

GRADOVKH

časopis za književno-jezična, društvena i prirodosnanstvena pitanja

GRADOVRH

Časopis Matice hrvatske

Utemeljen 2004.

Godište XVI, br. 16, prosinac 2020.

Naklada

Matice hrvatske – Tuzla

Za nakladnika

Marica Petrović

Glavna urednica

Marica Petrović

Redakcija

*Marica Petrović, Biljana Stahov, Petar Matanović, Alen Matošević, Marijana Nikolić,
Marinko Mrkonjić, Danijel Barišić, Indira Šabić*

Recenzenti

*Marijana Nikolić (b/h/s/c jezik), Sanel Jurida Hadžiahmetović (engleski jezik),
Ivica Tokić (njemački jezik)*

Lektura

Biljana Stahov

Likovna oprema

Marina Trogrlić

Adresa uredništva i administracije

Tuzla, Kazan mahala 2/II; tel/fax: + 387 (0)35 257 033, e-mail: marica.petrovic1@bih.net.ba
Uplate na žiro-račun kod UniCredit banke 3383002200429402

Redakcija ovoga broja zaključena je 16. studenoga 2020.

Grafičko oblikovanje

Branko R. Ilić

Časopis je indeksiran u bazi podataka

Central and Easter European Online Library (CEEOL)

Tisak

Printcom, Tuzla

GRADOVRH

*časopis za književno-jezična, društvena
i prirodoznanstvena pitanja*

MATICA HRVATSKA – TUZLA

prosinac 2020.

Sadržaj

Marica Petrović:	<i>Uvodnik</i>	7
------------------	----------------------	---

KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Fahira Alić	<i>Leksiksičke osobitosti u jeziku Fadile Nure Haver</i>	11
Indira Šabić:	<i>Homo homini lupus, sed quoque animal aliud - Životinjsko nazivlje kao motiv postanka prezimena</i>	25
Sanel Hadžiahmetović Jurida,		
Nasiha Tobudić:	<i>Abbreviations in Textese in the Context of English as a Global Language</i>	51
Sanel Hadžiahmetović Jurida,		
Belmin Rahmanović:	<i>Social Media Discourse: Neologisms in Various Word Formation Processes</i>	63
Melinda Botalić,		
Suada Srabović:	<i>Poetika turskog književnog pokreta prvi novi</i>	73
Marica Petrović:	<i>Fra Marko Karamatić o srednjovjekovnom i suvremenom Gradovrhu</i>	81
Marijana Nikolić:	<i>Jasmin Imamović: Emancipacija bosanskog identiteta</i>	89

SOCIOLOGIJA

Ivana Jokić:	<i>Žensko socijalno poduzetništvo</i>	99
Robert Andrejaš:	<i>Bog ne igra kockice</i>	115

PEDAGOGIJA

Katarina Marjanović:	<i>Odgojno-obrazovna klima</i>	125
----------------------	--------------------------------------	-----

DEFEKTOLOGIJA

- Katarina Marjanović: *Analiza položaja osoba sa intelektualnim teškoćama u Bosni i Hercegovini* 151

BIOTEHNOLOGIJA

- Igor Lukanović: *Ispitivanje polimernih ovojnica za kontrolirano otpuštanje aktivne tvari* 163

TEATROLOGIJA

- Srđan Vukadinović: *Južnoslavenska drama i TKT-fest* 195
- Robert Andrejaš,
Jerko Glavaš,
Sunčica Oberman-Peterka: *Suradnja privatne inicijative i resursa sa javnim sektorom u partnerstvu na polju kulture, umjetnosti i obrazovanja u Bosni i Hercegovini* 215
- Gabriela Andrejaš: *Marketing menadžment u pozorištu - elementi marketing miksa kao taktički i operativni dio marketinške strategije Bosanskog narodnog pozorišta Zenica* 235

POEZIJA

- Jagoda Ilić: *Lapot* 261
- Feđa Zahirović: *Izbor iz meditacija* 265

TEOLOŠKA PITANJA

- Orhan Jašić,
Senad Ćeman: *Zaklada za životinje u muslimanskoj kulturi – teološko-moralna refleksija* 271

MUZIKOLOGIJA

- Gabriela Petrović: *Digitalität in der heutigen Musikvermittlung am Beispiel des Tiroler Science Centers Audioversum* 285

Uvodnik

(...) *Bosna da prostiš jedna zemlja imade* (...)

Mak Dizdar, *Zapis o zemlji*

Gradovrh po šesnaesti put! Komu ili čemu?

U ovom teškom vremenu (a kad nije bilo teško!?), izdavati časopis je luksuz. Pa još kad si kokuz i kad čekaš da ti se onaj koji daje smiluje, a nakladnik ti tiska list na veresiju. Pada ti na um Mak Dizdar i njegov *Zapis o zemlji* i isprika „da prostiš“ što je zapitani izgovara ljubopitljivome pitcu. Pada ti na um stih narodne pjesme koji si čuo od M. Vešovića: isprika siromaha zbog „nemaštine, siromaštine i babove rđave baštine“:

Svašta ti pada na um, ali znaš da treba „izaći“ 16. broj *Gradovrha*. Treba, pa makar ga nitko ne čitao. Možda je i bolje čitanje ostaviti za neke sretnije, bolje i zdravije dane. Ako nadođu!

Što veli Ivan Slamnig „O da me bar nitko ne čita (...)

Valja objavljivati, valja ustrajati, u dobru je lako dobar biti...

Pristiglo je i ove godine dosta priloga: i izvornih i stručnih i znanstvenih radova. I to ohrabruje. Baš!

Najviše iz jezika - bosanskoga, hrvatskoga, srpskog, crnogorskoga i engleskoga: Sanel Jurida, Nasiha Tobudić, Belmin Rahmanović, Indira Šabić, Fahira Alić;

Književnost: Melinda Botalić, Suada Srabović, Marijana Nikolić i Marica Petrović;

Sociologija: Ivana Jokić, Robert Andrejaš;

Teatrologija: Srđan Vukadinović, Gabriela Andrejaš, Robert Andrejaš, Jerko Glavaš, Sunčica Oberman-Peterka;

Pedagogija: Katarina Marjanović;

Teološki prilog potpisuju Orhan Jašić i Senad Ćeman;

Defektologija: Katarina Marjanović;

Poezija: Jagoda Iličić i Feđa Zahirović;

Muzikologija: Gabriela Petrović.

Jedan je broj autora iz reda onih koji su već objavljivali u *Gradovrhu*, a ima i novih imena. Čak se čini da je više novih imena.

U ovom vremenu različitih preporuka i zabrana (Covid 19!), nismo sigurni kako ćemo predstaviti *Gradovrh* 16.

Kako bilo, pred nama je broj koji ohrabruje jer je spona između nevremena i vremena, časopis koji nudi ufanje/nadu da imamo snage i da smo izdanci one zemlje koja je „prkosna od sna!“

Kao i u ranijim brojevima, poštovali smo pravo na vlastiti izbor pa priloge pisane na različitim pravopisima hrvatskoga jezika nismo pravopisno ujednačavali.

Tekstove pisane na bosanskome, srpskom i crnogorskome jeziku nismo kroa-
tizirali, a nisu prevedeni ni tekstovi na engleskome i njemačkom jeziku. Ured-
ništvo zahvaljuje suradnicima, dobročiniteljima i svim onima koji nas podržavaju
na razne načine.

Urednica

GRADOVRH

KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Leksičke osobitosti u jeziku Fadile Nure Haver

Sažetak

U radu se analiziraju leksičke karakteristike književnog opusa Fadile Nure Haver. Istraživanje obuhvata identificiranje i opis leksike u odabranom korpusu. Posebna pažnja bit će posvećena leksici izravnog i neizravnog imenovanja sa primjerima iz romana i pripovijedaka spomenute autorice, zatim će biti analizirana upotreba arhaizama i neologizama. Cilj rada jeste da se uvidi upotreba određenog sloja leksike za koju mnogi lingvisti smatraju da je svjesno zanemarena i društveno neprihvatljiva samim tim što ne pripada standardnom jeziku. Leksika ograničene upotrebe je zanemarena jer mnogi žargonizmi egzistiraju veoma kratko i onda potpuno nestanu, te ne podliježu jezičkim analizama i klasifikaciji i samim tim se ne zabilježe.

Ključne riječi: neologizmi, arhaizmi, leksika, žargon, eufemizam, pejorativ.

Uvod

„Lekseme su riječi sa svim njihovim inherentnim leksičkim, semantičkim obilježjima, kategorijalnim odlikama (pripadnost tzv. vrsti riječi), morfološkim likom, mogućim sintaksičkim ponašanjem i funkcijama.“ (Radovanović, 1986:99).

Riječi koje će biti analizirane možemo podijeliti na nekoliko kategorija:

1. pasivna leksika (arhaizmi, zastarjele riječi, neologizmi),
2. leksika ograničene upotrebe (žargonizmi),
3. leksika izravnog i neizravnog imenovanja: (vulgarizmi i eufemizmi),
4. emocionalno-ekspresivna leksika (hipokoristici, pejorativi, uzvici) (Halilović, Tanović, Šehović, 2009:129).

1.1. Neologizmi i arhaizmi u djelima F. N. Haver

Arhaizmi i neologizmi pripadaju pasivnoj leksici jednog jezika, te možemo reći da te lekseme čine dvije krajnosti u jeziku.

U djelima Haverove može se vidjeti da su arhaizmi veoma rijetki i stilski obilježeni, dok za neologizme postoji opravdana tvrdnja da su neophodni, naročito u nekim oblastima kao napr: informatika, tehnologija. Imamo nekoliko riječi za koje slobodno možemo reći da se veoma rijetko ili skoro nikako više ne koriste, zanimljivo ih je ovdje spomenuti radi usporedbe i analize sa drugim riječima koje su frekventnije.

Prvo bih istakla riječ *hiža* koja je zasigurno arhaizam, upotrebljena u pričama pod nazivom *Kad umrem da se smijem*, zatim glagol *odžerašiti*, sa značenjem obrezivati mušku djecu, koji se rijetko koristi, skoro nikako; danas sve češće koristimo termin *osunetiti dijete* ili *obrezivati*.

Zatim imenica *pir*, možemo reći da se rijetko koristi, mnogo češće upotrebljavamo imenice tipa veselje, radost, zabava, teferič, svadba... Takav je slučaj i sa imenicom, *srez*, koja je potpuno izbačena s obzirom da su administrativne i historijske i teritorijalne okolnosti dovele do njene pasivnosti. Na osnovu nekoliko navedenih primjera može se zaključiti da se arhaizmi povlače iz upotrebe, a naeologizmi zauzimaju njihovo mjesto. Međutim, ovakav zaključak onemogućava sama priroda jezika, a to je da se jezik ne može svesti na usko omeđene okvire.

Za razliku od arhaizama, neologizama je znatno više, te je to jedna od karakteristika govora Haverove, koji se postepeno približava modrenijim tokovima i mlađim naraštajima.

Neologizmi mogu nastati na tri načina. Ovdje će biti analizirani posebno, da bi se utvrdilo činjenično stanje, te uvidjeli razlozi upliva ovih riječi u književnom jeziku:

1. Značenjski neologizmi nastali proširivanjem značenja već postojeće lekseme novim smislom:

„*To je zakon. Dedo, padre, kum – ima svoje zakone i svi ih poštujemo.*“ (Haver, 2005:44).

kum – ova imenica kod Haverove upotrijebljena je sa značenjem glavni čovjek, vođa, predvodnik, te možemo reći da je tipičan primjer neologizma sa proširenim značenjem već postojeće lekseme.

„*Ovo je ona tačka na rubu ključanja, poslije koje se više ne smije izgovoriti nijedna riječ o njegovoj sestri Enisi.*“ (Haver, 2011:41).

ključanje - ova glagolska imenica kod autorice je upotrebljena da bi opisala trenutno stanje svojih likova, ima značenje vrlo burno, ishitreno reagirati, vrhunac uzmenirenosti.

2. Formalni neologizmi su nastali preuzimanjem leksema stranog porijekla: „*Ulazila i umjesto open kliknula save.*“ (Haver, 2005:157).

Ovakav primjer pokazuje sve veću zastupljenost anglizama u našem jeziku.

„*Ono se svejedno pojavio spisčić fajlova i ja lijepo kliknula na svoj aaaprice.*“ (Haver, 2005:157).

2b.) Formalni neologizmi nastali uz pomoć domaćih tvorebnih elemenata. Može se uvidjeti da je ovakvih neologizama najviše, odnosno nastajanje strane riječi pomoću domaćih tvorbenih elemenata, to se postiže najčešće afiksima domaćeg porijekla: (transfonemizacija i transmorfemizacija) (Halilović, Tanović, Šehović, 2009:140).

Navest ću samo primjere samostalnih riječi iz tekstova autorice, a kasnije pojedine objasniti:

Nostalgija – nostalgisao, haustor – haustorčad, specifično – specifikum, pink – štikle, konverzacija – konverzira hajvan – hajvanoidne spodobe...

Hajvan – ana (hajvana) hajvane, tur. (hajvan) domaća životinja, živinče, stoka, zvijer, prid: hajvanski, hajvan... (Škaljić, 1973:301)

Specifikum – lat. (isp. species) nešto specifično, posebnost, osobitost, naročitost, nešto svojevrsno (Klaić, 2004:1254)

Skleroza – grč. skleros – usahnuo, suh, tvrd, sklerotičan – čna, koji boluje od skleroze, ovapnjen, otvrdnuo, sklerotik – mn. ci. – bolesnik od skleroze, sklerotičarka, sklerotkinja (Klaić, 2004:1239)

Haustor – njem. Haus – kuća + Tor – vrata, velika vrata na kući, glavni ulaz u kući, reza, kapija (Klaić, 2004:522)

Nostalgija – grč. nostos – povratak + algos – bol, velika čežnja za zavičajem, za domom, nostalgičan – čna – čno, koji se tiče tuge za domovinom ili zavičajem, koji tuguje za rodnim krajem. (Klaić, 2004:954)

Primjeri leksema koje sam značenjski objasnila, nasuprot su onim leksemima kako ih Haverova upotrebljava u tekstovima, dakle ona na riječi stranog porijekla dodaje sufikse (haustor – haustorčad, hajvanoidni, nostalgisao kao sevdisao...), što potvrđuje činjenicu da se na ovaj način, neologizmi prihvataju i prilagođavaju

nastavcima našeg jezika. Ako istaknemo tvrdnju da neologizmi „obogaćuju“ jezik, bez obzira na koji od spomenutih načina nastali, ne treba ih izbjegavati, naročito što neke purističke tendencije, po svaku cijenu, obično ne daju pozitivne rezultate. To Haverova i izbjegava, nastoji se prilagoditi vremenu i prostoru u kojem živi kao i savremenim tokovima civilizacije, ovdje prije svega mislimo na novinarsko-publicistički stil gdje neologizmi dominiraju u odnosu na književno-umjetnički stil autorice.

„Da li će neologizmi vremenom postati sastavni dijelovi standardnog jezika ovisi o mnogim faktorima, ne samo lingvističke prirode, te se iz tog razloga neologizmi koji ostanu nenormirani ne smiju obavezno smatrati neprihvaćenim zbog neizražajnosti, neprilagođenosti određenom jeziku.“ (Halilović, Tanović, Šehović, 2009:142).

1.2. Vulgarizmi i žargonizmi u djelima F. N. Haver

U tabu-riječi se ubrajaju vulgarizmi, opsceni izrazi i psovke. Smatra se da je kategorija tabua mnogo šira te da se tu ubrajaju i lekseme koje se ne mogu nazvati psovkama ili vulgarizmima.

Lingvisti smatraju da jedina razlika između psovki i vulgarizama, na jednoj strani i leksema iz ovih tematskih polja (smrt, bolest, religija...), na drugoj strani, jeste što su psovke i vulgarizmi inherentno-ekspereivna leksika, dok su lekseme iz druge grupe neutralnog karaktera (Halilović – Tanović – Šehović, 2009:264-265).

Kako navodi Šehović, po mnogim mišljenjima psovke i vulgarizmi, kao i žargonizmi zasigurno se više upotrebljavaju u razgovornom jeziku nego što je slučaj u zvaničnoj komunikaciji. Razloge treba tražiti od situacije u kojoj se nalazimo do toga da se osobe smatraju ozbiljnijima ili poštovanijima ukoliko drže do ozbiljnosti svoga rječnika, pa samim tim i to da ljudi koji među prijteljima, rodbinom i poznanicima, ukoliko upotrebljavaju vulgarizme i žergonizme neće biti podvrgnuti nikakvoj vrsti društvene kazne, osude ili kritiziranja.

Jednim djelom može se utvrditi da Haverova ruši ove stereotipe i predrasude, prvenstveno u svojim književnim djelima upotrebljava velikim djelom vulgarizme i žargonizme, zatim i u novinskim člancima, ali i u poeziji koju je objavila do sada. Možemo reći da ona ruši i stereotipe po kojima se tvrdi da žene inače manje koriste vulgarizme, opscene riječi ili žargonizme od muškaraca, samim tim što žene treba više da drže do svog ugleda, kulture ophođenja i govora te se očekuje da one budu kulturne i diskretne. Sa Haverovom to nije slučaj, ona čak navodi u svojim djelima i psovke drugih osoba i istog spola i različitog, i mlađih i starijih.

„Naročito su psovke vid verbalne agresije spram osoba, stvari ili pojava, prožete negativnim nabojem. Stoga se govorni čin kojim se one izriču u viđenju nekih autora tretira kao ekspresiv s negativnim stavom (Ivanetić, 1995:45). U vrlo rijetkim slučajevima one su izraz dragosti, tj. izriču se pozitivnim namjerama. Tada su znak bliskosti sagovornika, koji posjeduju neuobičajenu shemu za izražavanje pozitivnih osjećanja. U funkciji poštapalice psovke nemaju opravdanja i treba ih izbjegavati.“ (Halilović – Tanović – Šehović, 2009: 166-167).

Navest ću primjere upotrebe žargonizama i vulagrizama iz književnog stvaralaštva Fadile Nure Haver.

„Konačno je, onako nakazna, umiljela pod zvono moje tintare i počela zvoniti...“ (Haver, 2011:17)

„Dok se vraćam, skontam kako je rizično ponovo ulaziti u sobu.“ (Haver, 2011:18)

„Vjetar dere. Čovo polijeva naizmjenično.“ (Haver, 2011:120)

„Desetak godina poratne pustoši u kojoj se kudikamao lakše mogla fasovati sušica nego pronaći odgovarajući muž.“ (Haver, 2011:12)

„Cijede i gnjave, čak i prijete kečevima ukoliko se krajnje ne uozbiljimo. Samo štreberi još uvijek ozbiljno uče i sve znaju... svi izmišljaju način kako će što prije šmugnuti.“ (Haver, 2011:121)

„Zabibereno krvožednom vampirskom facom...“ (Haver, 2011:144)

„Škljoca zubalo Hilmije Puze, zadovoljno što je namako kuću svojoj djeci.“ (Haver, 2011:238)

„I zahod je imao svoje predvorje i recepciju. Ali ovdje je radio Ramiz, čovo koji je tvrdio da je rođen u javnoj hali.“ (Haver, 2013:13)

„A ona se prije mog prvog rođendana udala za solidnog tipa, Slovenca Andreja i zdimila s njim.“ (Haver, 2013:14)

„Marš kući, dreknuo je. Ako te još jednom vidim da se motaš po pruzi, za uho ću te odvuć ćaći da te nauči pameti.“ (Haver, 2013:15)

„Kad uhvati za onu žagu, stisne zube, napne huju, da mu je sav svijet prepilit.“ (Haver, 2013:86)

„A nikad nijedan nema kinte u džepu, ko kad sve poloču.“ (Haver, 2013:86)

„Ono... istina, prvo smo mi počeli kontati kako da namaknemo lovu za novogodišnji dernek.“ (Haver, 2013:140)

„Odatle je krajem rata, kao i u svim neprovjerenim pričama, kidanisaio u Rusiju.“ (Haver, 2005:65)

„Tek je pola godine slobode, pa sam se i ja latila biznisića, kako bi se imalo žvaknut i nešto drugo.“ (Haver, 2005:99)

2.3. Izravno i neizravno imenovanje u djelima F. N. Haver (vulgarizmi i eufemizmi)

U djelima F. N. Haver prvenstveno možemo reći da su zastupljeni eufemizmi.¹

„Svaka je nana znala tačno kazati šta to Japanci rade u tvornici. A svaka je iole odrasla cura znala da oni umiju raditi još neke radnje osim tog rekonstruisanja.“ (Haver, 2005:103)

„...Spakovali se i otišli u svoj Japan, a ubrzo potom ukazali se dokazi njihove obdarenosti na planu evolucije socijalističke narodne i mjesne zajednice. Može biti da tad i nije bila mjesna.“ (Haver, 2005:103)

„Upucava mi se (nisam još komad za baciti) jasnim stilom koji nedvosmisleno signalizira čovjekove potrebe. Iščitavam poruku koja kaže: Da te pripazim nemam kad, što god bih ti činio, nemam kad redovno činiti, a pokatkad me moji politički protivnici učine tako politički impotentnim, da moram hitno popraviti stvar kroz drugo polje moći.“ (Haver, 2005:154)

Iz navedenih primjera može se uvidjeti da ima eufemizama koji su opće poznati i prepoznatljivi, što je rezultat njihove česte upotrebe u svakodnevnoj komunikaciji te je njihovo prepoznavanje znatno lakše. Oni se mogu podvesti pod termin perifriza. U navedenim primjerima, neizravno se imenuju pojave, čija je direktna upotreba društveno neugodna ili neprihvatljiva, te ih je stoga moguće definirati kao eufemističke perifrize.

U prvim primjerima, riječ je o perifrazama, dok je u drugim primjerima neophodan kontekst za razumijevanje eufemizama. Amela Šehović navodi da se litota smatra eufemizmom.

Rikard Simeon i eufemizam i litotu svrstava pod termin antifraza.² Za navedenu tvrdnju navest ću još jedan primjer antifraze u književnom stavralaštvu

¹ Eufemizmi su lekseme kojima se neizravno nastoje imenovati po društveni ukus neugodne pojave i pojmovi, a u njih se obično ubrajaju izrazi koji se odnose na seks, dijelove tijela, fiziološke procese i stanja, bolest, smrt i sl. S. Halilović, I. Tanović, A. Šehović, Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik, Slavistički komitet, Sarajevo, 2009. god. str. 162.

² Litota, pjesnička, govornička figura kojom je manje rečeno nego što se misli, njome se manje kaže a više razumije, nego ako se kaže, po svojem ublažavanju i umanjivanju značenja srodna

F. N. Haver. U pitanju je razgovor žena koji je indirektan, a odnosi se na sferu seksualnog, tradicionalno tabuiziranog sadržaja.

Sve su ono sihiri! Sedam puta se udat... Kažu da malo – malo odleti onoj Alemi u Topčić Polje! Ih, jami! A đe stoji ta Alema? Ne bi' joj zar i ti išla?! Šta fali Salihu! Beli te pazi. Ne bi ja to zbog sebe, već imam jednu rodicu u Kaćunima, baš je nabelajila...“ (Haver, 2011:187)

2.4. Tabu riječi

U leksiku neizravnog imenovanja ubrajaju se i tabu riječi, vulgarizmi, opsceni izrazi i psovke. Navedene riječi su veoma zastupljene u književnom opusu Haverove. Analizom se može uvidjeti da su mnoge lekseme uglavnom vezani za seksualni život, smrt, u svakodnevnoj komunikaciji i u čestim doživljenim situacijama koje autorica piše u prvom licu. Tabu riječi su posebno zastupljene kao vid protesta prema osobama i pojavama u društvu. Da je psovka prisutna u književnom opusu F. N. Haver, svakako će nam pokazati i sljedeći primjeri, koji su potvrdili da se psovke i vulgarizmi većinom javljaju u konverzaciji osoba istog spola.

U mnogim primjerima ovi izrazi se javljaju kao vid dragosti i simpatije prema nekoj osobi.

„No, bez obzira na posthumni nadimak, govorio je o njemu kao da će svakog trena pisnuti sa pruge i pružiti mu tako onaj slatki užitak da se psovkom iskaže ljubav. Ono: Nh, ode Kemo, j... ga i Švabo i rus u po piska!“. (Haver, 2005:96)

*„Evo... evo... slušaj sad! Jesil čuo lovački rog? Jesam. Slušaj...slušaj... čuješ li sad topot konja? Čujem. Aha... evo ga, evo ga... Čuješ li sad kerove? Čujem ***! Fuj! Ako hoćeš pusti nam Zaima, da sjedimo ko ljudi!“*. (Haver, 2005:74)

Šipka D. tvrdi da su izraziti primjeri za vulgarizme opscene riječi, kojima se upućuje na pojedine dijelove ili aktivnosti probavnog i seksualnog trakta, ili se forma lekseme izvodi iz forme tih riječi, što ukazuje na moguć stav da su opscene riječi vrsta „ekstremnih“ vulgarizama (Halilović, Tanvić, Šehović, 2009: 168).

je eufemizmu, a zajedno sa eufemizmom svrstava se pod ironiju, ili pak pod antenatiozu ili antifrazu. Litota označuje smisao zanižavanom suprotnošću, a ironičku namjeru ne daje izričito na vidjelo i ne zaodijevajući eufemistički zlo čine bližim, mjesto pravog izraza kakvog pojma uzima se slabiji, i to obično pravomu protivnom izraz negacijom... R. Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvistički naziva, A-O, Matica Hrvatska, Zagreb, 1969, str: 775.

2.5. Emocionalno – ekspresivna leksika u djelima F. N. Haver (Pejorativi)

„Emocionalno-ekspresivna leksika se ubraja u leksiku sa konotacijom, koju čine osobine ideje i emocionalne asocijacije povezane s nekom riječi i njezinim značenjem ili ideje što ih neka riječ sugerira ili implicira, a one su dodane eksplicitnom značenju ili denotaciji, upućivanje ne samo na primarna značenja već ujedno i na sekundarna.“ (Simeon, 1969:688-689).

Da je jezik kojim piše Haverova veoma blizak razgovornom, neformalnom stilu koji se koristi u sarajevskim sredinama, pokazat će i brojni primjeri pejorativa, prije svega sa različitim nastavcima što je dokaz subjektivnog stava autorice prema određenim stvarima i pojavama. Različiti su sufixi koji učestvuju u nastanku pejorativa:

„*Stigao nam daidža Zamal Filozof iz Njemačke.*“ (Haver, 2005:100)

„*Nazvao me čim je protegao papke i žalostivo obrazložio kako nema dovoljno vremena da posjeti i jednu i drugu.*“ (Haver, 2005:100).

„*Samo je Tima bila svjetska marka. Ovi današnji kažu dobra treba.*“ (Haver, 2005:103)

„*Donio je, doduše, i Filozof pozamašnu torbu iz merdže, odmah čim smo sjeli.*“ (Haver, 2005:107)

„*Kako bi u Topčić Polju? – ispali debeljko.*“ (Haver, 2011:22)

„*Kad smo se doklepetale do Klokotnice, pa još dobra dva sata napješačile uz neku brdusiju...*“ (Haver, 2005:18)

„*Svejedno izjavu podrža većina prigušenim kikotanjem oko groba... Pederluk je počeo od njih.*“ (Haver, 2005:23)

„*Naravno, onom elegantnom velegradskom djelu, čijoj su serioznosti, osim tople braće, uvelike doprinosile i face sa visokim vojnim činovima.*“ (Haver, 2005:24)

„*Konačno je, onako nakazna, ubauljala pod zvono moje tintare i počela panično zvoniti.*“ (Haver, 2005:33)

„*Misliš li već jednom požderat te karamele?!“* (Haver, 2005:48)

Osim prenesenog značenja Haverova se često koristi i stilskim figurama kojima izražava pejorativno značenje, najčešće sinegdohom i metaforom, često su u upotrebi riječi animalnog porijekla sa riječima zoonima kao nosioca značenja.

„*Nazvao me čim je protegao papke...*“ (Haver, 2005:100)

„*Eno ga šizi u svojoj kolibi.*“ (Haver, 2005:93)

„*Krivo im zar što se pazite – cvrkutala je mati.*“ (Haver, 2011:86)

Autorica u ovim primjerima koristi zoonime u metaforičkom značenju, također se koristi i sinegdohom. Kao primjer možemo navesti papak, dio noge domaćih životinja, a što označava osobu ruralnih manira, ili režati prvenstveno označava galamiti na nekoga, režati kao pas, dok je u druga dva navedena primjera u pitanju ‘svjetska marka’ ironično i podrugljivo značenje kojim se aludira na ‘vrijednost žene’, odnosno u drugom primjeru ‘koka’ aludira se na ženski spolni organ. Evidentirano je mnogo primjera animalnog porijekla:

„*Stvarno je Mujo u pravu, mislim dok posmatram svirčevu njušku.*“ (Haver, 2005:51)

„*Dobio je u ženidbenom paketu kokošija prsa, šaku koščurica i pozamašno imanje banjalučkog sarača Abdulkerima Poturovića.*“ (Haver, 2005:65)

„*Uh, šljizgo jedan, mrmljam ja, ne gledaš ti ruže. Nikom od ruža ne cure sline na usta.*“ (Haver, 2005:51)

„*Usuko se ko lipić u one pantalone, a brčiće navuko. Svi mi kažu da sam isti Klerk Gebl. Jašta si! Isti Zekirina koza.*“ (Haver, 2005:50)

U mnogim primjerima nalazimo indirektno upućivanje na ženski ili muški polni organ ili seksualni čin.³

2.5.2. *Uzvici ili inherentno-ekspresivna leksika*

Uzvici su veoma zastupljeni u svakodnevnom govoru, pa tako i u djelima F. N. Haver:

„*Eh, to je već imalo moć da pokrene moj mozak na hiperaktivnost.*“ (Haver, 2005:29)

„*Jah, znam... Ja mi sreće.*“ (Haver, 2005:30 – 31)

³ Kada su u pitanju pejorativi, moguće je utvrditi neke zakonitosti: Jedna grupa pejorativa svoju stilsku markiranost gradi na značenju. To je naročito izraženo ukoliko se ona postiže metaforom, poređenjem (tipa simile) i sinegdohom. Pri tome osnovno značenje može poslužiti za izvođenje novog značenja, nemotiviranog (ne postoji vidljiva veza između starog i novog značenja) i motiviranog (veza je uočljiva na prvi pogled) karaktera. U drugoj su grupi pejorativi čija je stilaska markiranost, osim značenjskog i tvorbenog karaktera. Rjeđe se stilaska markiranost zasniva na ‘efektu’ izmjerene očekivanja, koji je prouzrokovan razlikom između značenja korjenskog morfema i izvedenice. Isto, str: 177.

„Ih! Koga imaš tamo? – Pita čovo... Ih! Jest bogme. Ih! Ma šta kažeš! Jest, jest. E fino bogami. Jest. Sve nas je pozvala. Odsvakle. Ih! Nema đe nas nema. Ih! Jest bogme. E bogami fino.“ (Haver, 2011:37)

U drugu grupu mogu se svrstati podsticajni znaci ili interjekcije: mac, šic, pis, iš, koji su rijetki, a znatno češće susrećemo onomatopeje.

„Ha – bu, đe si – šta si, evo, šta ti radiš, evo i ja pomalo... i tako – Hajmo na kafu.“ (Haver, 2005:160)

„Aj!!! vidi mojih cipela! Aaaaaaaj! Vidi mojih cipelaaaaa!!! (Haver, 2011:37)

„Eeeee... grom ti oči izbio.“ (Haver, 2011:35)

„Pri tome se čulo nekoliko paničnih – šššššššš! Pst! (Haver, 2005:23)

„Hej, koliko ja vidim iz ove perspektive, i ovi ljudi plaču zbog Jusufa.“ (Haver, 2005:137)

„Eeee moj sinko, samo se vi smijte, imat ćete kad i plakat! Nh... dabogda im bilo sve taman onako kako o sebi govore.“ (Haver, 2005:138)

„E moj Pujdo... Ha nađemo eto mene, pa ćemo kući.“ (Haver, 2005:164)

Iz navedenih primjera uvidjelo se da ima mnogo onomatopeizama i uzvika, te bih se složila sa tvrdnjom da ova dva termina treba posmatrati odvojeno tj. tradicionalno, prema kojem se onomatopeje posmatraju kao vrsta uzvika i netradicionalno, koji uzvike i onomatopeje tretira kao zasebne jezičke pojavnosti (Smailović, 1979:117) čiji je radikalni izraz shvatanje da su uzvici vrsta onomatopeja, a ne obratno. (Halilović – Tanović - Šehović, 2009:179 – 180). Kako smatra Pranjković onomatopeizmi doprinose slikovitosti i eksperesivnosti izrečenog.

„Ono što posebno razdvaja uzvike od onomatopeja jeste činjenica da su onomatopeizmi podložni afiksaciji, zatim da mogu imati određene rečenične funkcije kao i to da mogu biti dio imenskog predikata, za razliku od uzvika koji su potpuno samostalni, što znači da ove dvije vrste riječi i imaju različitu ulogu.“ (Halilović, Tanović, Šehović, 2009:180).

Da bih utvrdila da Haverova češće koristi uzvike nego onomatopeizme, navest ću nekoliko primjera onomatopeizama koji su zabilježeni u njenom književnom opusu:

„Bla, bla, bla... prekidam je.“ (Isto, str:80).

„Svejedno, kad – tad, u neku zoru ranu dofijuće odnekud zrno iz Rumenkine puške i cvak.“ (Isto, str:119).

„Ha – ha – ha! Tad nećete imati deterdženta, kafe...“ (Isto, str:67).

Zaključak

U radu je analiziran jedan sloj leksike književnice Fadile Nure Haver. Metodom deskripcije došlo se do zaključka da je jezik autorice zanimljiv za proučavanje, naročito specifična leksika koja ne pripada standardnom jeziku. Analizirani su arhaizmi i neologizmi, te se može uvidjeti da su neologizmi potisnuli arhaizme, mada ne treba jasno podvlačiti liniju, jer nikada ne znamo kada će se neki arhaizam vratiti u upotrebu, a kada će neologizam postati dio standardnog jezika.

Kada su u pitanju žargonizmi može se reći da su ove riječi marginalizirane, da se ne može tačno utvrditi koje se riječi ubrajaju u žargon. Kod Haverove se može zaključiti da je veoma zastupljen žargon, da je u mnogim primjerima naveden kao razgovor između bliskih osoba te je prisutan kao govor svih društvenih slojeva i starosnih grupa.

Žargon je, može se reći, tako ‹ustrojen› da predstavlja svojevrsan bunt, otpor, kako prema samom jeziku tako i prema svemu što nas okružuje. (Saračević, 2012:00)

Haverova svakodnevno pokazuje bunt i otpor prema društvenoj stvarnosti i može se nabrojati veliki broj riječi koje ona koristi a koje se podvode pod termin žargonizmi i koje se mogu naći u Rječniku sarajevskog žargona, neke od njih koje nismo navodili u cjelovitim primjerima su: *buljiti, brlog, beknuti, bagra, brvnara, baljezgati, bubreg, cjepidlačiti, cuga, centrifuga, cmrknuti, dernek, drotovi, derište, degeničiti, dohakati, diholjiti, državne jasle, džeparac, džukelica, fora, faca, falinka, fešta, fakat, fela, govsnarija, handriti, hoblati, kečevi, kleberiti, krelac, keslati, klinac, klepati, koka, klapa, kinta, lafinati, ložiti, lezba, laprdati, loga, muzara, mina, mljeti, nasjesti, opepeliti, proćerdati, pomakljati...*

U nekoliko primjera je zabilježena i upotreba šatrovačkog govora, u kojem je leksika zasnovana na metatezi/permutaciji slogova.

„*Sabere mi na fišeku, pa makne i fišek i pare na stranu. To će k'o biva ona kasnije ukucati, kad popravi traku. A jok ba, sve će to ona sebi u padže.*“ (Haver, 2013:69)

Žargoni bi se mogli analizirati prvenstveno kao kategorija leksema sa prenesenim značenjem, najvećim djelom ih Haverova tako koristi:

Najčešći žargoni metaforičkog značenja su: *koka (mačka, dobra žena ili treba ili svjetska marka); bubreg (novčanik); lezba (žena koja upražnjava seks sa djevojkama); zvekan (konjak 'Zvečevo'); peglati (dosadivati pričom, gnjaviti); puknuti (psihički oboljeti, poludjeti, zaljubiti se, zavaljeti nekoga, lupiti, udariti).* (Saračević, 2012.)

Iz svih navedenih primjera može se konstatovati da Haverova bez sumnje koristi vulgarizme i žargonizme svih vrsta, na taj način autorica se sve više približava sarajevskom govoru, modernim tokovima društva, političkim događajima u društvu i državi te današnjoj čitalačkoj populaciji.

Česti su primjeri leksike izravnog i neizravnog imenovanja. „U slučajevima njihove upotrebe krši se norma standardnog jezika, zbog čega postoje različita mišljenja u vezi sa opravdanošću njihova bilježenja u rječnicima. Proskriptivni lingvisti ne odobravaju njihovo bilježenje, braneći takav stav tvrdnjom da oni kvare standardni jezik, što je isključivo vrijednosno operdjeljenje (standardni jezik je dobar, psovke i vulgarizmi su loši), koje nema nikakvu naučnu utemeljenost. Ovakvi su stavovi, u prvom redu karakteristični za leksikografsku tradiciju 20. vijeka – u većini rječnika ovog razdoblja tabu – riječi se imenuju eufemizmima ili se čak i ne spominju – dok se u ranijim vijekovima tabu – riječi navode direktno ili ublaženo.“ (Halilović – Tanović – Šehović, 2009: 167).

Već sam spominjala lekseme kojima se samo aludira na određene dijelove tijela, na seksualni čin, erotiku i navedeni su primjeri koje autorica koristi u književnom stavralaštvu, oni se također definišu kao opsceni izrazi, ali se iz njih izdvajaju erotskom konotacijom primarno estetske funkcije (Halilović – Tanović – Šehović, 2009: 168).

Iako se smatra da su psovke i vulgarizmi karakteristika ruralnih područja, ovo je primjer da se te granice prevazilaze, da su podjednako zastupljeni u urbanim i u ruralnim područjima, odnosno da je to individualno od autora do autora. Također se smatra da su ovi izrazi karakteristični za govor muškaraca, međutim i tu Haverova ruši stereotipe, te je ovo očiti primjer da ga koriste i žene, književnice, novinarke, publicistkinje, ako to zahtjevaju trendovi i situacije koje autorica nastoji približiti čitaocima.

Najveći broj primjera gdje je upotrijebljen pejorativ pokazao je negativan stav prema nekoj osobi, njenom fizičkom izgledu, karakteru ili ponašanju.

Različitim uzvicima i onomatopejama postignuta je ekspresivnost izraza, predložena je kompletna slika društva i okolnosti u kojima se razgovor odvija. Prikazan je odnos među likovima kao i jezička kreativnost.

Izvori

- Haver, Fadila (2005): *Kad umrem da se smijem*, drugo izdanje, Naklada ZORO, Sarajevo – Zagreb.
- Haver, Fadila (2011): *Kijamet via Vranduk*, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Haver, Fadila (2013): *Grahorasti vrag*, Šahinpašić, Sarajevo.

Literatura

- Babić, S. (1991): *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, HAZU, Zagreb.
- Halilović, S. (1996): *Pravopis bosanskog jezika*, Preporod, Sarajevo.
- Brabec, I. Hraste, M., Živković, S., (1966): *Gramatika hrvatskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Halilović, S., Ilijas, T., Šehović, A. (2009): *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Knjiga I, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Katnić-Bakaršić, M. (1999): *Lingvistička stilistika*, Sarajevo.
- Katičić, R. (1992): *Novi jezikoslovni ogledi*, drugo, dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Radovanović, M. (1986): *Sociolingvistika*, Književna zajednica Novog Sada, Dnevnik, Novi Sad.
- Rosandić, D., Silić, J. (1979): *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskog književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Sabljak, T. (1981): *Šatra – rječnik šatrovačkog govora*, Globus, Zagreb, predgovor.
- Saračević, N., (2003): *Rječnik sarajevskog žargona*, drugo izdanje, Vrijeme, Zenica.
- Simeon, R. (1969): *Enciklopedijski rječnik lingvistički naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Silić, J., Pranjković, I. (2007): *Gramatika hrvatskog jezika*, Zagreb.
- Silić, J. (2006): *Funkcionalni stilovi hrvatskog jezika*, Disput, Zagreb.
- Smailović, I. (1973): *O izgovoru i transkripciji orijentalnih riječi i imena*, u *Jezik*, god. XX, Zagreb.
- Skok, P. (1971): *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Stvanović, M. (1975): *Savremeni srpskohrvatski jezik I i II*, Treće izdanje, Naučna knjiga, Beograd.
- Šimunović, P. (2009): *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- Skaljić, A. (1973): *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Treće izdanje, Svjetlost, Sarajevo.
- Šurmin, Đ. (1985): *Osobine današnjeg sarajevskog govora*, Rad, JAZU 121, Zagreb.
- Šiljak-Jesenković, A. (2003): *Nad turskim i bosanskim frazionom*, Orijentalni institut, Sarajevo.

*Homo homini lupus,
sed quoque animal aluid –*
životinjsko nazivlje kao motiv
postanka prezimena

Potreba za lovom, kroćenjem i podređivanjem dovela je do toga da čovjek životinje ustrajno promatra, proučava njihovu anatomiju i ponašanje, i da su vremenom postale motivom čovjekova stvaranja u umjetnosti, slikanju ili klesanju u kamenu, i naročito književnome stvaranju: u legendama i basnama u kojima je u prvome planu drugovanje i prisni razgovori čovjeka sa životinjama što će odvesti do odnosa divljenja kroz koje čovjek oblikuje ambleme ili toteme. Međutim, najviša razina prisnosti ogleda se u činjenici da se čovjek počeo identificirati preko životinja, odnosno njihovih osobina. Prezimena motivirana životinjskim nazivljem uglavnom su hipokorističnoga postanja, eufemizmi snažnoga afektivnog naboja (svojevrсни zoo-afektivi) ili apotropejska prezimena. Pri tome, motivacija se realizira uglavnom posredno, metaforičkim odnosima, dok se u metaforičnim preslikavanjima nalaze domaće i divlje životinje, a najčešće ornitonimi – nazivi za ptice kojima se čovjek divi, od kojih strahuje ili od kojih ima korist. Druga plodna domena su krvoločne zvijeri npr. vuk, lav ili tigar.

Ključne riječi: antroponimija, prezime, onomastika, ornitonim, životinjsko nazivlje, zoo-afektivi.

Životinja kao motiv čovjekova stvaranja i identificiranja

Iz esencijalnih razloga čovjek je od iskona bio privržen životinjama, pa je njihova interakcija stara koliko i čovjek sam. Vremenom je taj međuodnos postajao sve prisniji i svestraniji. Od lova kao egzistencijalne potrebe (za hranom, zaštitom tijela i sl.) čovjek je pojedine životinje pripitomio, podredio i učinio ih sebi bližima, zarad laške prehrane i pomoći u privredi. U takvome suživotu životinje su postale

čovjekova opsesija: stalna potreba za lovom, kroćenjem i podređivanjem dovele su do toga da ih čovjek ustrajno promatra, proučava njihovu anatomiju i ponašanje, te da vremenom postanu motivom čovjekova stvaranja u likovnoj umjetnosti, slikanju ili klesanju u kamenu, i naročito književnoga stvaranja: u legendama i basnama u kojima je u prvome planu drugovanje i prisni razgovori čovjeka sa životinjama što će dovesti do divinizacije kroz koju čovjek oblikuje ambleme ili toteme, pa do krajnosti – mitskog modus zoofilije gdje životinja simbolizira davateljicu plodnosti i rodnosti. Prema arhaičnim vjerovanjima vjenčanja ljudi sa životinjama često su vodila osnivanju plemena. „U okrilju mitske zoofilije možemo spomenuti južnoslavenske predaje o Atili koji je zbog svojih pustošenja i okrutnosti prozvan *flagellum Dei* (bič Božji), a čije je nakazno rođenje povezano, naravno, uz grijeh njegove majke (obrazac ženske zoofilije) koja je imala spolne odnose sa psom i navedenom ikonografijom (pola čovjek, pola pas) ušao u mitski sklop kao „Atil pasoglavi“. Naime, u usporedbi s Istokom, gdje je sjedinjenje ljudskoga i životinjskoga moguće i pri stvaranju božanskih bića (kao u slučaju Buddhina rođenja), u kristijaniziranoj je europskoj mitologiji navedeno sjedinjenje uglavnom pripisivano iniciranju nakaznosti, monstroznosti kao i heretičkim matricama te vješticiarstvu. Ipak, kao što je utvrdio Midas Dekkers, i kršćanstvo je isto tako utemeljeno na navodnoj bestijalnosti, podsjećajući da je i Krist rođen sjedinjenjem Djevice i golubice (Duha Svetoga).“ (Marjanić 2007). Odnos divljenja i prisnosti zadržan je do danas, pa se u kontekstu socijalizacije, odnosno socijalnoga zdravlja usustavio pojam *kućnih ljubimaca* koji se javljaju kao statusni simbol, pomagači osobama s posebnim potrebama, za razonodu ili u domeni kinologije, pa se životinje u domovima i administraciji ponekad tretiraju ravnopravno s čovjekom (npr. obezbjeđuje im se dokumenti, putovnice i sl.).

Analiziranje i interpretiranje odnosā između čovjeka i životinja u lingvistici su popularizirali Lakoff i Turner studijom *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor* (1989), utvrđujući jezična ostvarenja ontološke konceptualne metafore LJUDI SU ŽIVOTINJE, odnosno metaforičkih shema konceptualiziranja životinjskoga ponašanja na temelju ljudskih karakteristika. U istraživanju su istakli sljedeće propozicije koje čine sheme za životinje (Lakoff i Turner 1989: 194) lav je hrabar i veličanstven, lisica je mudra i lukava, pas je odan i zavisn, mačka je nezavisna, vuk je okrutn i ubojit, gorila je agresivna, ističući da govornici ni ne primjećuju da su te karakterizacije instinktivnoga ponašanja životinje na temelju ljudskih osobina metaforičke. Pored prethodno navedenih pripisanih stereotipnih životinjskih odlika koje vrijede i u kognitivnim razmišljanjima na tlu Bosne i Hercegovine, u nastavku su istaknute i konvencionalizirane odlike pripisane drugim životinjama, a ovom prilikom ekscerpirane iz zoonimskih frazema u bosanskome jeziku (frazelogija

odaje mnogo informacija o narodu, kulturi i načinu razmišljanja te zbog toga predstavlja izvor posebnosti svakoga jezika i njegovih govornika), odnosno razgovornoga bosanskog jezika:

bik je snažan, medvjed je korpulentan i nedruželjubiv, miš je plašljiv, muha je smušena, ovca je glupa, mirna i pretjerano bjažljiva, patka je nespretna, guska je neinteligentna, roda je krakata, puž je spor, ris je bijesan, tele je glupo, slon je debeo, ptica je slobodna, konj je glup/snažan, krava je glupa, neskladna, nepreduzimljiva, pčela je vrijedna, mrav je ništavan, zmija je opaka, crv je marljiv, buba je tiha, leptir je gracilan, čavka je brbljiva, gavran je zlosutan, glista je mršava, soko(l) je dobrog vida/zapažanja, vrabac je sitan, jednostavan i uobičajen, pijetao je pjevljiv, itd. (usp. GGSRB 2009; Kasumović i Nikolić 2018)

Ovi stereotipi su antropocentrični jer su životinjama pripisane ljudske karakteristike, procjenjivane u moralnom, intelektualnom, emocionalnom i interpersonalnom smislu. S obzirom na to da životinje ne mogu kontrolirati svoj instinkt, to čovjeku omogućava da im promatranjem i procjenom njihova ponašanja pripiše određenu odliku koja na temelju pučke teorije o prirodi stvari može prerasti u definirajuću odliku. Veza između životinje i njezina tipiziranoga ponašanja, preslikava se na odnos čovjeka i njegove definirajuće odlike, pri tome čovjek iskorištava iste stereotype o životinjama prilikom karakterizacije drugoga čovjeka, poredeći ili imenujući ga životinjom, npr. *Tuko!*, *Gusko!*, *Konju jedan!* (funkcija vrijeđanja, pejorativno značenje) ili *Sokole moj!* (funkcija tepanja, pozitivni ekspresiv – odmilica). Dakle, principom *mutato nomine de te fabula narratur* (ako se promijeni ime o tebi se govori) čovjek zapravo govori o pripadnicima svoje vrste.

Kako je iz starobosanskoga jezika, odnosno iz korpusa tekstova srednjovjekovne Bosne, baštinjen značajan broj ličnih imena koja su motivirana životinjskim svijetom npr. Vuk, Kurjak, Medvjed (usp. Šabić 2017: 128–133) moguće je govoriti o slavenskome kontinuitetu u pogledu ovakvoga načina imenovanja. Naime, „životinje kao motiv u procesu imenovanja, kod Slavena su svakako određeni kulturnim kontekstom, pa je njihova simbolika stabilnosti i dostojanstva uglavnom bivala podređena primarnoj simbolici snage i junaštva koji su bivali nužni u apotropejskoj funkciji, pri njegovanju mnogobožanstva i magije. Odgovarajućim imenom trebalo je demone i nečastive sile uplašiti i odagnati njihovu pažnju s djeteta. Zato su se djeci davala zaštitna (proflaktična) imena, i s tim u vezi, vrlo često imena opasnih životinja. Za davanje imena ovakvoga tipa, razlozi se mogu ogledati i u tragovima totemističkih predstava. Naime, dijete s imenom opasne životinje trebalo bi da dobije i njezinu sposobnost, snagu, izdržljivost, a i zaštitu kao njegovoga totema.“ (Smailović 1977: 36).

Ovakav način identifikacije ljudi zadržao je kontinuitet i u poprezimenjavanju, pa sve unaprijed navedene konvencionalizirane odlike pripisane životinjama, uz prožimanje s apotropejskim konceptom vjerovanja, nalazimo u bosansko-hercegovačkim prezimenima. Dakle, zoonimijski motivirana prezimena uglavnom su hipokorističnoga postanja, eufemizmi snažnog afektivnoga naboja (svojevrzni zoo-afektivi) ili apotropejska, odnosno zaštitna imena, pri tome motivacija se realizira uglavnom posredno metaforičkim odnosima.

Prezimena metaforičkoga tipa LJUDI SU ŽIVOTINJE

Metaforična imena divljih životinja lakše je razumjeti nego ona za domaće životinje; prve imaju više proverbijalnih svojstava: okrutni vuk, nedruželjubivi medvjed, prepredena, lukava lija. Domaće životinje, naprotiv, imaju različite karakteristike i simboliku, među kojima nije uvijek lako odrediti koja je predominantna u davanju nekog nadimka (Vajs, Brozović-Rončević 2002: 225–226). Ipak, u jeziku čovjek češće koristi ono što mu je blisko, poznato, apriorno, što su u ovome slučaju domaće životinje, iste su vrlo često motivirale prezimena. Također, kako ptice mogu živjeti i hraniti se u većini kopnenih staništa, a velik broj je ustrajan u letu tj. vidljive su u zraku, ili su odomaćene i u suživotu s čovjekom kao perad, iskustvenije su čovjeku pa ne čudi činjenica da su često služile kao motiv u oblikovanju prezimena.

Ornitonimi u prezimenima

Koliko je važan motiv ptice u slavenskome svijetu svjedoči poznati i slikoviti pjesnički oreol Adama Mickjeviča, istaknutoga poljskog i europskog književnika, u sklopu njegova trećeg predavanja o slavenskim jezicima i književnosti na Kolež-de-Fransu u Parizu, 1840. godine:

Pogledajmo – rekao je – karpatsku goru, tu planinu na čijem vrhu ... stoji slavenska ptica koja jednim krilom udara u Crno more, a drugim u Baltičko more. Ptica sjedi na brijegu, a kad raširi svoja krila, dva široka mora ključaju! (Kont 1989: 11).

Pa kako ptice u slavenskoj i drugim kulturama zauzimaju širok prostor, tako je i u bosanskohercegovačkoj. To potvrđuju i mnoge poslovice, frazemi koji u svojoj strukturi imaju sastavnicu *ptica*: *svaka ptica svome jatu leti* – svako pripada društvu sebi sličnih, živjeti kao ptica na grani – živjeti slobodo, neovisno, bezbrižno, *znam te, ptico, dok si jaje bila!* – dobro i dugotrajno poznavanje osobe koja se predstavlja drugačije, *fali/nedostaje samo ptičijega mlijeka* – život u

izobilju i blagostanju, *noćna ptica* – osoba koja često izbiva vani noću, *jesti kao ptica* – jesti malo, ptica u *krletci/kavezu* – sputana osoba, lišena slobode, itd. Također, posuđenice u značenju *ptica*, motivirale su bh. prezimena: *Fogl* (< njem. *Vogel* – ptica) i *Zogović* (< alb. *zog* – ptica, otuda *kafaz zogu* – *kavez za ptice*). Ipak, učestalija su prezimena motivirana određenim vrstama, i pri tome, motivom su mogle biti:

1. sitne pjevice koje za čovjeka imaju pozitivno značenje;
2. velike grabežljivice koje zbog fizičkih atributa ne bude pozitivne osjećaje, ali zbog njihove koristi u prirodi – hrane se strvinom, neke pomažu u lovu npr. orao, jastreb, kobac ili soko, čovjek ih doživljava emotivno ambivalentno;
3. uslovno rečeno ptice, koje slabo mogu letjeti, odnose se na domaću perad i od kojih čovjek ima najveću korist.

Prema broju prezimenskih izvedenica i učestalosti istih, izdvajaju se *gavran*, *vrana*, *soko* i *pijetao* kao najučestaliji motivi.

Gavran je sveslavenska riječ (< stsl. *gavranъ*) u označavanju ptice (lat. *Cornix*) crne boje, velikoga karakterističnog kljuna, koja u prenesenom značenju priziva i sluti neko zlo (usp. Čedić i dr. 2007: 160), simbolizira nesreću i smrt pa je u stvaralaštvu bilo koje vrste (likovnoj, književnoj, filmskoj i sl.) uglavnom predstavljan kao pratitelj zlih sila, vještica, čarobnjaka i sl. Ipak, prema predanju iz Biblije Noa prvo šalje gavrana iz arke, da izvidi je li se zemlja igdje osušila, što ovoj ptici pripisuje inteligenciju i vještinu. Bliskoznačno, u kulturi i mitologiji severnoameričkih Indijanaca gavran označava mudrost, dok je u grčkoj mitologiji simbol proročanstva i sreće. Ovaj zoonim ima i pragmemska značenja naivnosti, lakovjernosti i površnosti, po uzoru na Ezopovu basnu *Gavran i lisica*. Njegova karakteristična crna boja, često se koristila u opisivanju čovjekove puti, boje kose ili očiju. Sve gore navedeno moglo je motivirati bh. prezimena: *Gavran*, *Gavrančić*, *Gavranić*, *Gavrankapetanović*, *Gavranović*.

Vrana je ptica koja se izvan naučne domene često zamjenjuje s gavrantom. Zamjena je česta čak i u rječnicima, npr. *Rečnik rusko-srpskohrvatski* (1966: 431) poistovjećuje gavrana i vranu. I u ovome slučaju je sveslavenska riječ usp. rus. *voróna*, lit. *várnas*, bos. hr. *vrana*. Polazni latinski oblici (*cornix*, *corvus*) potvrđuju porijeklo imena od karakterističnoga i lako prepoznatljivoga graktanja vrane / gavrana. Međutim, ne preovladava opće slaganje s tim zaključkom, pa su prema tumačenjima, evidentne tri mogućnosti: 1. prema boji perja (uglavnom crno ili tamno sivo), 2. prema krivini kljuna ili kandža, 3. prema glasu. Germanski

jezici (engleski, njemački, staronordijski i skandinavski jezici) također potvrđuju onomatopejsku narav nastanka ptičijih nazivaka. Slavenski oblici *vran*, *vrana*, *(ga)vran*, uz ruski *vóron*, *voróna*, možda imaju ishodište u pridjevu kao ruski *voronój* – *crne masti, boje*, u značenju kao i staroslavenski *vranъ*. Tome je također srodan litavski oblik *varnas*, kao i staropruski *warnis* (usp. Ladan 2006: 253). Zoomorf vrana motivirao je sljedeća bh. prezimena: *Vrana*, *Vranac*, *Vrančić*, *Vranić*, *Vranešić*, *Vrankić*, *Vranješ*.

S obzirom na to da je **soko(I)** ptica grabljivica (lat. *Falco*), čovjek ne gaji apsolutno pozitivne osjećaje prema njoj. Međutim, kako je u dugom međuodnosu s ovom pticom naučio upravljati njome, učinivši ju pomagačem i sudrugom u lovu (što je izrodilo zanimanje sokolarstva), čovjek ovu pticu doživljava emotivno ambivalentno. S obzirom na sokolovu vještinu dobroga uočavanja plijena, razvila se simbolika dobroga vida u odnosu na ovu pticu, pa je sastavnica frazema u bosanskome jeziku: *imati oko sokolovo* u značenju *imati izoštren/ dobar vid*. Isto je i u drugim slavenskim jezicima, npr. u poljskom jeziku *mieć oko sokole*, te u istom obliku i značenju javlja se u češkom i slovačkom jeziku (Pintarić i dr. 2018: 226). U prenesenom značenju *soko(l)* označava odlučnog i hrabrog čovjeka, fraza *momci sokolovi* jesu stasiti, hrabri momci, a vokativna forma *sokole moj!* je ekspresiv u pozitivnome, umilnom značenju *junače moj!* ili čak *srce moje!* (usp. Halilović 2014: 595). Na bh. stećcima, srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, isklesana je vrlo često ova plemenita ptica u lovu sa svojim gospodarom. Tako je na stećku iz Čerina u Hercegovini prikazan lovački prizor: preko jednog brežuljka bježi jelen, kojeg progoni lovački pas i soko, sprijeda ga dočekuje lovac s lukom i strijelom. S druge strane istoga spomenika prikazan je sokolar s četiri sokola. Također, oslonivši se na narodnu tradiciju prožetu odnosom sa sokolom, treba spomenuti narodnu pjesmu *Soko i košuta* Hamida Kreševljakovića iz Sarajeva, objavljenu u podlisku nekagašnjega *Sarajevskog lista* iz 1917., br. 199, koja jednako svjedoči o korištenju i cijenjenosti ove ptice u historiji Bosne i Hercegovine:

A jabuko zeleniko / Što s' tolko rod rodila / Na tri grane tri jabuke / Na četvrtoj soko sjedi / Pa on gleda niz to polje / Gdje košuta vođu pije / Bjegni, bjegni košutice / Eto lovca Hercegovca Lovac će te uloviti / Paši će te pokloniti / Paša će mu timar dati / B'jelo Duvno i Hljevno / Mileševo i Kreševo / Orlovo i Grahovo (Kreševljaković 1917. prema Čurčić 1937: 88)

„Još i prije dolaska Turaka u ove krajeve, išli su sigurno naši pređi u lov sa sokolom i na pernatu divljač. Ali su i Osmanlije mnogo doprinijeli razvitku ovog športa. U turskoj vojsci bile su naime posebne ustanove tako zvani šahindžije

(sokolari) i tugandžije, koji su obučavali sokolove za lov. Njihov se zapovjednik zvao šahindžibaša i tugandžibaša... U Maglaju gdje se ovaj lov najdulje održao, zvali su jednogodišnjeg kopca atmadža (akmadža), a dvogodišnjega tulek.“ (Ćurčić 1937: 88).

Svi gore istaknuti nazivi iz tradicije vezane za ovu pticu grabljivicu: soko(l), šahin(džija), tugun(džija), atmadža/akmadža, tulek, učestvovali su u tvorbi bh. prezimena:

lat. <i>Falco</i>	Prezimena	etimologija i značenje
akmadža	Akmadža, Akmadžić	tur. <i>atmaca</i> > bos. <i>akmadža</i> – istrenirani sokol za lov na ptice
čakar	Čakar, Čakarović	tur. <i>çakır</i> – vrsta pripitomljenoga dresiranog sokola
kragulj	Kragulj	stsl. <i>kragui</i> – sokol
Soko(l)	Sokol, Sokoli, Sokolić, Sokolov, Sokolović, Sokolovski, Sokolušić, Soko, Sokić, Soković	stsl. <i>sokolъ</i> , -a m. – ptica grabljivica, lat. <i>Falco</i>
šahin	Šahinagić, Šahinpašić, Šain, Šajin, Šajinović, Šajn, Šainović	pers. <i>šāhin</i> – soko koji se dresira i koristi u lovu
tulek	Tulek	tur. <i>dölek</i> > bos. <i>tulek</i> – dvogodišnji soko / kobac, dresiran za lov

Prezimenima izvedenim iz korijena *soko(l)*- treba pristupiti s oprezom, jer postoji mogućnost posredne motivacije, preko toponima. Naime, „površni uvid u toponimiju jugoistočne Evrope pokazuje da na tom području postoji više lokaliteta sa tvrđavskim ansamblom pod imenima Soko, Sokograd, Sokolovo, Sokol, Sokolac i sl. Očito je strateški razlog odbrane u prirodnom ambijentu predodredio njihovu funkciju i osnovnu karakteristiku istaknutog i prirodno dominantnog položaja u odnosu na okolinu. Ime ovih utvrda je jasna asocijacija na poziciju ptice sokola koja sa uzvisine posmatra i kontrolira okolinu, što bi odgovaralo osnovnim osobinama utvrđenih kompleksa koji su na takvim mjestima izgrađeni radi efikasne kontrole šire sredine.“ (Kurtović, Filipović 2011: 201) Kurtović i Filipović su istakli četiri utvrđena grada sa imenom *Sokol* koja su ulazila u sastav srednjovjekovnoga Bosanskog kraljevstva – *Sokol na Plivi*, *Sokol u Usori*, *Sokol u Konavlima* i *Sokol u Međurječju*. I danas mnogi toponimi u Bosni i Hercegovini u svojoj osnovi imaju ovaj zoonim, npr. *Sokolac*

naselje u istočnoj Bosni, *Sokolina* naselje kod Donjeg Vakufa, *Soko* naselje kod Gračanice, *Sokolovići* naselje u općini Rudo, itd.

Slaveni su poštivali pjevce i pomoću njih vršili vjerske obrede. Čak su i u dvadesetome stoljeću pijevac i kokoš imali ulogu u svadbenim običajima u Bosni i Hercegovini: „Kad se svatovi približe mladoženjinoj kući, izdvoji se čajo i ode svekrvi po muštuluk. Ona mu prebaci preko leđa košulju i zakači mu pijetla na nadžak.“ (Isabegović 1987: 239). Kokoška je simbol plodnosti, a pijetao zaštita od vradžbina. Ibrahim Ibn Jakub iz druge polovine X stoljeća putovao je po slavenskim zemljama, te je zabilježio neke običaje u pogledu poštivanja kokošiju. Putopisac navodi da su Slaveni u srednjoj Europi zabranjivali da se jede kokošije meso da ne bi dobili bolest osipa crvenog vjetra (lat. *Eksanthema rubeolae*). (usp. F. Rački, Documenta p. 29 prema Vego 1980: 418).

Pijevac/pivac/horoz služio je i kao topoformant u mnogim bosanskohercegovackim toponimima: Pijevac kod Kalinovika, Pivčevac i Pivčuša kod Ljubuškog, Pivčev Dolac kod Imotskog, Pivčev Ljut u Buhovu, Pivčevina kod Bileće, Horozov Dol kod Lištice, Horozovina kod Kalesije, Horozovići kod Cazina, itd. Tako su prezimena ovoga tipa mogla nastati postredno, preko toponima.

lat. <i>Gallus</i>	prezimena	etimologija i značenje
horoz	Horozović, Horić	pers. <i>hurūs</i> > tur. <i>horoz</i> > bos. <i>horoz</i> – pijetao, kokot, lat. <i>Gallus domesticus</i>
kuraica	Kuraica, Kurić	stsl. <i>kurъ</i> – pijetao, kokot, lat. <i>Gallus gallus domesticus</i>
kokot	Kokotović	stsl. <i>kokotъ</i> – pijetao, životinja iz grupe domaće peradi, lat. <i>Gallus gallus domesticus</i> ; kokot je ujedno i vulgaran naziv za muški genitalni organ, te ujedno i pogrda za čovjeka (usp. Трубачёв 1983: 115–117)
poroz	Horozović, Horozić, Oroz, Orozović	pers. <i>hurūs</i> > bos. <i>horoz</i> – pijetao, kokot
pijevac	Pijevac, Pjevac	stsl. <i>pěti, pojo, poeši</i> – pjevati > <i>pěnie</i> – pjevanje, pjev > <i>pěvъcъ</i> – pijevac, pjevač > bos. <i>pijevac</i> – 1. pijetao, kokot, horoz koji milozvučno kukuriče – pjeva 2. naselje kod Goražda u Bosni i Hercegovini
pijetao	Pjetlović	stsl. <i>pětelъ</i> > bos. <i>pijetao</i> – kokot, horoz

Tuka je još jedan peradarski termin koji je u značenju domaće pernate životinje mogao motivirati bh. prezimena, i pri tome u tvorbi su sudjelovali svi sinonimi: *biba*, *ćurka*, *purka*, i *tuka*. U prenesenom značenju tuka je glupa ženska osoba, tukac/bibac je glup muškarac, dok je puran umišljena osoba. U aktivnome leksiku najviše se koristi leksema tuka. U jugoistočnim i središnjem pojasu sjevernobosanskih govora ova izoleksa, pred teritorijalnom nadmoćnošću druge, redukovana na usamljene primjere. U jugoistočnome dijelu bh. dijalekatskoga kompleksa dominira izoleksa ćurka koja probijajući se kroz centralnobosanske govore, egzistirajući paralelno s riječju *tuka*, prodire duboko na zapad, ali ne zahvata njegov krajnji govorni pojas. Na sjeveru bh. govornog prostora, pod utjecajem slavonskih govora prodire hrvatska govorna izoleksa biba. *Pura/purka* se rijetko koristi. (usp. Valjevac 2005:63) Ipak, primjerice u tuzlanskome govornom području, dok se pri označavanju životinje koristi oblik *tuka*, u kupovini mesa ili mesnih priprava ova životinje koristi se oblik *puretina*.

lat. <i>Meleagris gallopavo</i>	prezimena	etimologija i značenje
biba/biban	Bibanović	<i>biban</i> ili <i>bibac</i> reg. – domaća pernata životinja sa crvenim podvoljkom i karakterističnim glasom, naziva se i tukac, puran, purica, pura, ćuran, morac, lat. <i>Meleagris gallopavo</i>
ćuran/ćurka	Ćuran	ćurka reg. – vrsta domaće peradi iz porodice kokoši, lat. <i>Phasianidae</i>
puran/purka	Purković	etimologija je nejasna, pa hipoteze se svode na onomatopeizirani oblik iz karakterističnoga oglašavanja <i>pur-pur</i> , ili iz glagola <i>puriti se</i> – stiditi se (usp. Snoj 2016: 617); riječ je prisutna u nekoliko slavenskih jezika: rus. <i>purjś</i> , slov. <i>pura</i> , hr. sr. <i>Purka</i>
tukac/tuka	Tuka, Tučić	<i>tuka</i> reg. – vrsta domaće peradi iz porodice kokoši, lat. <i>Phasianidae</i>

Ostali nazivi i prema njima izvedena prezimena mogli bi se pregledati abecednim redom kako slijedi:

ornitonimi	prezimena	etimologija i značenje
čaplja	Čaplja, Čapljak, Čapljić	prasl. *čapъla od glagola *čapati se – hodati po vodi, čapati, šljapkati > bos. <i>čaplja</i> – ptica močvarnica visokih nogu i dugoga kljuna, oblik je nastao onomatopejom iz prasl. *čap – zvuk pri udarcu od vodenu površinu, lat. <i>Ardea</i> (usp. Snoj 2016: 10)
čavka	Čavka, Čavkić, Čavčić	lat. <i>caola</i> < bos. <i>čavka</i> – ptica iz porodice vrana ornitonim onomatopejskoga podrijetla kao i čaplja, lat. <i>Coloeus monedula</i> (usp. Meyer-Lübke 1972: 2449 prema Filipi 1995)
galeb	Galeb	prasl. <i>galebъ</i> > bos. <i>galeb</i> – ptica iz porodice plovuša – <i>Laridae</i> , sa dugim krilima i kratkim nogama, lat. <i>Larus</i> (Трубачёв 1979: 91)
golub	Golub, Golubić, Golubišić, Golubović, Golubovski, Holub	stsl. <i>golъbъ</i> > bos. <i>golub</i> – vrsta ptice iz reda golupčarki, lat. <i>Columbidae</i> (Трубачёв 1979: 215)
grmuša	Grmuša	stsl. <i>grъmъ</i> – grmlje, šiblje > bos. <i>grmuša</i> – rod malih ptica iz reda vrapčarki, koje žive u grmlju, šiblju, po poljima i šumama; crnokapa grmuša lat. <i>Sylvia atricapilla</i> , pjegava grmuša lat. <i>Sylvia nisoria</i> , siva grmuša lat. <i>Sylvia borin</i> , itd.
guska	Gusak, Guska, Guskić	prasl. *gъsъ > bos. <i>guska</i> – vrsta krupne ptice plivačice, lat. <i>Anser cinereus</i> (usp. Трубачёв 1974: 88)
jarebica	Jarebica, Jareb	prasl. *arębъ > bos. <i>jarebica</i> – vrsta ptice slična domaćoj kokoši, lat. <i>Perdidae</i> ; Anić (2003) navodi regionalno i arhaično značenje leksema <i>jarebiti se</i> – ljutiti se; sveslavenska je riječ: mak. аребица, hr., slov., sr. <i>jarebica</i> , češ. <i>jerabice</i> , polj. <i>jerzabice</i> , rus. яребица; (usp. Трубачёв 1974: 73–74)
jastreb	Čerkez	pers. <i>kerges</i> > bos. <i>čerkez</i> – veliki jastreb, lat. <i>Accipitridae</i>

kokoš	Kokošar, Kokorović, Kokoljević, Kokoruš	stsl. <i>kokošъ</i> – životinja iz grupe domaće peradi, lat. <i>Gallus gallus domesticus</i> ; kokoš i kokot su sveslavenske riječi nastale iz glagola <i>kokotati se</i> – oglašavati se <i>ko-ko-ko!</i> kao ova životinja; odatle glagoli <i>kokotati</i> – govoriti lomljivo, s pauzama, zamuckivati, <i>kokodakati</i> – govoriti puno, nabrajati, prigovarati (usp. Трубачёв 1983: 115–117)
kos	Kos	etimologija se možda izvodi od pie. onomatopejskog elementa <i>*kop-</i> > bos. <i>kos</i> – ptica pjevica, lat. <i>Turdus merula</i> ; (usp. Boryš 2005: 251; Pintarić i dr. 2018: 223)
košuta	Košuta, Košutić	prasl. <i>*košutъ</i> / <i>*košuta</i> / <i>*košotъ</i> > bos. <i>košuta</i> – jelenova ženka, srna, za razliku od mužjaka nema rogova <i>Cervus elaphus</i> ; sveslavenska riječ (Трубачёв 1984: 193)
kukavica	Kukavčić, Kukavica	crsl. <i>kukavica</i> > bos. <i>kukavica</i> – ptica selica iz istoimene porodica, lat. <i>Cuculus canorus</i> ; sveslavenska riječ: mak. <i>kukavica</i> , češ. <i>kukavice</i> , polj. <i>kukawica</i> , rus. <i>куковица</i> ; Kukavica je dobila ime po glasanju <i>kuku-kuku</i> u slavenskim jezicima.; Glagol <i>kukati</i> ima osim glasanja kukavice i preneseno značenje jadikovati, plakati, tužiti se (Трубачёв 1987: 90)
kvočka	Kvočka	prasl. <i>*kvočъ</i> > bos. <i>kvočka</i> – domaća kokoš, lat. <i>Gallus gallus domesticus</i> ; (usp. Трубачёв 1987: 168)
labud	Labud, Labudović	prema Boryšu (2005) etimologija ovoga oblika je povezana s prie. pridjevom <i>*albho</i> , u značenju <i>bijel</i> , a slično je u lat. <i>albus</i> i grč. <i>alphós</i> , prema bijelome labudovu perju; bos. labud – rod ptica guščarica iz porodice pataka, lat. <i>Cygnus</i>

lasta	Lasta, Lastavec, Lastavica	prasl. <i>*lastъ</i> > bos. <i>lasta</i> – ptica pjevica iz reda vrapčarki, lat. <i>Hirundinidae</i> ; „ljeti prebiva u našim krajevima gdje se ljudi ravnaju prema njezinu letu i mogu zaključiti kakvo će vrijeme biti: ako lastavice nisko lete, bit će kiše itd. Poznat je hrvatski frazem jedna lasta ne čini proljeća, sličan u poljskom, slovačkom i češkom jeziku: jedna jaskółka nie czyni wiosny, slov. jedna lastovička leto nerobí, češ. jedna vlaštovka jaro neděla, što znači: po jednoj pojavi ne može se odmah ocijeniti budući tijek događaja“ (Pintarić i dr. 2018: 224; usp. Tryбачёв 1987: 42–43)
leptir	Pervan, Pervanović	tur. <i>pervane</i> 1. noćni leptir, noćnjak 2. propeler, elisa, vijak; točak s lopatama, lopatar, zamajac 3. prenes. nametljivac, koji stalno ide za kim, vrti se oko koga
orao	Orlić, Orlovac, Orlović	stsl. <i>orъlbъ</i> , -a m. > bos. <i>orao</i> – ptica grabljivica iz reda vrapčarki, lat. <i>Aquilinae</i> ; zbog njegove veličine i grabežljivosti čovjek ga doživljava negativno. Međutim, orao zbog svojih atributa simbolizira slobodu i snagu, pa je često simbol na državnim grbovima; zbog izrazitoga kljuna čest je motiv poredbi s čovjekom velika nosa, otuda frazem <i>orlovski nos</i>
	Adler	njem. <i>Adler</i> – orao
patka	Patak, Patković, Pačić	stsl. <i>рѣтець</i> – ptiče, ptić > bos. <i>patka</i> – vodena ptica, perad iz porodice pataka, dijele se na domaće i divlje, lat. <i>Anas domestica</i> i <i>Anas platyrhynchos</i>
	Rac, Raca, Racić, Racković, Raco	<i>raca</i> – reg. – patka (usp. Vajs, Brozović Rončević 2002: 229)
paun	Paunić, Paunović	lat. <i>pavo</i> > ital. <i>pavone</i> > bos. <i>paun</i> – ptica iz porodice kokoši, dugačkoga, šarenog repa, lat. <i>Pavo cristatus</i>

pile	Piletić, Pilić	<i>pi-pi</i> je uzvik kojim se dozivlju pilići ili kokoši, naslijeđen iz ie. prajezika, a oblik <i>pile</i> u značenju <i>mladunče kokoške</i> , je onomatopeizirani oblik izveden iz navedenoga uzvika. Izvedenice s korijenskim morfemom <i>pile-</i> su sveslavenske, ali se javlja manja semantička razlika, npr. u sjevernim krajevima razvilo se značenje pače, patka, usp. lit. <i>pylė</i> (Skok 1973: 659); pile je simbol nježnosti, krhkosti i slabosti odakle frazemi: mekan kao pilence – vrlo mekan, jako popustljiv; biti kao pile – biti lahan; i sl.
piplica	Piplica, Pipić	bos. <i>piplica</i> , <i>piplica</i> – mlada kokoš (usp. ARJ: 859)
ronac	Karabatak	tur. <i>kara bata(-ğı)</i> – kormoran, vodena ptica ronac, izravno crni ronac, lat. <i>Phalacrocorax carbo</i>
sjenica	Sjenica	onomatopejski korijen ie. <i>syk-</i> postaje prasl. <i>*sykati</i> > bos. <i>sjenica</i> – ptica iz reda vrapčarki, lat. <i>Parus</i>
sojka	Sojkić	onomatopejski korijen ie. <i>syk-</i> postaje prasl. <i>*sykati</i> > bos. <i>sojka</i> – ptica iz reda vrapčarki, lat. <i>Garrulus glandarius</i> ; analogno polj. <i>syczeć</i> , <i>sikor(k)a</i> , slov. i češ. <i>sýkor(k)a</i> ; oblik je poznat u bh. pučkoj pjesmi: zapjevala sojka ptica misli zora je...
slavuj	Slavuj, Slavujević, Slavujica, Slavuljac, Slavuljica	prasl. <i>*solvijb</i> – ptica pjeвица iz porodice drozdova, lat. <i>Luscinia megarhynchos</i>
	Bulbulija, Bilbija, Bumbul, Bumbulović	tur. <i>bülbül</i> > bos. <i>bumbul</i>
sova	Sović, Sovin, Sovinović	prasl. <i>*sova</i> – ptica grabljivica iz porodice sova, lat. <i>Strigidae</i>
	Japalak	tur. <i>yapalak</i> – vrsta sove, lat. <i>Strigidae</i>
svraka	Svraka, Švraka	prasl. <i>*svorkati</i> – nazgrapno se oglašavati, kreštati < <i>*svorka</i> – ptica pjeвица iz porodice vrana, lat. <i>Pica pica</i> ; sveslavenska je riječ: češ. straky, polj. chwytać, rus. copoka; (usp. Grujić, Šubin 1966: 648)

ševa	Ševa, Šević	prasl. *ševř- > ševa – ptica iz reda vrapčarki za koju se vjeruje da donosi nesreću i smrt, lat. <i>Alaudidae</i> (usp. Skok 1973: 389) Ševa je ranije bila povezana s lijepim pjevanjem kao i slavuj. Isto je značenje u poljskom (<i>skowronek</i>) i slovačkom (<i>škovránok</i>) gdje se ševa prevodi kao slavuj. (usp. Pintarić i dr. 2018: 227)
roda	Rodić	rode – red ptica dugačka, ravna kljuna, produljena vrata i dugih nogu, prilagođenih kretanju u visokoj travi, među močvarnim biljkama i u plitkoj vodi, lat. <i>Ciconiiformes</i>
vrabac	Vrabac, Vrabec, Vrabičić, Vrapčanin	stsl. <i>vrabii</i> > bos. <i>vrabac</i> – ptica vrapčarka iz istoimene porodice, lat. <i>Passer</i>
zeba	Zeba, Zebić	engl. <i>zebra</i> – vrsta price iz porodice vrapčarki, lat. <i>Fringillidae</i>
žuna	Žuna, Žunić	prasl. *žьlna > bos. žuna – ptica nazvana po žutoj boji perja, lat. <i>Picus</i>

Ostale životinje kao motivi u prezimenima

Konj je u historiji bio simbol brzine (otuda i metafora o *konjskim snagama* u autoindustriji), snage i viteštva. Zato su se ljudi u ranijim kulturama često imenovali prema ovoj životinji. U staroj grčkoj onomastici posvjedočena su mnoga imena izvedena iz imenice *hippos* u značenju *konj*, odnosno složena s njom: *Hipokrat* – koji vlada konjima, *Hipolit* – koji veže konje, *Hipomah* – borac na konju, *Hiponik* – pobjednik na konju, *Alkip* – snažni konj, *Zeukip* – koji preže konje, *Leukip* – bijeli konj (usp. Senc 1910: 562), i najčešće *Filip* – ljubitelj konja, prema kojem su izvedena i bh. prezimena: Filipić, Filipovac, Filipović, Filipan, Pilipović. Konj je i u bh. historiji, mitologiji i onomastici također imao velik značaj uz, uglavnom, pozitivno značenje, što potvrđuje koliko je ova životinja (bila) značajna i cijenjena u životu čovjeka (otuda i frazem *zdrav kao konj*). To potvrđuje i činjenica da bosanski jezik ima više riječi za konja: *at*, *atlija*, *atmejdán*, *dorat*, *doro*, *dorkan*, *đogat*, *đogo*, *konj*, *hergelaš*, *pajtak*, *mislirlija*. Svi ti oblici su sudjelovali u motiviranju bh. prezimena:

lat. <i>Equus</i>	prezimana	etimologija i značenje
at	Atović, Alatović	tur. <i>at</i> – konj plemenite pasmine, <i>đogat</i> , <i>alat</i> , <i>atlija</i> , <i>atmejdan</i>
dorat	Dorčić, Dorotić, Dorić	tur. <i>doru</i> – crvenkastosmeđ, <i>doratast</i> + tur. <i>at</i> – konj > bos. <i>dorat</i> , <i>doro</i> , <i>dorkan</i> , <i>konj</i>
đogat	Đogat, Đogatović, Đogaš, Đogašević, Đogaz, Đogić, Đogo, Đogović	tur. <i>gök</i> – nebesnoplav, zelenkastoplav, <i>azuran</i> , <i>biseran</i> , <i>bistar</i> + tur. <i>at</i> – konj > bos. <i>đogat</i> – bjelkast konj, <i>bijelac</i> , <i>bjelaš</i>
konj	Konjarić, Konjević, Konjevod, Konjhodžić, Konjić, Konjik, Konjikušić, Konjoder, Konjokrad, Konjović, Derikonja	stsl. <i>konь</i> , -a m. > bos. <i>konj</i> – odomaćena životinja za vuču i jahanje iz porodice sisavaca kopitara, lat. <i>Equus caballus</i>
misirlija	Misirlija	tur. <i>misırlı</i> > bos. <i>misirlija</i> – konj dresiran na egipatski način
pajt	Pajt	tur. <i>paytak</i> > bos. <i>pajtak</i> – konj koji nema razmeta u nogama, nego mu noge udaraju jedna o drugu, kose se
hergelaš	Herdželaš	pers. <i>hargele</i> – stado konja ili magaraca > bos. <i>hergelaš</i> , <i>herdelaš</i> , <i>herdželaš</i> – konj iz hergele, koji pripada hergeli

U shvatanjima mnogih kultura i civilizacija, od svih opakih zvijeri, vuk je vjerovatno najopakija, i to na najrazličitijim razinama: od starih pučkih poslovice do likova u romanima i kibernetičkim filmovima. Pa ipak, prema naučnoj odredbi, vuk je zvijer iz porodice pasa (lat. *Canidae*) dok mu je znanstveno ime *Canis lupus*, što je u prijevodu tek *pas-vuk*. Naravno, nije uopće sporno ko tu pripada kome ili ko je od koga ili ko je bio prije, jer teško da je pas bio prije vuka, dok je lako da je vuk praotac svih pasa. Inače riječ vuk nalazi se u svim slavenskim jezicima, npr. stsl. *vьlkъ*, rus. *volk*, češ. *vlk*, slov. *volk*. Posrijedi je, zapravo, sveslavenska i baltoslavenska, ali i indoeuropska riječ (lat. *lupus*, engl. *wolf*, njem. der *Wolf*, lit. *vilkas*, sanskrt. *vrka*), pa bi inoeuropski korijen bio **ulquos*. Latinski *lupus* možda je pradrevna posuđenica iz sabinskoga, ukoliko ne bi bila jednostavno križanje s riječju za lisicu (lat. *volpes*). Dakle, korijensko značenje bi bilo vrsta psa (te tako pas-lisica-vuk), a praznačenje *zvijer koja razdire*, ali i uz mogućnost da je i ovdje posrijedi zajedničko ie. ime u znaku tabua, jer primjerice u polinezijskom jeziku tonga označuje svetu zabranu, uvijek u vezi s totemom (Ladan 2006: 48–51). S obzirom na status divlje, razbojničke i

krvoločne zvijeri, ne čudi što je upravo vuk predstavljao najfrekventniju osnovu pri tvorbi profilaktičnih imena. Imenica vuk je i višeznačnica: 1. zvijer iz porodice pasa, 2. simbol (okrutnosti, zvjerstva) u poredbama i poslovicama, 3. junak, 4. grabežljivac, 5. lično ime i / ili prezime (Šabić 2017: 129).

Stari Germani su također djeci davali imena po vuku, npr. *Rudolf* – slavni vuk, *Adolf* – otmjen vuk, *Wolfgang* – vučiji hod, i sl. (usp. Šimundić 2006). I u periodu bosanskoga srednjovjekovlja potvrđena su lična imena s osnovom *vuk-*, koja su, bilo u složenoj formi *Vukoslav* (analogno njem. *Rudolf*), ili u oblicima pokraćenica, u svojoj osnovi apotropijske, čak se i u deminutivnim oblicima *Vukić*, *Vučić*, *Vučko*, osjeti zaštitna funkcija. Međutim, u odnosu na današnjicu, funkcija imena ovakvoga tipa je izgubila na vrijednosti. Mate Šimundić (2006) piše da dok se vjerovalo kako stanovita imena zaštićuju dijete od bolesti i uroka, zaštitnih imena bijaše više. Međutim, odavno se prestalo vjerovati kako ime posjeduje zaštitnu moć, ali su takva ostala u naslijeđu. Ranija zaštitna imena bijahu *Lav*, *Medvjed*, *Vuk* i sl., a ista sada simboliziraju snagu i otpornost, stoga im je u pogledu motiva mjesto među imenima zoonimskoga postanja. Korijenski morfem *vuk-* motivirao je najveći broj izvedenih ličnih imena u srednjovjekovnoj Bosni: *Vuk*, *Vukac*, *Vukan*, *Vukava*, *Vukić*, *Vukas*, *Vukašin*, *Vuketa*, *Vukobrat*, *Vukman*, *Vukmir*, *Vukomir*, *Vukosav*, *Vukoslav*, *Vučoslav*, *Vučina* i dr. (usp. Šabić 2017: 129–132). Kako su ta ista imena poslije oblikovala patronimska prezimena, uz značajan broj drugih tvorenica s istim korijenom, oblikovan je širok dijapazon bh. prezimena koja su motivirana ovom životinjom:

lat. <i>Lupus</i>	prezimana	etimologija i značenje
vuk	Vuk, Vukadin, Vukadinović, Vukailović, Vukajilović, Vukajlić, Vukajlo, Vukajlović, Vukanović, Vukasović, Vukašinović, Vukčević, Vukelić, Vukelja, Vukeljčić, Vukičević, Vukić, Vukičević, Vukliš, Vuklišević, Vukman, Vukmanić, Vukmanović, Vukmir, Vukmirica, Vukmirović, Vukobrad, Vukobrat, Vukobratović, Vukoja, Vukoje, Vukojević, Vukolić, Vukolja, Vukoman, Vukomančić, Vukomanović, Vukorep, Vukos, Vukosav, Vukosavljević, Vukota, Vukotić, Vukov, Vukovačkić, Vuković, Vukovljak, Vukovljaković, Vukovojač, Vuković, Vuksan, Vuksanović, Vuksić, Vukša, Vukšić, Vučak, Vučetić, Vučeša, Vučić, Vučićević, Vučijak, Vučijaković, Vučin, Vučina, Vučinić, Vučinović, Vučjak, Vučko, Vučkovac, Vučković, Vučo, Bjelivuk, Bjelovuk, Alavuk, Pustivuk, Straživuk	stsl. <i>vъlkъ</i> je sveslavenska riječ: bos., hrv., srp. <i>vuk</i> , rus. <i>volk</i> , češ. <i>vlk</i> , slov. <i>volk</i> , ali i indoeuropska riječ: lat. <i>lupus</i> , engl. <i>wolf</i> , njem. <i>der Wolf</i> , lit. <i>vilkas</i> , sanskrt <i>vrka</i> , pa je rekonstruisani inoeuropski korijen <i>*ulquos</i>
wolf	Wolf, Volf	engl. <i>wolf</i> – vuk, kurjak
kurt	Kurt, Kurta, Kurtagić, Kurtalić, Kurtbegović, Kurteš, Kurtijak, Kurtjak, Kurto, Kurtović	tur. <i>kurt</i> – vuk, kurjak, lat. <i>Canis lupus</i>

Česta i naporedna upotreba općih naziva za *ovce* i *koze* dovela je i do obličkoga paralelizma. On se vidi u nastavcima za građenje izvedenica, u prozodiji, pa čak i u broju naziva. Sve te istoznačnice ili bliskoznačnice objedinjuje jedinstven naziv *brav* – stara indoevropska riječ, kao i *ovca*, *ovan*, *koza* (od **b^herh-* u značenju *bosti*, odnosno od **b^horu* u značenju *kastrirano marvinče*; riječ je pored slovenskih, poznata i germanskim jezicima: stnjem. *Barug*, njem. *Barch* (usp.

Snoj 2016: 85; Georgijević 1968: 91). Dakle, opći naziv *brav* imaju obje vrste, ovce i koze, pa su bravi svi njihovi izvedeni oblici:

ovan > dem. *ovence*, augm. *ovčina*, *ovnetina*

ovca > dem. *ovčica*, augm. *ovčetina*

jagnje > dem. *jagnjence*, *janjac*, *janje*, augm. /

jarac > dem. *jarče*, *jarčence*, augm. *jarčina*, *jarčetina*

koza > dem. *kozica*, augm. *kozetina*

jare > dem. *jarence* – augm. /

Svi ti oblici uz nekolicinu sinonimnih posuđenica, mogli su motivirati prezimena:

naziv brâva	prezimena	etimologija i značenje
brav	Bravo, Bravić	<i>brav</i> reg. – mužjak koze ili jarac, iz porodice <i>Capra</i>
dvizac	Dvizac, Dvizčević	<i>dvizac</i> reg. – ovan ili jarac od dvije godine, lat. <i>Ovis aries</i>
jagnje	Janjac, Janjatović, Janjetović, Janjić, Janjićević, Janjičić, Jaganjac, Jagnjić, Jagnjo	prasl. <i>*(j)agnę</i> < bos. <i>janje/jagnje</i> – mlado od ovce; sveslavenska je riječ: mak. <i>jagne</i> , slov. <i>agnje</i> , češ. <i>jehně</i> , polj. <i>jagnię</i> ; (usp. Трыбачёв 1874: 54)
jarac	Jarčević, Jarec, Jarić	prasl. <i>jarьсѣ</i> > bos. <i>jarac</i> – mužjak od domaće koze, lat. <i>Capricorn</i> ; bos. <i>jare</i> – mlado od pitome, domaće koze
kec	Kecman, Kecmanović, Keč, Kečo	alb. <i>kec</i> – jagnje, janje, jare, mladunče ovce ili koze
koza	Kozarević, Kozarić, Kozarski, Kozeljac, Kozic, Kozina, Kozijan, Kozlica, Kozličić, Kozomara, Kozomarić, Pecikoza	stsl. <i>kozьbъ</i> – kozlić, koza; bos. <i>pecikoza</i> – divokoza, lat. <i>Rupicapra</i>
mrkalj	Mrkaljević	složenica slav.–arb. <i>mrkalj</i> – mršavo jagnje (usp. Skok 1973: 392)
ovan	Ovčina, Ovnović	stsl. <i>овънъ</i> , -a m. > bos. <i>ovan</i> – domaća životinja iz reda <i>Ovis</i> , lat. <i>Ovis aries</i>
šiljeg	Šiljeg, Šiljegović	slav.–arb. <i>šilježe</i> – pastirski termin za mladoga ovna, u nekim krajevima to je mlado od ovce s godinu dana starosti; frazem: u proljeće janje, u jesen šilježe (usp. Skok 1973: 392)

Zoomorf *lav* je također u historiji bio čest motiv u imenovanju ljudi. Od V stoljeća ime Leon (< lat. *leo*, -onis – lav) je učestalo u imenovanju papa (Leon I – Leon XIII). Germani su imali jako učestalo ime *Leonard* (< stnjem. *Leonhard*) u značenju *hrabar kao lav*, a Grci izvedenice *Leonidas*, *Leontios*, *Leoncije* koji upućuju na pripadnost ili izgled lava. Među slavenskim apotropejskim imenima oblikovano je rus. *Lev*, u domaćem prevedenom obliku *Lav*, čiji su najistaknutiji nositelji književnik *Lav Nikolajevič Tolstoj*, i političar *Lav Trocki* (usp. Трубачёв 1900: 102–103). U fondu imena orijentalnoga porijekla zabilježeni su naporedni oblici iz ar. *abbās*, ar. *haydār*, ar. *hamzā*, tur. *arslan* sve u značenju *lav*. Svi istaknuti posuđenički oblici javljaju se u osnovama bh. prezimena:

prezimena	etimologija i značenje
Abaz, Abaza, Abazagić, Abazbegović, Abazović, Abaspahić	ar. <i>abbās</i> – lav
Ajdar, Ajdarović, Hajdarevac, Hajdarević, Hajdarovac, Hajdarović, Hajder, Hajdarbašić	ar. <i>haydār</i> – lav
Arslanagić	tur. <i>arslan</i> – lav
Hamza, Hamzakadić, Hamzić	ar. <i>hamzā</i> – lav
Lavić	prasl. * <i>lvъ</i> – lav

U nastavku su abecednim redom navedena prezimena još nekih životinja.

životinja	prezimena	etimologija i značenje
bik	Bikić, Bikar	prasl. * <i>bykъ</i> > bos. <i>bik</i> , sveslavenska riječ: rus. <i>byk</i> , češ. <i>byk</i> , slovač. <i>byk</i> ; (usp. Snoj 2016: 71)
bak	Bačanović, Bačević, Bačevina, Bači, Bačić, Bačinović, Bačinski, Bać, Bakić, Bakočević, Baković, Bakšić	naziv <i>bak</i> ili <i>bač</i> (< * <i>bъkъ</i>) primarno je označavao <i>bika</i> ili <i>ovna</i> i etimološki je vezan s apelativom <i>bik</i> (< * <i>bykъ</i>); (usp. Šimunović 1995: 231-232)
buba	Bubica, Bubić	prasl. * <i>bъba</i> > bos. <i>buba</i> – insekt, kukac, lat. <i>Insecta</i>
buha	Buha, Buhač, Buhavac, Buhić	<i>buhač</i> reg. – mali insekt, sitni kukac bez krila, nogu podešenih za skakanje, koji se hrani krvlju ljudi i životinja

gušter	Gušter	gušter – vrsta gmizavca, lat. <i>Lacerta</i>
	Keler	tur. <i>keler</i> – gušter (opšti naziv); tur. <i>su keleri</i> – daždevnjak, lat. <i>Salamandra salamandra</i> ; tur. <i>keler yeşil</i> – zelembač, lat. <i>Lacerta viridis</i>
jazavac	Jazavac	prasl. * <i>ezvьcъ</i> > bos. <i>jazavac</i> – šumska životinja iz porodice kuna, lat. <i>Meles meles</i> ; (usp. Snoj 2016: 264)
jelen	Jelen, Jelenović	prasl. * <i>jelenъ</i> – jelen, vrsta divljači, lat. <i>Cervus elaphus</i> ; (usp. Snoj 2016: 266)
	Hirše, Hiršler	njem. <i>Hirsch</i> – jelen
jež	Jež, Ježević, Ježić	prasl. * <i>ježъ</i> > bos. <i>jež</i> – sisavac iz reda kukcojeda, lat. <i>Erinaceus europaeus</i> ; (Snoj 2016: 270)
komarac	Komarac, Komarica	prasl. * <i>komarъ</i> > bos. <i>komarac</i> – kukac iz reda dvokrilaca, lat. <i>Culex pipiens</i>
kobila	Kobilić, Kobilj	stsl. <i>kobyła</i> > bos. <i>kobila</i> – ženka konja, lat. <i>Caballus</i>
kornjača	Kornjača	stsl. <i>koriceъ</i> > bos. <i>kornjača</i> – red gmazova s kornatim, čvrstim oklopom, lat. <i>Chelonia</i> ; usp. „Pridjevi na -ъn <i>koran</i> (Stulić) nije ušao u jezik, ali je poimeničen na - <i>jača</i> u <i>kornjača</i> (17. v., Vuk) <i>testudo</i> , s pridjevom na - <i>in</i> u <i>kornjačin</i> .“ (Skok 1971-1974: 151)
krava	Kravarušić, Kravić, Kravljača, Derikrava	prasl. * <i>korwa</i> > polj. <i>krowa</i> , rus. <i>korova</i> , lith. <i>karve</i> , bos. <i>krava</i> – ženka domaćega goveda koja pripada vrsti <i>Bos taurus</i> ; (usp. Snoj 2016: 345)
kuna	Kuna, Kunac, Kunarac	prasl. * <i>kuna</i> > bos. <i>kuna</i> – sisavac iz reda zvijeri i istoimene porodice, lat. <i>Martes foina</i> ; sveslavenska je riječ: mak. <i>куна</i> , rus. <i>куница</i> , lit. <i>Kiaune</i> (usp. Трубачёв 1987: 103)
kunić	Kunić	lat. <i>cuniculus</i> > bos. <i>kunić</i> – vrsta manjega sisavca iz porodice Leporidae, lat. <i>Oryctolagus cuniculus</i> ; fig. lukavac
lasica	Lasica	prasl. * <i>laska</i> > bos. <i>lasica</i> – zvijer iz porodice kuna, lat. <i>Mustela nivalis</i> ; sveslavenska riječ: mak. <i>ласица</i> , češ. <i>lasice</i> , polj. <i>łasica</i> ; (usp. Трубачёв 1987: 35)

lisica	Lisac, Lisaković, Lisica, Lisičar	stsl. <i>lisъ</i> > bos. <i>lisica</i> – divlja životinja iz porodice pasa, lat. <i>Vulpes vulpes</i> ; Lisica je sveslavenska riječ, a staroslavenski oblik glasio je <i>lisъ</i> , što bi značilo i <i>lisica</i> , ali <i>lisac</i> i <i>lisjak</i> kao mužjak. Danas je oblik <i>lis</i> uglavnom zastarjelica, pa je u savremenim slavenskim jezicima moguće bilježiti sljedeće oblike: bos., hrv, srp. <i>lisica</i> , rus., mak. лисица, češ., slovač. <i>liška</i> i polj. <i>lis</i> . Oblik <i>lisica</i> jest ženski, prema <i>lisu</i> , ali oblik na sufiks <i>-ca</i> označuje tu životinju bez obzira na rod, pa kad se on treba istaknuti, onda je opreka <i>lisica</i> – <i>lisac</i> , s jasno određenom razlikom između ženke i mužjaka; (usp. Ladan 2006: 54; Трубачёв 1988: 141)
mačka	Mačak, Mačić, Mačkić, Mačković, Mačkovski, Mačorović, Macan, Macanović, Macić, Macnović, Maconja	prasl. <i>*mačьka</i> (bos., hr., srp., bug., sln., slč., češ., ukr. (usp. ЭССЯ 1974: 199) – 1. domaća životinja, lat. <i>Felis catus</i> , sisavac s pandžama koji lovi miševe te je oličenje spretnosti, umiljatosti i dvoličnosti 2. porodica grabežljivih sisavaca iz reda zvijeri; Etimološko značenje riječi mačka dolazi ili od onomatopejskoga <i>mic</i> , <i>mac</i> . Ruski leksemi кошка, кот vežu se uz slavenski glagol <i>kotiti</i> , ali je moguća veza i s grčkim i latinskim <i>kattos</i> , <i>cattus</i> , <i>gattus</i> (usp. Ladan 2006: 403)
majmun	Majmunović	arap. <i>maimūn</i> > bos. <i>majmun</i> – red sisavaca, lat. <i>Primates</i>
medvjed	Medved, Međed, Međedović, Mecan	stsl. <i>medvěď</i> > bos. <i>medvjed</i> – životinja, sisavac iz reda zvijeri, lat. <i>Ursidae</i>
mrav	Mravac, Mravak, Mravić, Mravović	stsl. <i>mravii</i> > bos. <i>mrav</i> – porodica kukaca iz reda opnokrilaca, lat. <i>Formicidae</i>
pauk	Pauk, Pauković, Paučinac, Paučević	prasl. <i>*paqъ</i> > stsl. pa(j)očina, -y ž. > bos. <i>pauk</i> – životinje koje pripadaju redu člankonožaca; „Pslovan. (...) <i>*pa(v)qъ</i> je sastavljeno iz predpone <i>*pa-</i> in neke tvorbe iz ide. baze <i>*Hank-</i> , <i>*Hnk-</i> – kriviti, iz katere se je razvilo npr. stind. <i>ayká</i> – krivina, kavelj(...) lat. <i>uncus</i> – ukrivljen.“ (Snoj 1997: 420)

pčela	Čelec, Čelica, Čelan	stsl. <i>bъkela</i> > <i>bъčela</i> > bos. <i>pčela</i> – vrsta kukca, lat. <i>Anthophora pari etina</i>
puž	Puž, Spužević, Spužić	prasl. * <i>puz-</i> > stsl. <i>pusti</i> , -ljq, -iši – puziti, gmaziti, gamizati, omicati se > bos. <i>puž</i> – najbrojniji i najrašireniji razred mekušaca, lat. <i>Gastropoda</i>
riba	Riba, Ribica	stsl. <i>ryba</i> > bos. <i>riba</i>
	Bakalar	tal. <i>baccala</i> – morska riba koja živi pretežito u Sjevernom i Baltičkom moru, a kod nas se uvozi u obliku sušene namirnice, lat. <i>Gadus morhua</i>
ris	Ris	prasl. * <i>ryzъ</i> > bos. <i>ris</i> – najveća europska zvijer iz porodice mačaka, lat. <i>Lynx</i>
srna	Srna, Srnac	stsl. <i>srna</i> – sisavac preživač iz porodice jelena, lat. <i>Capreolus capreolus</i>
stoka	Stokan, Stokanić, Stokanović, Stokić, Stoković	stsl. <i>сѣтеѿи</i> – sjuriti, strčati okupiti > bos. <i>stoka</i> – domaće životinje, marva, blago
svinja	Domuz, Domuzin	tur. <i>domuz</i> – svinja; fig. odvratan, gadan; tvrdoglav, jogunast, divlja svinja lat. <i>Sus scrofa</i>
	Prasac	prasl. * <i>porse</i> > rus. поросенок, polj. prosię, lit. <i>paršas</i> , slov. <i>prašič</i> , <i>prašiček</i> , bos. hr. sr. <i>prase</i> – 1. mladunče domaće ili divlje svinje, lat. <i>Sus scrofa</i> 2. prenes. umazan, prljav ili debeo čovjek
škorpion	Akrap, Akrapović	ar. <i>aqrāb</i> – škorpion, škorpija, štipavac, paučnjak
tigar	Kaplan, Kaplanović	tur. <i>kaplan</i> – tigar, zvijer iz porodice mačaka, lat. <i>Panthera tigris</i>
	Tigerman	njem. <i>Tiger</i> – tigar, lat. <i>Panthera tigris</i> + njem. <i>Mann</i> – čovjek
tele	Teletina, Teletović, Telaković, Telebećirović	stsl. <i>тебѣ</i> – tele, june
zec	Zec, Zečar, Zečević, Zečić, Zečkić, Zečo, Zekan, Zekanović, Zekić, Zeko, Zekonja, Zekonjić, Zeković, Zekušić, Zajac, Zajec	stsl. <i>заяць</i> > bos. <i>zec</i> – red sisavaca iz istoimene porodice, lat. <i>Leporidae</i>

zmija	Zmijanac, Zmijanović, Zmijanac	stsl. <i>zmii</i> -a m. > bos. <i>zmija</i> – gmaz koji se kreće puzeći, lat. <i>Serpens</i>
	Gujak, Gujić	etimologija za oblik guja je nedovoljno jasna. Postoji mogućnost izvođenja iz * <i>gǫžb</i> ili * <i>guščerъ</i> s mogućim završetkom iz * <i>zmbja</i> ; sveslavenska je riječ: bug. гужа, češ. <i>huja</i> , lit. <i>gauja</i> , bos., hr., sr. guja u značenju zmija; (usp. Трубачёв 1980: 168)
zvijer	Zvijerac, Zvjerac, Zvjerov, Zvjerčević	stsl. <i>zvěrbъ</i> > bos. <i>zvijer</i> – red kopnenih sisavaca, raznolikih oblika, koji su vrlo slični po građi zubala, načinu života i načinu prehrane, lat. <i>Carnivora</i>
žaba	Žabić, Žabčić, Žabec	stsl. žaba – 1. vodozemac iz istoimene porodice, lat <i>Ranidae</i> 2. stara humska županija, srednjovjekovna upravno-teritorijalna jedinica Huma 3. mnoga naselja u regionu imaju istu osnovu: Žabljeni u Makedoniji, Žabalj u Srbiji, Žabljak u Crnoj Gori itd.

Zaključak

Imena izvedena od životinjskih naziva svojstvena su svim indoeuropskim narodima, pa je razumljivo i njihovo javljanje u onomastici, osobito u toponimiji i antroponimiji. Prisna interakcija između čovjeka i životinja ostvarila se u imenovanju mjesta, npr. naselja: Međeđa, Vučkovci, gradovi: Čapljina, Sokolac, planine: Lisac, Zec, itd. Tako su prezimena ovoga tipa mogla nastati postredno, preko toponima. S druge strane, budući da su Slaveni imali rašireno vjerovanje u magijsku moć riječi, po očekivanju su životinje, osobito divlje, motivirale mnoga osobna imena, tzv. apotropejska ili profilaktična. S obzirom na status divlje, krvoločne zvijeri, ne čudi što je upravo vuk predstavljao najučestaliju osnovu pri tvorbi profilaktičnih imena u srednjovjekovnoj Bosni (Šabić 2017: 129). Budući da je značajan broj prezimena tvoren iz osobnih imena (patronimska) čestotnost životinjskoga nazivlja u osnovama prezimena u Bosni i Hercegovini je očekivana, pa je u ovome kontekstu moguće ponuditi simboličan zaključak: čovjek je čovjeku vuk ili druga životinja. Prezimena motivirana životinjskim nazivljem uglavnom su hipokorističnoga postanja, eufemizmi snažnoga afektivnog naboja (svojevrzni zoo-afektivi). Pri tome, motivacija se realizira uglavnom posredno, metaforičkim odnosima, dok se u metaforičnim preslikavanjima nalaze domaće i

divlje životinje, a najčešće ornitonimi – nazivi za ptice kojima se čovjek divi, od kojih strahuje ili od kojih ima korist. Druga plodna domena su krvoločne zvijeri npr. vuk, lav ili tigar.

Literatura

1. ARJ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880–1976. Zagreb: JAZU.
2. GGSRB – *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. 2009. Grupa autora, Slavistički komitet, Biblioteka Bosnistika, Sarajevo
3. Kasumović, Ahmet, Marijana, Nikolić. 2018. *Rječnik frazema bosanskoga jezika*, Intitut za humanu rehabilitaciju, Tuzla
4. Kont, Fransis. 1989. *Nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi* (VI–XIII vijek), Tom I, i Tom II, Biblioteka Retrospektive, Beograd
5. Kurtović, Esad, Emir, O. Filipović. 2011. Četiri bosanska Sokola, *Gračanički glasnik*, XVI/32, Gračanica, 201–222.
6. Ladan, Tomislav. 2006. *Etymologicon*, Masmedia, Zagreb
7. Lakoff, George, Mark Turner. 1989. *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press.
8. Marjanić, Suzana. 2007. Mitska zoofilija: i sveta i svetogrдна // *Stanje i tendencije mitoloških istraživanja u hrvatskoj znanosti*, <https://www.bib.irb.hr/313338>, posjećeno: 12. 9. 2019.
9. Ćurčić, Vejsil. 1936. Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini, Napredak – Hrvatski narodni kalendar za 1937, Sarajevo, 86–89.
10. Pintarić, Neda, Eva, Tibenská, Ewa, Komorowska. 2018. Slični korijeni ornitonima i njihova pragmatična uporaba u odabranim slavenskim jezicima, *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*, No. 15, Pula, 210–234.
11. Smailović, Ismet. 1977. Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini, Institut za književnost i jezik u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Monografije I, Sarajevo
12. Šabić, Indira. 2017. *Antroponimija i toponimija bosanskoga srednjovjekovlja*, Dobra knjiga, Sarajevo
13. Isabegović, Vesna. 1987. Tradicionalni svadbeni običaji u ozrenskom kraju, *Zbornik radova XXXIV kongresa Saveza Udruženja folklorista Jugoslavije*, Tuzla, 235–241.
14. Senc, Stjepan. 1910. *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb
15. Skok, Petar. 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, JAZU, Zagreb
16. Snoj, Marko. 2016. *Slovenski etimološki slovar Tretja izdaja*, Inštitut za slovenski jezik, Ljubljana
17. Šimundić, Mate. 2006. *Rječnik osobnih imena*, Matica hrvatska, Zagreb
18. Valjevac, Naila. 2005. *Dijalekatska leksika, Jezik u Bosni i Hercegovini*, ur. Svein Mønnesland, Institut za jezik u sarajevu, Sarajevo

19. Vego, Marko. 1980. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo
20. Boryś, Wiesław. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków
21. ЭССЯ 1974.–1999. – Этимологический словарь славянских языков, ред. Олег Николаевич Трубачев, Наука, Москва
22. Georgijević, Svetozar. 1968. *Balkanološke studije*, Katedra za jezik Više pedagoške škole u Nišu, Niš
23. Grujić, Branislav, Nikola Šubin. 1966. *Rečnik rusko-srpskohrvatski srpskohrvatski-ruski sa kratkom gramatikom ruskog jezika*, četvrto izdanje, Prosveta, Beograd, Obod, Cetinje
24. Трубачёв. О. Н. 1974-. Этимологический словарь славянских языков, Наука, Москва
25. Vajs, Nada, Dunja, Brozović-Rončević. 2002. Zoonimi u hrvatskim prezimenima, *Folia onomastica Croatica*, No. 11, Zagreb. 223–238.

Homo homini lupus, sed quoque animal aluid – **Animal Terminology As a Motive For the Origin of Surnames**

The need for hunting and subordinating have led human beings to persistently observe animals, to study their anatomy and behavior. Over time, animals have become the motif of human creation in art, painting or stone carving, and especially in literary creation: in legends and fables in which the focus is on the friendship and intimate conversations of humans with animals. All the above mentioned has led to a relationship of admiration through which humans shape emblems or totems. However, the highest level of intimacy is reflected in the fact that humans have begun to identify themselves through animals, i.e., their characteristics. Surnames motivated by animal terminology are mostly of hypocoristic origin, euphemisms of strong affective charge (a kind of zoo-affectives) or apotropaic surnames. In this connection, motivation is realized mainly indirectly, through metaphorical relationships, while in metaphorical mappings there are domestic and wild animals, and most often ornithonyms - names for birds that humans admire, fear or benefit from. Other fertile domain is bloodthirsty beasts such as wolf, lion or tiger.

Key words: animal terminology, anthroponymy, onomastics, ornithonyms, surname, zoo-affectives.

Abbreviations in Textese in the Context of English as a Global Language

Abstract: This paper deals with abbreviations as a word formation process in *textese*. Many people, especially the youth, like to use different abbreviated forms of lexical items when chatting via SMS or online. The aim here is to find some instances of this phenomenon and classify them according to their morphological features. The data was collected from a poem written in *textese* and published by *The Guardian* in 2001. The analysis includes the examination of the data based on two different types of categorization, the first one modeled after David Crystal's classification and the second one based on orthographic versus phonological distinction, as created and modified by several authors. This paper shows that there are numerous ways of abbreviating words in *textese*, and even though it may be presumed that textisms are illogical, they actually do follow some rules.

Key words: textese, textspeak, textism, abbreviation, orthographic and phonological distinction, acronym

1. Introduction

As the popularity of texting via mobile phones increased around the beginning of the 21st century, a new language form appeared. 'Textese', 'textspeak', and 'text language' are only some names given to this type of a written language which usually contains many unconventional spellings of words. One of the most prominent differences between textese and the Standard English spelling is in the usage of abbreviations. Sending SMS messages started to spread around two decades ago, at the time when the Internet was not easily accessible on mobile phones, which meant that the users of this service had to pay for each text sent, and in some cases, even for the ones they received. This resulted in many creative ways of shortening lexical items in order to fit into the 160 character limit of a

single SMS. However, this constraint is more or less non-existent today, because people prefer chatting online where they can write as much as they want without paying any extra money. Numerous applications like WhatsApp, Viber, Line, and Facebook's Messenger let their users communicate with no limitations, and the only requirement is an access to the Internet.

Nevertheless, many people still occasionally use abbreviations. One of the reasons behind this might be the fact that it is less time-consuming to write a shorter version of a word. Another reason possibly stems from the habit of writing certain abbreviations via the SMS which became well-known to most mobile phone users and still continue to be utilized not only in one-on-one chat setting, but in many other areas of the Internet, such as social media and their comment sections. Even though some may believe that textese is incomprehensible and unoriginal, most isolated textisms actually do follow some rules or guidelines. These rules can be described as word formations, most of which include abbreviations. This paper aims to examine instances of textese called textisms by analyzing and categorizing them according to different types of abbreviation-related word formation processes involved in their emergence.

2. Literature Review

There are several significant authors dealing with textspeak, one of the most influential among them being David Crystal. In his book *Txtng: The Gr8 Db8*, Crystal (2008b) analyzes the phenomenon of texting, its relationship with literacy, the reasons behind the emergence of textese, and the formation of textisms. He defines textese or textspeak as an 'abbreviated language used in text messaging' (p.187), and textism as 'an abbreviated word form that is distinctive in texting' (p.187). He also mentions that textisms are not only used in texting and direct messaging, but also in other spheres of the Internet, which is connected to another phenomenon called netspeak, a subject which Crystal also discussed in many of his works. In that sense, textese has had some sort of an influence on netspeak, because some textisms are so often used outside of texting and direct messaging that they are considered to be a part of netspeak as well.

Since textese seems to be so important in our society today, it is also quite interesting to look at the word formation processes involved in making this distinct version of a written language. Crystal (2008b) names several ways of forming textism abbreviations: pictograms and logograms, initialisms and acronyms, omitted letters and contractions, nonstandard spellings, and shortenings or clippings. All of these came from the need to abbreviate words in texting, presumably to save money and time.

In that respect, pictograms refer to sets of signs which, when put together, look like a picture, just like it is the case with emoticons, where for example :-) represents a happy face. Logograms belong to the same category since they have a similar function. Logograms are single letters, numbers, or symbols that stand for a word or at least a part of a word, as it is in the case of *b4* that stands for the word *before*. Initialisms and acronyms are next in the set of textese word formations as described by Crystal. Textisms that belong to this category are those made of initial letters of several words, as in case of *JK* (or *jk*) which stands for *just kidding*. Omitted letters are usually contractions of words, as in *txtin* for *texting*, where vowels are commonly omitted. The author lists nonstandard spellings (*fone* for *phone*) as a separate category, but he acknowledges that this one may not contain a large amount of examples. Lastly, shortenings or clippings are those textisms that contain a shorter form of a word, as in *diff* which stands for *difference*. All in all, Crystal believes that all of these textese abbreviations contribute to a creative use of language in texting.

Another researcher in the field of texting, especially focusing on the influence of texting on children's literacy, is Lieke Verheijen. In one of her articles, Verheijen (2013) lists types of textisms based on several word formation processes. The author acknowledges the issue of naming the categories, claiming that some researchers may either use different names for the same categories, or even make a distinct classification based on different aspects of textese.

Nevertheless, she proceeds by giving thirteen categories of textisms, some of which are related to abbreviations. Firstly, Verheijen mentions orthographic and phonological abbreviations. The former refer to contractions as in *tmrw* for *tomorrow*, and the latter are formed based on the phonetic features of lexical items, as in *skool* for *school*. Some other abbreviation-related groups Verheijen lists are acronyms and initialisms (*brb* for *be right back*), clippings or shortenings (*feb* for *February*), and homophones made of either single or combined letters or numbers (*c* for *see*, *2day* for *today*) (pp. 583-584).

Although Verheijen (2013) separates certain categories from orthographic and phonological abbreviations, Perea, Acha, and Carreiras (2009) see them as belonging to one of these groups. So, for instance, they claim that *u* that stands for *you* does not belong to an individual category, but rather to phonological abbreviations, because this new word emerged due to phonological similarities between the letter 'u' and the word 'you'. Clippings, in that sense, belong to orthographic abbreviations, as they are not derived from the sound experience of a word, but they rather just make a shorter orthographic version of it, stemming from the pure need of creating a shorter, simpler form (p.1561).

There are many other authors exploring the topic of texting, and although their classifications of textisms may not be completely the same, what is common for all of them is the acknowledgment of a widespread use of abbreviations in textese. Even if some categorize abbreviations according to different criteria, it is still important that a lot of attention is given to this aspect of textspeak.

3. Methodology

In the context of textspeak abbreviations, as concluded above, different authors may describe certain textisms differently. For the purposes of this paper, there will be two types of classifications: the first based on Crystal's description of word formations in textese (2008b) and the second one related to the distinction between orthographic and phonological abbreviations, as seen in the works of Verheijen (2013) and Perea et al. (2009).

The Guardian's article from 2001 will serve as the corpus for this study, or more precisely, the winning poem published in that article will be analyzed according to the aforementioned classifications and criteria.

British daily newspaper *The Guardian* created a competition that allowed their readers to submit poems via their mobile phones. The poems could be written using either textese or the Standard English spelling. More than 7,000 participants entered the competition and *The Guardian* published some of the best ones.

This paper will only analyze the winning entry, written by Hetty Hughes, because this poem talks about texting, and more importantly, it uses textese. Not all aspects of textese will be analyzed, but only the ones discussed in the previous section of this paper. After isolating instances of abbreviations in Hughes' work, they will be classified accordingly.

4. Analysis and Results

Hetty Hughes' poem, published by *The Guardian*, has served as a point of reference for many researchers in the field. Table 1 below provides the original form of the poem, as well as a translated version. At first glance, the poem is full of incorrect spellings and incomprehensible lexical items, but a closer examination gives insight into the meaning of it.

Table 1. The original form of Hughes' poem (left) and a roughly translated form (right) (source: The Guardian)

textese	Standard English
txtin iz messin, mi headn'me englis, try2rite essays, they all come out txtis. gran not plsed w/letters shes getn, swears i wrote better b4 comin2uni. & she's african	Texting is messing, my head and my English, try to write essays, they all come out textese. Granny is not pleased with letters she's getting, swears I wrote better before coming to university. And she's African.

The poem heavily relies on the usage of textisms. The first four lines already contain eight textisms, out of which six are abbreviations:

- (a) line 1: *txtin iz messin*,
- (b) line 2: *mi headn'me englis*,
- (c) line 3: *try2rite essays*,
- (d) line 4: *they all come out txtis*.

The six aforementioned abbreviations are *txtin*, *messin*, *headn'me*, *englis*, *try2rite*, and *txtis*. According to Crystal's (2008b) model of classifying textese abbreviations, in this part there are omitted letters/contractions, as in *txtin* and *txtis*, shortenings/clippings, as in *messin* and *englis*, and logograms, as in *headn'me* (*n'* stands for *and*) and *try2rite* (*2* stands for *to*). However, *headn'me* and *try2rite* also partially belong to nonstandard spellings, because *me* and *rite* are incorrect spellings of the words 'my' and 'write'. The first four are abbreviations of single words, whereas the last two contain three words each.

When it comes to the second type of classification, this part contains both orthographic and phonological abbreviations. Since *englis* as an abbreviation did not stem from any phonological features of the word, it is classified as orthographic. *Txtin* and *txtis* contain elements of both orthographic and phonological abbreviations, orthographic due to the removal of the vowel 'e', and phonological due to the shortening of 'ing' to 'in' in *txtin*, and turning 'ese' into 'is' in *txtis*.

Other instances of phonological abbreviations here are *messin*, *headn'me* and *try2rite*. *Messin* follows the same rule of turning 'ing' to 'in'. *Headn'me* contains three words: 'head', 'and', and 'my'. 'And' is often spelled as *n*, even outside

of textese, because of the similar pronunciation between the word ‘and’ and the letter ‘n’. *Try2rite* also contains three words (‘try’, ‘to’, and ‘write’) and two of them are spelled as phonological abbreviations of the original word.

‘To’ in textese is frequently spelled as 2, again because of the resemblance in pronunciation, and since the word ‘write’ contains a silent ‘w’, *rite* is an innovative spelling of the same.

The rest of the poem contains ten textisms, eight of which are abbreviations:

- (e) line 5: *gran not plsd w/letters shes getn*,
- (f) line 6: *swears i wrote better*
- (g) line 7: *b4 comin2uni*.
- (h) line 8: *& she’s african*

Gran, *plsd*, *w/letters*, *shes*, *getn*, *b4*, *comin2uni*, and *&* can also be categorized according to Crystal’s classification (2008b). *Gran* is a shortening of the word ‘granny’. *Plsd*, *shes*, and *getn* are all contractions, since they omit letters, or in the second instance, an apostrophe.

The rest, *w/letters*, *b4*, *comin2uni*, and *&* all belong to logograms, since these abbreviations contain letters, numbers and signs that stand for words (2 for *to*) or parts of words (/ in *w/* for *with*, 4 in *b4* for *before*). *Comin* in *comin2uni* also belongs to shortenings.

This part of the poem also contains both phonological and orthographic abbreviated forms. Among phonological ones are *b4*, because it stems from the pronunciation similarities between ‘fore’ and the number four, then *comin2uni*, because of the phonological similarity between ‘two’ and ‘to’, and partially *getn*, because of the omission of the letter ‘g’ at the end of the word ‘getting’. *Getn* is also an orthographic abbreviation, seeing as it omits several characters.

Other examples that belong to this group are *gran*, *plsd*, and *shes*, which leave out either characters or punctuations, and *w/letters* and *&*, which use different symbols that represent words or parts of words.

In total, as presented in Table 2 below, there are six textisms in the category of logograms, five in omitted letters, four in shortenings, and two in nonstandard spellings. The poem does not contain any initialisms.

According to the other type of classification, there are five phonological and six orthographic abbreviations, accompanied by three textisms belonging to both of the categories which are listed first in Table 3 below.

Table 2. Classification: pictograms/logograms, initialisms/acronyms, omitted letters, nonstandard spellings, and shortenings

pictograms / logograms	initialisms / acronyms	omitted letters	nonstandard spellings	shortenings
<i>headn'me</i> <i>try2rite</i> <i>w/letters</i> <i>b4</i> <i>comin2uni</i> &	-	<i>txtin</i> <i>txtis</i> <i>plsed</i> <i>shes</i> <i>getn</i>	<i>headn'me</i> <i>try2rite</i>	<i>messin</i> <i>englis</i> <i>gran</i> <i>comin2uni</i>

Table 3. Classification: phonological versus orthographic abbreviations

phonological abbreviations	orthographic abbreviations
<i>txtin</i> <i>txtis</i> <i>getn</i> <i>messin</i> <i>headn'me</i> <i>try2rite</i> <i>b4</i> <i>comin2uni</i>	<i>txtin</i> <i>txtis</i> <i>getn</i> <i>englis</i> <i>gran</i> <i>plsed</i> <i>w/letters</i> <i>shes</i> &

5. Discussion and Conclusion

Although texts written almost two decades ago may be considered a bit outdated by some, in the case of textspeak this is not entirely true. Hughes' poem was written at a time when textspeak was rapidly gaining in popularity. Therefore, many researchers analyze poems precisely from *The Guardian's* competition, because it was conducted in the period around the beginning of the 21st century that marked an innovative use of language. In total, Hughes' work contains eighteen textisms, fourteen of which are related to abbreviations.

Regarding this matter, it is quite intriguing to see the word formation processes involved in the creation of textisms in Hughes' poem. The results show that the author used a balanced mix between phonological (eight instances) and orthographic (nine instances) abbreviations, which indicates that people may use textisms based on their phonetic understanding of words, but also because they simply want to save time and space. Naturally, even when a person makes an abbreviation of a word based on the pronunciation of the same, it still probably comes out of the need to make a long word shorter.

However, one would not be able to understand a textism such as *b4* if one is not aware of the phonological similarities between the number four and *fore* in *before*, but understanding orthographic abbreviations demands a different kind of approach, as they simply dispose of certain letters, usually vowels, which still makes them comprehensible, as in the case of *plsed*. In some other cases, as in *w/letters*, there are some conventional rules, and no knowledge of phonological features of the same can help in understanding it.

When it comes to Crystal's classification of textese abbreviations (2008b), Hughes' poem contains six instances that belong to the category of pictograms and logograms. However, all six of those are actually logograms, with zero instances of pictograms. Logograms are quite widespread in textese, and seeing how the usage of numbers instead of words or parts of words can look different and creative, younger generations are probably more drawn to this type of abbreviations. Even though this poem does not contain any pictograms, it is important to note that they were and still are widespread. In fact, they became so popular that many social networks and messaging apps have designed emojis and stickers based on them. Today, it may not be so usual to see a pictogram as ':-)' in its initial form, but we utilize an actual image that represents it. The fact that pictograms influenced the Internet to the extent where they are a part of a large majority of apps speaks volumes about their usage in the past, when they were just a part of textese. One possible reason why Hughes did not have a chance to include a pictogram is the limitation in the length set by *The Guardian*.

This also applies to the category of initialisms and acronyms, which do not appear in this short text. Acronyms stemming from textese, such as *lol* ('laugh out loud'), *imo* ('in my opinion'), *btw* (by the way), and many more, are so commonly used today that they are often found in spoken form as well, especially among the youth, or in some Internet and TV spheres, like YouTube videos or commercials, in order to appeal to a certain type of an audience.

However, acronyms are also special in a way. In order for them to be used efficiently, both the sender and the recipient have to be familiar with their meaning.

A person who sees *idc* ('I don't care') for the first time may not be able to deduce the meaning from this form alone, which is not the case with the class of logograms for example. *B4* still contains all the necessary information about the word, so even if we see it for the first time, we may be able to assume its meaning, but in the case of *idc*, it could lead to many different interpretations. It is the continual usage of textese acronyms that gradually integrates them into our general knowledge.

In addition, since it takes time to make the meaning of different acronyms or initialisms public and widespread, it also limits their number in textese, which may be why Hughes' poem does not use any. Nevertheless, acronyms are probably among the most common types of abbreviations used on the Internet today, because once they emerge and secure their place in the written language, they become a part of a more or less general knowledge.

Omitted letters, on the other hand, is a category where rules might fluctuate the most. This type of abbreviations stems only from the need of contracting lexical items as much as possible.

In order to make a new form of the word the shortest possible and still maintain its intelligibility, this type of abbreviations usually lacks vowels (*txtis* instead of *textese*), double consonants (*getn* instead of *getting*), and punctuation (*shes* instead of *she's*), which implies that there are some sort of rules, but not everyone will make the same type of textese in that case. For example, instead of using *plsed*, Hughes could have opted for a number of possible variations of that textism, such as *pleasd*, *pleasd*, or even *plsd*, since all of these give more or less the same amount of information about the original form *pleased*.

In addition, nonstandard spellings are evident in two instances, both of which are also part of another category. *Headn'me* and *try2rite* can be categorized as logograms because of the parts *n'* and *2* respectively, but *me* (stands for *my*) and *rite* (stands for *write*) put them in this category as well. This category can arise either from insufficient knowledge of spelling, or from a good knowledge of spelling mistakes as made by others. As the name of the class implies, *me* and *rite* are non-standard, unconventional, and ultimately incorrect ways of spelling *my* and *write*.

Lastly, Hughes' poem is not devoid of shortenings or clippings, a word formation which implies abbreviating words by cutting off the last part. *Uni* in *com-in2uni* is perhaps the most obvious clipping, since a ten-letter word *university* is abbreviated to a three-letter clipping *uni*. *Englis*, on the other hand, is a bit more peculiar given the fact that it only disposes of a letter 'h', but it can still be classified as a shortening, since 'h' is the last letter in *english*.

Since there is not one general rule governing all of the textese, different authors have come up with different ways of describing them, as well as classifying and ultimately setting the norms for making textisms. Analyzing textisms can be complicated, but also very insightful in the sense that it helps us understand the reasons behind their usage, as well as their features and processes utilized in their creation. For someone who looks at a text message dense with textisms, it might look random and disorganized, but there are some evident rules or at least guidelines involved in their making, which are similar to those we face in the Standard English too. However, some properties of textese are not thoroughly defined, which implies a certain demand for future research, especially in the matter of categorization of abbreviation-related textisms.

6. References

- Crystal, D. (2008a). Texting. *ELT Journal*, 62(1), 77-83. doi: 10.1093/elt/ccm080
- Crystal, D. (2008b). *Txtng: The Gr8 Db8*. New York: Oxford University Press Inc.
- Crystal, D. (2011). *Internet linguistics*. Abingdon: Routledge.
- Hughes, H. (2001). Untitled poem. The Guardian. Retrieved 05 Jan 2018 from <https://www.theguardian.com/technology/2001/may/03/internet.poetry>
- Kul, M. (2007). Phonology In Text Messages. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics*, 43(2). doi: 10.2478/v10010-007-0013-4
- Perea, M., Acha, J., & Carreiras, M. (2009). Short article: Eye movements when reading text messaging (txt msgng). *Quarterly Journal Of Experimental Psychology*, 62(8), 1560-1567. doi: 10.1080/17470210902783653
- Plag, I. (2003). *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verheijen, L. (2013). The effects of text messaging and instant messaging on literacy. *English Studies*, 94(5), 582-602. doi: 10.1080/0013838x.2013.795737

***Skraćenice u jeziku tekstualnih poruka (textese)
u kontekstu engleskog kao globalnog jezika***

Sažetak: U ovom se radu autori bave skraćenicama kao dijelom procesa tvorbe riječi u jeziku tekstualnih poruka u engleskom kao globalnom jeziku. Mnogi ljudi, osobito mlađe generacije, vole se koristiti različitim skraćenim oblicima leksičkih jedinica prilikom slanja kratkih tekstualnih poruka ili *online*. Cilj rada je pronaći određene primjere ove pojave i razvrstati ih prema njihovim morfološkim obilježjima. Podatci koji služe kao analizirani korpus su prikupljeni iz pjesme napisane jezikom tekstualnih poruka (*textese*), a koja je objavljena u časopisu "The Guardian" 2001. godine. Analiza uključuje ispitivanje podataka zasnovano na dva različita tipa kategorizacije – prvi model koji se temelji na modelu klasifikacije Davida Crystala, i drugi, koji se odnosi na razlike u ortografskom i fonološkom smislu na način kako ih vide drugi autori. U radu se pokazuje da postoje brojni načini skraćivanja riječi u jeziku tekstualnih poruka (*textese*), čak i u situacijama kada se pojedini *tekstizmi* čine nelogičnim, oni zapravo slijede određena pravila.

Ključne riječi: skraćenice, *textese*, *textspeak*, tekstizmi, ortografska i fonološka obilježja, akronim.

Social Media Discourse: Neologisms in Various Word Formation Processes

Abstract: As a natural language, English is constantly advancing and evolving by the day. Something that had been common before is today completely out of use and the other way around. As a consequence of rapid technological development, social media has become a bearer of great influence on its users. This influence is increasing at high speed since more users join social media daily. This paper will investigate the relationship between social media and language by analysing new words and new meanings of words that originated from social media sites. The research will examine the word formation processes which occur in creation of these new words in order to determine which of the word formation processes plays the biggest part in social media discourse and which social media site of the ones analysed provides the largest number of new terms.

Key words: word formation, social media, language, compounding, blending, affixation, conversion

1. Introduction

It is obvious that social media has a deep impact on the use of language. People are aware of how the social media platforms change rapidly and how the language in which the user write changes with them. An individual's language is influenced by everything that surrounds him. Because of that fact and because the main source of written language that people use today are computers, smartphones, laptops, etc., it is only natural that human languages evolve through the use of the technology. This rapid change in the language of social media users is partly caused by the large audience they have on social media, as well as the usage of informal style and personal communication.

As the technology and social media advance, it is necessary to define and explain their features in a way that will make it easier for all of their users to understand them. As a result, there is an abundance of terms, acronyms, abbreviations, etc., which help the users understand the notions necessary to fit into the world of virtual reality. For instance, a *hashtag*¹ is a product of social media sites which is introduced in order to help the users find the desired content more easily. The hashtag has enjoyed such popularity that it has become a part of a standard speech used in everyday conversation even outside the context of social media. There are now to be found in verbal conversations, t-shirts, postcards, etc. Another good example of the social media influence over language is Facebook which is the biggest contributor to the change in meaning of words commonly used such as like, profile, friend, page, etc. This will be further discussed in the section 4.

Social media has revolutionised the way that people communicate in all aspects of language except syntax. The communication is spread to large audiences and the language used tends to be more informal which is mirrored in other areas of human life as well. More personal information is shared with the public and the feeling of openness is present more than ever.

2. Literature Review

Although the world of social media is a relatively young notion being relevant for only a decade or two, extensive research has been done on the topics of social media and its relationship with the language. This is due to the fact that it is more widely used by the day and its massive influence over its users has spread to other spheres of their lives.

One very interesting paper on the topic of the new coined terminology emerging from particular social media sites was written by Kilyeni (2014). The main focus of her paper is the social media terminology and the new coined words deriving specifically from social media usage. The researcher focuses on those social media terms which have become a part of the standard speech today – meaning, the terms that emerged from social media and are now widely used in everyday communication. Particularly, this paper for its aim has the discussion of these linguistic items and their status in language – whether they are words or terms and also the examination of three patterns of term-formation that are

¹ Hashtag – a social media tool used for categorizing posts for purpose of easier browsing through content.

characteristic of social media vocabulary in use: terminologization, conversion and derivation. The paper bears importance when tackling the topics of language and social media, since it increases awareness of the rapidly increasing number of terms present in the everyday lexicon of the speaker. It also investigates the manner in which these new terms are formed and incorporated in language and which techniques were used in the process.

Another interesting piece of work done on the topic of word-formation of Netspeak² terminology is the one written by Wei and Wenyu Liu (2014). Their main goal was to try and analyse the internet neologisms which strongly affect the internet users in their communication. They collected the data and analysed it empirically in order to define characteristics of these neologisms and the process of their formation. The results of this study showed that the most frequently used word formation process in Netspeak is compounding (of which 93, 5% are noun compounds) and then blending, affixation, old words with new meaning, acronyms, conversion and clipping. This research paper has proven that the word-formation processes in English Netspeak neologisms are very diverse and that they play a significant role in further development of the creativity of language in online context.

These are only some of the works that are dealing with similar issues as this paper. There are many other authors and works that are exploring the very much unexplored topic of social media and its relevance to language. What is important to mention is that all of them agree that the influence of social media on language is increasing and it is likely that more language changes will emerge from the use of social media sites.

3. Methodology

For the purposes of more detailed presentation of the data, this paper will focus on two different scopes of analysis. Firstly, all of the data provided for analysis will be categorized into different groups according to their origin, meaning the social media site that they come from. The data will also be classified in relation to their recurrence in other groups provided. Secondly, all of the data will be analysed and explained in terms of word formation processes used in creation of the words or their new meanings.

As its corpus, the paper will consider posts and comment sections of the social media sites that are most used today. For the purpose of this research, the social media sites which will be used are Facebook, Instagram, Twitter and YouTube.

² Netspeak - the jargon, abbreviations, and emoticons typically used by frequent internet users.

It is very important to state that this research was done in January 2019, and that the data used for the analysis only accounts for what had been considered contemporary at the time of the research. No future changes in the relationship between social media and language, as well as the potential decrease in usage of the analysed data are considered.

4. Findings and analysis

As it was discussed above, the development in technology and social media culture brought a large number of new words or words with new meanings which are not only used in the context of social media but in everyday communication as well. This section will deal with the analysis of those words in order to determine which word formation processes are used in creation of which of these examples. The analysis will also investigate the questions of which word formation processes are most frequently used and which of the social media sites used as corpus provided the most new linguistic items.

Table 1 contains all of the examples collected for further analysis. The examples are classified into four groups according to from which social media sites they originated and they show the recurrence patterns present.

Table 1. Words classified by social media

Social media network	Facebook	Instagram	Twitter	YouTube
New words and meanings originating from social media sites	<i>to like, to post, likes, to comment*, to unlike, to block**, to tag, to pin, to share, to mention***, to friend, to unfriend, newsfeed, status, wall</i>	<i>to like, to post, likes, to comment*, to unlike, to block**, to tag, to mention***, to follow, to unfollow, instagramable, instalike, instafood, instamood,</i>	<i>to like, to post, likes, to comment*, to block, to unlike**, to tweet, to retweet, twitverse, mistweet, twitpic, tweeples</i>	<i>to like, to post, likes, to comment*, to pin, to share***, to dislike, trending, clickbait, clickthrough, dislikes</i>

* Reoccurring in all four social media sites analysed

** Reoccurring in at least three social media sites

*** Reoccur in at least two social media sites.

Entries written in black occur only in their respective group.

From the table above, it is obvious that all four social media sites used as corpus provide more or less the same amount of new words or meanings. Considering the fact that Facebook is in use longer than the rest of the analysed sites, it is fair to remark that a great number of new words transferred from Facebook to other sites. Also, the table shows that there is a considerable number of examples that co-occur in more than one, or even all four groups, but most of the entries are examples specific to their respective group. Obviously, there are many more examples of word or meaning change in these social media sites, but table 1 contains only the best representatives of the groups.

4.1. Compounding

Compounding, in English morphology, stands for the word formation process where two separate words are put together to create a new word with different meaning. Compounding is among the most frequently used word formation processes when it comes to the social media discourse. According to Liu (2014), 93, 5% of the compounds found in Netspeak are noun compounds. In the data collected for the analysis, the process of compounding was present in the following examples:

- (a) *newsfeed* – the word made from the combination of *news* + *feed* and it stands for the screen which often updates to show the latest news or posts on the site.
- (b) *clickbait* – the combination of the words *click* + *bait* to form a new word which means something that is designed in the way that makes users want to click the hyperlink to see that the content is.
- (c) *clickthrough* – the combination of the words *click* + *through* creates a new word which stands for the number of people that clicked on a particular hyperlink.

4.2. Blending

Blending is a word formation process in which typically (but not necessarily) the first part of one word is combined with the last part of the second word to create a completely new word. Usually blends are constructed not based on the morphological structure of the original words but on the sound of the product word. Blending is the process which is very popular in social media terminology, especially in the language of Instagram. The following entries are examples of blending in social media discourse:

- (d) *instalike* – this word is created by merging the first part of the word *instagram* (*insta*) + the entirety of the word *like*. The word is used to encourage other users of instagram to like the picture that is posted.
- (e) *instafood* – the word created with the first part of the word *instagram* (*insta*) + the word *food*. The word implies that the particular post on Instagram has something to do with food.
- (f) *instamood* – first part of the word *instagram* (*insta*) + the word *mood*. The word implies that the picture posted on Instagram reflects the mood of the person who posted it.
- (g) *twitverse* – first part of the word *twitter* (*twit*) + last part of the word *universe* (*verse*). The word stands for all of the users of the media Twitter collectively.
- (h) *twitpic* – first part of the word *twitter* (*twit*) + first part of the word *picture* (*pic*). The word stands for a photo posted on Twitter.
- (i) *tweeple* – first part of the word *twitter* (*twit*) + last part of the word *people* (*ple*). The word refers to users of Twitter.

4.3. Conversion

Conversion refers to the process of changing the class of a word without changing its form. Conversion as a word formation process is widely used in the examples of all analysed social media sites, especially Facebook. The following examples show the process of conversion in social media discourse:

- (j) *to friend* (from *friend*, noun) – to add someone on Facebook to a list of friends
- (k) *to tweet* (from *tweet*, noun) – to post content publicly on Twitter

4.4. Affixation

Affixation is the word formation process where new words are coined by adding affixes to existing ones. Affixation is perhaps the most commonly used process in social media discourse. Affixation is also called derivation. How the process of affixation works in the social media terminology can be seen from the following examples:

- (l) *unfriend* (from *to friend*) – to delete someone from a list of friends on Facebook
- (m) *unfollow* (from *to follow*) – to stop receiving any updates about someone's Instagram profile

- (n) *instagramable* (from *instagram*) – being adequate to be posted on Instagram
- (o) *unlike, dislike* (from *to like*) – giving someone's post a negative response

4.5. *New meaning from old*

Some of the words on social networks do not have different forms but only different meanings due to its use in social media context. This can be seen in the following examples:

- (p) *to share* – to promote someone's post on your own profile
- (q) *to tag* – to acknowledge someone's presence in your post
- (r) *to like* – to give someone's post a positive response
- (s) *to block* – to prevent someone from having any contact with you
- (t) *to comment* – to leave a written response on someone's post

5. *Discussion*

From the data analysed in Section 4, it is obvious that all four sources of data contribute more or less equally to the formation of new words in English. Facebook and Instagram are the sites which provided the most instances of word formation through means of social media. Another remark worth mentioning is that a great number of new words from one category reoccur in at least one more category. This is due to the fact that these social media sites were not established at the same time and not all of them advanced at the same speed rate. Facebook is the social network which exists the longest and many words that originated from this site were transferred into the ones that came later.

When it comes to word formation processes, the most commonly used process in social media discourse is blending. This research showed 6 instances of blending being used to form new words through social media. This does not mean that other three processes were not used. The process of affixation was present in 4 examples while compounds and conversion were used in 3 and 2 examples respectively. Also, many new words influenced by social media are in fact old words with new meanings, which have those meanings because of their purpose in social media discourse. This paper contained 5 examples of words with new meanings.

Since these examples are only one small excerpt of all the words coined by social media tools, it is fair to say that the usage of social media networks hold a massive influence over language and its change. It is also evident that this

relationship will only get tighter as the technology should advance in the future and with it the concept of social media. It is likely that many more changes will emerge from the effects of social media sites.

6. Conclusion

Since this is still a very young topic in the sphere of language, it is clear that there is a lot more to be analysed, discussed and discovered. However, the entire relationship between social media and language can never be fully analysed due to the fact that this relationship changes all the time with the development of technological devices and social media culture. This paper investigated the relationship that social media and language had at the time of the research. It is fair to conclude that social media so far provided a large number of new words which would probably never enter the English language had it not been for their purpose in the social media discourse. The research showed that Facebook and Instagram hold the most influence when it comes to formation of new words and also that blending appears to be the process of word formation that is most commonly used in social media terminology. In the end, it is reasonable to think that this is not the final product of the social media influence over language but that more changes will emerge with time.

7. References

- Cook, P. (2012). Using social media to find English lexical blends. *Proceedings of the 15th EURALEX International Congress (EURALEX 2012)*, 846–854
- Favilla, E. (2017, Dec 7). *How the internet changed the way we write – and what to do about it*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/technology/booksblog/2017/dec/07/internet-online-news-social-media-changes-language>
- Giyatmi, Wijayava, R., Arumi, S. (2017). English Blends Found In Social Media. *Jurnal Arbitrer*, 4 (2), 65-75. doi: <https://doi.org/10.25077/ar.4.2.65-75.2017>
- Kilyeni, A. (2015). Likes, Tweets And Other “Friends”: Social Media Buzzwords From A Terminology Perspective. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 192, 430 – 437. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.059>
- Liu, W., Liu, W. (2014). Analysis on the Word-formation of English Netspeak Neologism. *Journal of Arts & Humanities*, 3 (12), 22-30. doi: <http://dx.doi.org/10.18533/journal.v3i12.624>
- Reed, J. (2014, Jun 18). *How social media is changing language*. Retrieved from: <https://blog.oxforddictionaries.com/2014/06/18/social-media-changing-language/>
- Wilson, K. (2014, Aug 27). *How Social Media is Changing Language*. Retrieved from: <https://linguagrecia.com/blog/2014/08/how-social-media-is-changing-language/>

***Diskurs u društvenim medijima:
neologizmi u različitim procesima tvorbe riječi***

Sažetak: Kao prirodan jezik, engleski se jezik kontinuirano razvija i evoluirao gotovo svakoga dana. Nešto što je prije bilo uobičajeno danas je potpuno van uporabe, i obrnuto. Kao posljedica vrlo brzog tehnološkog razvitka, društveni su mediji počeli vršiti veliki utjecaj na svoje korisnike. Taj se utjecaj povećava velikom brzinom imajući u vidu sve veći broj novih korisnika društvenih medija. U ovome se radu istražuje odnos između društvenih medija i jezika putem analize novih riječi i novih značenja riječi, koje nastaju ili se pojavljuju na društvenim medijima. Istraživanje obuhvaća procese tvorbe riječi uočene u nastanku novih riječi s ciljem određivanja koji od tih procesa igra najbitniju ulogu u diskursu na društvenim medijima, i koji od analiziranih društvenih medija pruža najveći broj novih izraza.

Ključne riječi: tvorba riječi, društveni mediji, jezik, složenice, afiksacija, konverzija, srastanje riječi.

Poetika turskog književnog pokreta *prvi novi*

Sažetak

Orhan Veli Kanik, Oktay Rifat Horozcu i Melih Cevdet Anday, predstavnici pokreta *prvi novi* odnosno pokreta *Garip*, ostavili su iznimno značajan trag u turskoj književnosti. Ovi pjesnici smatrali su da poezija treba da bude jednostavna, oslobođena svih pravila i načela, jer je jednostavnost zapravo srž umjetnosti. Osim toga, pjesma bi trebala biti posvećena širim narodnim masama, odnosno običnim, prosječnim ljudima, što je, također, bio jedan od stavova koje su zastupali. Ovaj pokret, kao i njegovi predstavnici u Bosni i Hercegovini, poznati su isključivo u okviru naučno-pedagoškog izučavanja turkologije, što znači da pokret *prvi novi* kod nas nije doživio svoju valorizaciju.

Ključne riječi: Orhan Veli Kanik, Oktay Rifat Horozcu, Melih Cevdet Anday, pokret *prvi novi*, turska književnost, poezija, poetika.

I.

Prve pjesme objavljene u stilu koji je zagovarao pokret *prvi novi*, odnosno pokret *Garip*, kako ga još nazivaju u Turskoj, objavljene su 15. septembra 1937. godine, u časopisu *Varlık*. Deset pjesama objavljenih pod nazivom „Şiirler“ nosile su potpise Oktaya Rifata, Orhana Velija i Mehmeta Alija Sela¹, ali su, također, sadržavale poruku koja je glasila: „Ovu stranicu posvećujemo pjesniku Melihu Cevdetu.“ (Sazyek 2006 : 66). Ovaj natpis, osim što je označavao posvetu prijatelju koji u tom periodu nije bio sa njima, imao je za cilj i da široj javnosti da doznanja da i Melih Cevdet poeziju percipira na isti način kao i njih dvojica.

Nakon toga, Orhan Veli i Oktay Rifat ponovno objavljuju pjesme koje nose potpise obojice, od čega posebnu pažnju privlači lirska pjesma u prozi pod nazivom „*Dijalog o nadrealističnim igrama*“ koja je objavljena u oktobru 1937.

¹ Pjesnički pseudonim Orhana Velija.

godine. U ovom poetskom dijalogu (Sazyek 2006 : 66), kakav je po svojoj građi bio spomenuti tekst, oni iznose drugačija stajališta po pitanju književnosti te društvenih tema, što zapravo predstavlja koncept poetike pokreta *prvi novi*. Ovaj tekst, prema mišljenju pjesnika Cemala Süreyye, predstavlja njihovu naklonost *nadrealizmu*, ali isto tako i njihovo nadahnuće *dadaizmom*.

Budući da su ih povezivali sa *nadrealizmom*, Orhan Veli je u nekoliko navrata isticao kako oni ne mogu biti sljedbenici *nadrealizma*: „Da bismo bili nadrealisti morali bismo pisati poput njih. Međutim, naša poezija nije slična poeziji niti jednog modernog europskog pjesnika. U našim pjesmama više smo se ugledali na naše narodne umjetnike i njihove pjesme nego na pjesnike sa Zapada.“ (Veli 2001 : 299).

Književna strujanja na Zapadu i njihov utjecaj na pokret *prvi novi*, Oktay Rifat definisao je na slijedeći način: „Bilo bi djetinjasto vjerovati da bi književna previranja u Francuskoj u istoj mjeri mogla utjecati na nas. (...) Iz francuske ili književnosti bilo kojeg drugog naroda, u našu književnost može se donijeti samo ono sjeme koje se može primiti u našoj zemlji.“ (Mumcu Ay 2009 : 1238).

Oktay Rifat i Orhan Veli 15. septembra 1937. godine objavili su pjesmu pod nazivom „*Stablo*“ (*Ağaç*) koja nosi njihov zajednički potpis, a kojom objašnjavaju jedan nadrealan događaj koji je, ipak, nemoguće pronaći u tradicionalnoj poeziji.

<i>Na stablo bacih jedan kamen;</i>	<i>(Ağaca bir taş attım;</i>
<i>Ne pade moj kamen,</i>	<i>Düşmedi taşım,</i>
<i>Ne pade moj kamen.</i>	<i>Düşmedi taşım.</i>
<i>Moj kamen pojelo je stablo;</i>	<i>Taşımı ağaç yedi;</i>
<i>Svoj kamen želim,</i>	<i>Taşımı isterim,</i>
<i>Svoj kamen želim!</i>	<i>Taşımı isterim!)</i>

Ovakva tematika uglavnom se susreće u bajkama, snovima ili pjesmama *nadrealizma*, što Asim Bezirci, historičar književnosti i književni kritičar, komentariše na slijedeći način: „Možda Orhan Veli ne bi priznao da pripada nadrealistima, ali mora se priznati da su kod njega vidljivi neki utjecaji istih.“ (Bezirci 2003:34).

Turski književni kritičar Nurullah Ataç je, pak, za poeziju Orhana Velija rekao kako ona jednim dijelom podsjeća na francuski nadrealizam, a drugim na Japansku *haiku*² poeziju.

² Haiku je kratka pjesma od tri stiha, odnosno 17 slogova u 5 - 7 - 5 rasporedu, zasnovana na doživljaju pjesnika. Upotrebom sezonske ili ključne riječi, haiku pjesma dobija na univerzalnosti.

Književni kritičar i pisac Memet Fuat, govoreći o utjecaju *haiku* poezije na Orhana Velija, navodi sljedeće: „Orhan Veli je za list *Varlık* prevodio haiku te se i u prvom izdanju zbirke *Garip* nalaze pjesme pod nazivom *Haiku za Istanbul*. (...) Po mom mišljenju, Orhan Veli mnogo toga duguje haiku poeziji. Kratke pjesme sa jasnom porukom, otvorene, jednostavne, čiste, gdje se sa malo riječi puno govori, upravo su karakteristika pomenute poezije.“ (Fuat 2000 : 114.)

U periodu kada su udareni prvi temelji pokreta *prvi novi*, Melih Cevdet se, nakon tri mjeseca boravka u Belgiji, vraća u Tursku, a Oktay Rifat, mjesec dana kasnije, tj. početkom decembra, odlazi u Pariz. Orhan Veli i Melih Cevdet nakon odlaska Oktaya Rifata u Francusku učestvuju u anketi koju je organizirao časopis *Ulus (Nacija)*. Na pitanja su odgovarali u ime sve trojice, čime su i na taj način željeli naglasiti da su istomišljenici po pitanju percipiranja poezije. Odgovori na pitanja ankete koja je nosila naziv „*Da li poezija umire?*“, predstavljaju njihovo mišljenje i književni stav te neka od temeljnih načela koja će kasnije u razrađenom obliku iznijeti u predgovoru zbirke pjesama *Garip*, koja predstavlja i svojevrsni manifest pokreta *prvi novi*. Britak na jeziku kakav je bio, Orhan Veli u pomenutoj anketi iznosi svoj negativan stav naspram stare poezije, pri čemu je veoma siguran u sebe i u ono što svojom poezijom donosi, te ističe: „Poezija u Turskoj se tek rađa... (...) Do danas poezija nije postojala ni u kakvom obliku.“ (Mumcu Ay 2009 : 1243).

U naredna tri broja časopisa *Varlık*, ovi pjesnici su nastavili objavljivati svoju poeziju, a pjesme Oktaya Rifata koje su u tom periodu objavljivane su ustvari napisane prije njegovog odlaska u Pariz.

Istovremeno, Orhan Veli, u prvom broju časopisa *Gençlik*, koji je štampan u Istanbulu, objavljuje dvije pjesme *Hicret (Seoba)* i *Sicilyalı Balıkçı (Sicilijanski ribar)*.

Osim pjesama objavljenih u ovim časopisima, Orhan Veli je privukao pažnju i pjesmama objavljenim u listu *İnsan*, gdje je osobito veliki odjek imala njegova pjesma *Kitabe- i Seng-i Mezar (Zapis na nadgrobnom spomeniku)*.

II.

Glavni cilj ovih pjesnika bio je da se svojom poezijom predstave kao stranci, čudaci, što i jesu značenja riječi *garip* (Đinđić i dr. 1997: 380), te su pažnju čitatelja nastojali privući upravo svojom čudnom i neobičnom poezijom.

Stavovi i načela pokreta *prvi novi* zastupljeni u predgovoru zbirke poezije pod istim nazivom temelje se na tome da je tradicija poeziju, odnosno umijeće

govora (*söz söyleme sanatı*), razdvojila od govornog jezika, te je takav stav općeprihvaćen i to iz navike, pa se na elemente koji u poeziju unose jednostavnost i neizvještačenost, gleda sa čuđenjem (*garip*).

Prema tradicionalnoj poeziji vladalo je mišljenje da pjesma treba imati metar (*vezin*) i rimu (*kafiye*) koje su međusobno isprepletane. Međutim, predstavnici pokreta *prvi novi* smatrali su da su metar i rima korisni jedino iz razloga učenja poezije napamet, ali da nemaju nikakvu estetsku vrijednost. Pojam ritma u pjesmi, za koju se smatralo da postoji samo ako pjesma ima metar i rimu, zapravo može da postoji usprkos njihovom nepostojanju. Metar i rima s jedne strane, vladaju mišljenjem i osjećajima pjesnika, a s druge strane, narušavaju prirodan sklad i strukturu jezika. Predstavnici pokreta *prvi novi*, također su smatrali da kako je u prošlosti bilo na hiljade pjesnika koji su se koristili bezbrojnim metaforama, pa dodati tom broju još nekoliko, za književnost ne bi predstavljalo nikakav doprinos, što je, samim tim, i nepotrebno.

Većina promjena po pitanju forme u historiji književnosti je prihvaćena poslije manjih protivljenja. Međutim, promjene koje su teško prihvatljive tiču se same srži, odnosno suštine. Njihova poetika temeljila se na mišljenju da ukalupljena ideologija ne dopušta prodiranje ničemu što je novo i neobično, a poznato je da sve što se mijenja, mora se mijenjati od temelja. Drugim riječima, oni su smatrali da prijašnje, zastarjelo poimanje književnosti, odnosno poezije, u potpunosti treba odbaciti. Također su bili mišljenja da ono što pjesmu čini pjesmom jeste njeno značenje. Pokret, struja i slične formacije, zapravo predstavljaju prepreku razvitku poezije, jer svaki novi pokret donosi nova ograničenja. Oni su smatrali da su imali sreće da poeziju spase od tih ograničenja, jer najveći književni urod za jednog pjesnika predstavlja bijeg od pravila i principa, te jednostavan i čist izričaj. Bili su i stajališta da sposobnost umjetnika, njegov talenat i upornost predstavljaju garanciju uspjeha. Pjesma je jedna cjelina sastavljena od riječi i stihova, ali ono što tu pjesmu čini lijepom nisu ni riječi ni stihovi, nego semantička veza između njih koja čini jednu nedjeljivu cjelinu.

Orhan Veli, predvodnik pokreta *prvi novi*, zajedno sa Melihom Cevdetom i Oktayom Rifatom i ideologijom koju su zastupali, protivili su se estetskim vrijednostima tradicionalne poezije, što se odnosi na sve njene strukturalne elemente, te na društvene vrijednosti koje su svoje mjesto našle u staroj poeziji.

Ono što plijeni pažnju okupljenih pod nazivom pokret *prvi novi*, odnosno *Garip*, a koji svoje prve pjesme u tom duhu objavljuju 1937. godine, dakle prije samog manifesta, jeste prirodnost i jednostavnost jezika kojim su pisane. To je poezija bez stilskih figura, čista, jednostavna i razumljiva.

*Ljudi**(İnsanlar**Koliko samo volim te ljude!**Ne kadar severim o insanları!**Te ljude koji liče**O insanları ki, renkli, silik**Na ljude što žive**Dünyasında çıkartmaların**S kokošima, zečevima, i psima**Tavuklar,tavşanlar ve köpeklerle beraber**U šarenom a blijedom svijetu reprodukcija. Yaşayan insanlara benzer.)**(Filan 2011:67)*

Ono što je Orhan Veli nastojao izbjeći u svojim pjesmama jeste izvještačenost, pjevljivost, te na taj način približiti poetski jezik elementima iz svakodnevnog života. On je čak išao do te mjere u jednostavnost izričaja i čistoću jezika, kako navodi Yılmaz Taşçıoğlu, historičar književnosti, da je u predgovoru rekao: „kako bi bilo dobro kada bi bilo moguće iz poezije izbaciti čak i jezik.“ (Taşçıoğlu 2004:68). Dakle, poezija koju su zastupali u periodu od 1937. do 1945. godine, temeljila se, u najkraćim crtama, na upotrebi svakodnevnog, govornog jezika, bijegu od tradicionalnog, ironiji, sarkazmu, parodiji.

Pripadnici pokreta *prvi novi*, osobito Orhan Veli, na mnogo su načina, što u govorima koje su držali, što u svojim poetskim osvrtima, nastojali dati svoju definiciju poezije. Ono što je važno naglasiti, a odnosi se na poimanje poezije ove trojice pjesnika, i to u kasnom periodu postojanja ovog pokreta, jesu odgovori koji su djelimično sarkastični, a koje su dali na pitanje „*Možete li definisati poeziju i pjesnika?*“. Orhan Veli je na to pitanje odgovorio: „Zašto mene pitate za pjesnika i poeziju, ta nisam ih ja izumio. Najispravnije bi bilo pogledati u rječnik (Sazyek 2006 : 136)“. Oktay Rifat je pak, rekao da se pjesmom naziva ono što pjesnik piše kako bi stvorio pjesmu, a pjesnik se kaže za onog ko piše pjesme. Na kraju je ipak dodao da bi najbolje bilo ne dati nikakvu definiciju. Odgovor Meliha Cevdeta na ovo pitanje glasio je: „Pjesnik je čovjek koji piše pjesme, a pjesma je proizvod pjesnikovog rada (Sazyek 2006 : 136)“.

Poezija koju su stvarali na početku je bila kritizirana, međutim, ovim pjesnicima to nimalo nije smetalo. Melih Cevdet je u vezi sa poezijom koju su tada pisali rekao kako je ona nastala kroz šalu i zabavu. „Nemate pojma koliko smo nas trojica zbijali šale pišući pjesme... Sve nam je bilo šala. Tek kasnije sam shvatio da su te pjesme podigle revoluciju, jer to je ipak poezija koja je nastala iz šege. Ako se ne zezate ništa ne možete postići. Mi smo se ludo zabavljali.“ (Korkmaz, Özcan 2004 : 255).

S druge strane, Oktay Rifat zajedničku je ushićenost Orhana Velija i sebe novom poezijom opisao kao čežnju za drugačijom, i to potpuno drugačijom poezijom. „Ja sam napisao novu pjesmu, ali nemam hrabrosti da je pročitam Orhanu. Jer nema ni metar, ni rimu, a uz to je i kratka, tek nekoliko stihova. Zove se *Saksije* (...) U jednom momentu se odvažim i pročitam. Orhan se ne oduševljava lahko. Oduševio se. Gle čuda i on iz džepa vadi pjesmu od četiri stiha. Zove se *Leptir*. Preveo pjesmu Roberta Radigueta. Ovaj put se ja oduševljavam. Grlimo se. Znamo da smo napravili prvi korak ka toj potpuno drugačijoj poeziji. U naredna tri-četiri dana pišemo pregršt ovakvih pjesama.“ (Özcan 2005 : 27-28).

Kao što sve „novo“ uglavnom biva i neprihvaćeno, tako su i njihove pjesme naišle na neodobravanje te su se suočili sa negativnim kritikama u književnim krugovima. Međutim, takav stav nije mnogo utjecao na Orhana Velija i prijatelje, budući da su oni jedino željeli da ostvare svoj cilj, odnosno stvaraju poeziju kakvu su željeli.

Može se reći da su, u pravom smislu, bili negativno rapoloženi prema staroj poeziji, ali ono što je ovdje bitno naglasiti jeste da taj termin „stara“ obuhvaća ne samo divansku poeziju, nego sve periode i pravce koji su prethodili pokretu *prvi novi*. Naime, Orhan Veli, Oktay Rifat i Melih Cevdet pisali su takvu poeziju kakva do tada nije postojala u turskoj književnosti. Cilj im je bio tu poeziju objediniti i objaviti zbirku, što im i uspijeva.

Čuveni trojac pokreta *prvi novi*, na put ka novom pjesničkom izričaju u turskoj poeziji kreće žustro, oštro kritikujući sve što je staro, a tim povodom Orhan Veli otvoreno i bez ustezanja iznosi svoje mišljenje: „Zgradu treba mijenjati iz temelja. Ta dosadna, teška književnost, godinama je upravljala i oblikovala naše ukuse, standarde, želje. Iz tog razloga smo primorani da odbacimo sve čemu nas je naučila. (...) I ne treba se mijenjati samo naša percepcija lijepog nego naše shvatanje i poimanje svega. Moramo pronaći nove elemente, nove materijale i novi način izražavanja.“ (Mumcu Ay 2009 : 1245).

Pjesma koja je još od prvog pojavljivanja privukla najveću pozornost, svakako je pjesma pod nazivom *Kitabe-i Seng-i Mezar*. Svoje viđenje i mišljenje vezano za ovu poemu, između ostalih, iznose i književni kritičari Nurullah Ataç i Şevket Rado, te pjesnik Orhan Seyfi Orhon, što se 1939. godine pretvara u diskusiju. Najoštriju kritiku iznosi pjesnik Yusuf Ziya Ortaç u listu *Akbaba* (*Sup*) gdje kaže: „Isčezao je metar, isčezla je rima, isčezlo je značenje.... Aplaudiraju sramoti (Yazık oldu Süleyman Efendiye!³) koju nazivaju najljepšim stihom (mısra-i berceste) u turskoj pjesmi. (...) Hej, turska omladino!... Pozivam vas da pljunete u lice ovim drznicima!“ (Bezirci 2003 : 62).

³ Žao nam je Sulejman-efendije!

Pjesnik Cemal Süreya, u vezi sa pokretom *prvi novi* i stavom prema stranoj poeziji, navodi sljedeće: „Orhan Veli kao da za cilj nije imao pisati novu poeziju, nego u potpunosti uništiti staru, odnosno srušiti autoritet iste.... S tog aspekta gledano, može se reći da u poeziji Orhana Velija i prijatelja nema ničega što ima u staroj poeziji. Njihova poezija je pisana kao jedna vrsta suprotnosti staroj poeziji.“ (Mumcu Ay 2009 : 1248).

Pjesnik Ahmet Hamdi Tanpınar pak, za ovaj period u književnosti kaže da je to „pjesma bez pjesme, književnost bez književnosti“, dok historičar turske književnosti Mehmet Kaplan smatra da to što su Orhan Veli i njegovi prijatelji pokrenuli svojim pjesmama predstavlja „najveću revoluciju u turskoj poeziji.“ (Mumcu Ay 2009 : 1256).

Naime, ovdje se može zaključiti da su u periodu nastanka pokreta *prvi novi* postojali oprečni stavovi po pitanju poezije kakvu su svojim pojavljivanjem donijeli njegovi pripadnici. Upravo sva ta prašina koja se digla, te komentari, bilo pozitivni ili negativni, koji su uslijedili već nakon prvih pjesama pripadnika ovog pokreta, osigurali su da Orhan Veli, Oktay Rifat i Melih Cevdet skrenu pažnju na sebe i svoj rad.

Zaključak

Pokret *prvi novi* je svojom poezijom, nesumnjivo, probudio veliko interesovanje književnih krugova. Napisani su mnogi pozitivni, ali isto tako i negativni članci i kritički osvrti. Dakle, svojom pojavljivanjem pokret *prvi novi* izazvao je mnoge reakcije, kako one pozitivne, tako i one negativne, ali jedno je sigurno – nikoga nije ostavio ravnodušnim.

U momentu kada Orhan Veli, Oktay Rifat i Melih Cevdet objavljuju svoje prve pjesme, u Turskoj, na političkom, društvenom i kulturnom planu, vlada vrlo heterogena atmosfera. Ovi pjesnici svojom poezijom šalju poruku da su ozbiljni u nakani da u „ustajalu“ poeziju unesu osvježanje. Ključne stvari za koje se pokret *prvi novi* zalagao bile jednostavnost u svakom obliku, zatim pridavanje važnosti društvu, odnosno tom malom, običnom čovjeku iz gradske društvene sredine, te neprestano traganje za novim i neistraženim.

Jednostavnost se ogledala u „izbacivanju“ rime i metra, izbjegavanju nepotrebnog davanja naziva stilskim sredstvima, izbjegavanju nametnutih i naslijeđenih pravila koja pjesnika bespotrebno sputavaju. Jednostavnost je značila i jednostavan, govorni jezik iz svakodnevnice komunikacije.

Summary

The Poetics of the Turkish Literary Movement The First New

Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat Horozcu and Melih Cevdet Anday, representatives of The First New movement (Garip movement), have left an extremely significant mark in Turkish literature. These poets believed that poetry should be simple, free of all rules and principles, because simplicity is actually the core of art. Besides, poetry should be dedicated to the wider masses of the people, to the ordinary people, which was also one of the views of these poets. This movement, as well as its representatives, in Bosnia and Herzegovina are known exclusively within the scientific and pedagogical study of Turkology, which means that The First New movement in our country has not experienced its valorization.

Key words: *Orhan Veli Kanık, Oktay Rifat Horozcu, Melih Cevdet Anday, The First New movement, Turkish Literature, poetry, poetics.*

Literatura

- Sazyek, Hakan: *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Garip Hareketi*, 3.baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.
- Veli, Orhan: *Sapık temayüller- Şairin İşi- Yazılar, Öyküler, Konuşmalar*, YKY, İstanbul 2001.
- Bezirci, Asım: *Orhan Veli - Yaşamı, Kişiliği, Sanatı, Eserleri*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2003., s.34
- Mumcu Ay, Yasemin: *Türk Şiirinde Garip Hareketi*, Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/1-II, Winter 2009.
- Fuat, Memet: *Orhan Veli*, Adam Yayınları, İstanbul, 2000.
- Đindić, Slavoljub, Teodosijević, Mirjana, Tanasković, Darko: *Türkçe-Sırpça Sözlük*, TDK Yayınevi, Ankara, 1997. , s. 380.
- Filan, Kerima, *Antologija savremene turske poezije*, Connectum, Sarajevo, 2011.
- Taşçıoğlu, Yılmaz, *Türk Şiirinde Bir Garip Adam Orhan Veli Kanık*, Beykoz Belediye Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Korkmaz, Ramazan & Özcan, Tarık ‘*Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri*’, *Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000 El Kitabı*, Grafiker Yayıncılık, Ankara 2004.
- Özcan, Tarık, Şair ve Sözün Mahşeri Oktay Rifat, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

Fra Marko Karamatić o srednjovjekovnom i suvremenom *Gradovrhu*

Sažetak

Čitavoj lepezi različitih područja iz oblasti franjevačke kulture pisane riječi, ovaj će prilog dodati jedan mali segment što ga je fra Marko s pažnjom posvetio časopisu *Gradovrh* (časopis za književno-jezična, društvena i prirodnoznanstvena pitanja), godišnjaku MH iz Tuzle od prvoga broja koji je izašao 2004. do posljednjega iz 2016.

U broju 2, 2005. g. objavljen je fra Markov prilog naslovljen *Sakralna umjetnost Bosne Srebrene do konca XVII. stoljeća i sudbina slika marijinih svetišta u Gradovrhu, Olovu i Rami*. O slikama sa Gradovrha koje su „nestale u vrtlogu povijesti“ i onima koje su očuvane pa su imale važnu ulogu „u životu bosanskih katolika“, ne zna se mnogo. Ovaj će rad pokazati ono što se zna i što je fra Marko istražio.

Nakon 10 godina predstavio je časopis *Gradovrh* i u toj, medijski zabilježenoj, prigodi, kao predstavljajući 11. broja, govorio o *Gradovrhu* kojemu je 2004. zaželio dobrodošlicu.

Ovaj će rad interpretirati spomenutu čestitku i sadržaj fra Markova izlaganja na predstavljanju u Tuzli.

(...) prešavši Krnjin, spustimo se do podne u ravnine, doline i bregove fočanske. Ovdje spazih i Hrvaćane, ljude po imenu i izgovoru od šokaca različite. Zapitam kiridžiju:

- Kakvi su to Hrvaćani?

- Bježi, ne pitaj – veli on – to su ljudi izvraćeni, koji se ne boje ni Turčina ni fratra, pod puškom povazdan radi, a rijetko će je i po noći iza pasa izvaditi! Prije 15 godina malo se koja kuća šokačka ovdje nalazila, pak evo se gori doseli Hrvaćanin, i to sve ispod Ljubuške i vrgoračke krajine.

A to sam i sam iz njihovog odijela i govora poznao: je, bija, vidija, naresto, mjesto - jest, bio, vidio, narastao, a odijelo njihovo i kod ženska i kod muška sukneno je sve (...)

Prepoznaje li netko u ovome ulomku iz *Putovanja po Bosni* fra I. F. Jukića 1842. opis fra Marka Karamatića, Hrvaćanina iz fočanske župe. Ne samo što nema puške i suknena odijela, nego ga ne čujemo govoriti: je, bija, vidija, naresto!

Tamo u viskočkoj gimnaziji, ranih 60. godina prošloga stoljeća, sve su njegove lokalizme „ispravili“ „strogi“ profesori.

I ne samo njegove!

Bila sam prošli tjedan u ZG pa u Dubravi na misi koju je predvodio fra Jozo Zovko!

„Trojica bi se kladila“, što bi rekli fočanski Hrvaćani, da fra Jozo nema veze sa Hercegovinom što se artikulacije, a poglavito naglasnoga sustava tiče. Ne bi mi naumpali visočki profesori da fra Jozini mladi pomoćnici, mladi fratri koji se više ne školuju u Visokom, nisu govorili/čitali kao da su jučer pristigli iz svojih hercegovačkih sela! Nema više dobrih profesora da ujednačavaju po standardu!

Veliko je opće i posebno znanje, učenost i načitanost fra Marka Karamatića. Velika je njegova uloga u Provinciji B. Srebrene: *Povijesno-umjetnička monografija Plehan*, ratne knjige, Zbornik *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca*, *Bilten*, *Bosna Franciskana*, *Hrvatska enciklopedija BiH* i niz drugih zauzetosti, iz povijesti i periodike, publicističkoga, nakladničkog i organizacijskoga fra Markova djelovanja, nisu predmet ovoga rada.

Mene skromno zanima njegov odnos prema *Gradovrhu*, srednjovjekovnom i suvremenom:

1. U broju 2, iz 2005. g. časopisa *Gradovrh*, godišnjaka ogranka MH iz Tuzle, objavljen je fra Markov prilog naslovljen *Sakralna umjetnost Bosne Srebrene do konca XVII. stoljeća i sudbina slika marijinih svetišta u Gradovrhu, Olovu i Rami*. O slikama sa Gradovrha koje su „nestale u vrtlogu povijesti“ i onima koje su očuvane pa su imale važnu ulogu „u životu bosanskih katolika“, ne zna se mnogo. Ovaj će rad pokazati ono što se zna i što je fra Marko istražio.

Sakralna umjetnost Bosne Srebrene do konca XVII. stoljeća i sudbina slika Marijinih svetišta u Gradovrhu, Olovu i Rami.

U ovom kvalitetnom i preglednom prilogu fra Marko je pisao o očuvanoj slici Ramske Gospe, danas slavljene kao Gospa Sinjska, o nesačuvanoj slici Gospe Olovske, one Gospe kraj čije kuće u Olovu prolaze autobusi naših bosanskih hodočasnika, pobožno žureći u Međugorje. Nemam ništa protiv Međugorja i razumijem pravo vjernika na izbor gdje će se moliti svojoj Gospi, ali imam pravo zažaliti za kratkim pamćenjem i olakim zaboravom snage Gospe Olovske i njezine slavne tradicije.

Slika Gospe je Gradovrške ono o čemu, također, piše fra Marko. Izgubljena i zaboravljena ova je slika iz, jednako tako, do skora zaboravljenoga, usput spominjanoga i prešućivanog samostana, pa i toponima u blizini Tuzle.

(...) *Gradovrh* je specifičan arheološki lokalitet, ne samo na području općine Tuzla, nego i na prostoru cijele BiH. Slučajnim nalazima, kao i sustavnim i zaštitnim arheološkim istraživanjima, otkriveno je naselje gradinskoga tipa na Gradovrhu i nekropola podno njega s kontinuitetom života od brončanoga, preko željeznog doba, sve do dolaska Osmanlija na ove prostore (...), piše Mirsad Bakalović iz Muzeja istočne Bosne u Tuzli, u spomenutom, časopisu MH, nazvanom *Gradovrh*.

Prva su iskopavanja na ovome lokalitetu rađena 1908. Tu su zatečeni ostaci zidova u visini od pola metra koji su iskorišteni za gradnju srednjovjekovnoga franjevačkog samostana, navodi Bakalović.

Kasnije je istraživanje rađeno 1954. Pronađeni su fragmenti grubo tesane keramike, jedan zakrivljeni nož i ostaci srebrenoga nakita.

Arheološka su iskopavanja nastavljena 1979. i 1980. Iskopan je brončani privjesak u obliku stiliziranoga vočića/volića i jedna brončana latenska fibula (kopča, igla iz mlađeg željeznog doba, po švic. mjestu La Tene).

O ovome lokalitetu ispredaju se legende od kojih je sačuvana ona o provedenim cijevima kroz koje je s Gradovrha u sred grada Tuzle, kod česme, pred gradskom Hadži Hasanovom, čaršijskom džamijom, građanima stizalo mlijeko ili ona o nekom Solinjaninu koji je 1920. na Gradovrhu pronašao gomilu srebra i obogatio se. Jedna od njih je i ona vezana za čudotvornu gradovršku/zvorničku sliku koju navodi fra Marko u svom radu i koju ću spomenuti u ovom prilogu.

Gradina na kojoj je do kraja XVII. st. postojao franjevački samostan, nalazila se na vrhu brda, a nekropola na jednoj od padina. U tom su vremenu nestali samostani u Srebrenici, Visokom, Modriči, Olovu, Rami, Gradovrhu i Tuzli.

Tuzlanski su franjevci 2013. otkupili od današnjih vlasnika strmo uzvišenje iznad rijeke Soline, lokalitet Fratarske ili Dedine njive i na njemu započeli svakogodišnje okupljanje i misna slavlja na Porcijunkulu – Gospu od Anđela.

Gradovrh nije dovoljno istražen. U svojoj pozdravnoj čestitci uz prvi broj Časopisa Gradovrh, fra Andrija Zirdum obećao je svoj prilog o istraživanju ovoga prostora i samostana. Nismo ga imali sreće dočekati!

Od gotovo četrdesetak samostana nastalih u vrijeme bosanske samostalnosti, ništa se nije sačuvalo pa ni Gradovrh!

Fra MK je pisao o povijesti čudotvorne slike s Gradovrha. Nakon što su franjevci bili prisiljeni napustiti Zvornički samostan i crkvu 1533, otišli su najprije u g. Soli–Tuzlu, a potom, zbog progona, dalje na Gradovrh nedaleko od Tuzle gdje su 1541. podigli samostan (neko vrijeme nazivan Gornje Soli–Tuzla). O podrijetlu slike koja je s njima stigla iz Zvornika, nema vijesti, osim jednoga podatka da su zvornički franjevci u Budimu kupili boje za njezinu izradu. (fra Roko Špionjak!)

Došavši na Gradovrh 1541. g. dobili su dopuštenje za gradnju samostana u čemu su značajnu ulogu imali bogati i utjecajni katolici Ivan i sin mu Pavao Suić ili Sihić, odnosno Maglašević, o čemu svjedoči fra Jeronim Lučić.

Marijinu je sliku, kad su franjevci krenuli iz Zvornika i sa sobom je ponijeli, prema legendi, neki osmanlija, jašući na konju, udario kopljem pored lijevog oka, odakle je potekla krv. Taj se konjanik potom survao u Drinu i kasnije ga se, prema zabilježenoj predaji, uvijek uoči svetkovine Uznesenja Marijina, moglo vidjeti kako se okamenjen valja u valovima rijeke. Ovu su predaju o slici, kao i njezino štovanje i čudotvornost zabilježili kroničari, putopisci ili službeni pohoditelji franjevačkih samostana u svojim izviješćima nadležnim crkvenim ustanovama u Rimu, tijekom XVII. stoljeća.

O slici su, među franjevcima, pisali fra Franjo Baličević, fra Jeronim Lučić, fra Pavao iz Rovinja, fra Franjo Varadinac, fra Nikola Ogramić Olovčić, fra F. Lastrić i dr. Na Gradovrhu su je častili „sve tri svete vire“.

Za gradovršku crkvu, fra Pavao iz Rovinja veli da je prostrana i lijepa, a za sliku ponad velikog oltara da je od ponajboljeg umjetnika.

Šest je istarživača Marijine slike s Gradovrha naveo fra Marko:

- 1. Fra Jeronim Lučić je pisao da je slika prikazivala Božićnu scenu rođenja, gdje Isus leži na slamici, a pored njega je njegova majka nagnuta nad njim i u klečećem stavu.**

Lučiću su franjevci pričali i svjedočili svojim potpisima o prenošenju i udaranju kopljem u njezin lik...

1688. franjevci odlaze s Gradovrha!

- 2. Fra Grgo Čevapović i fra Julijan Jelenić smatraju da su franjevci donijeli sliku u Bač i tako je samostan dobio na ugledu!**

Danas se u Baču, na hodniku samostana, nalazi gospina slika rađena na dasci (96x62) za koju postoji priča da su je donijeli franjevci s Gradovrha. **Marija drži Isusa u lijevoj ruci, a Isus je desnom obgrlio majku oko vrata. Zaogrnut je u tamnocrveni plašt.** Narod je štuje kao Crnu ili Radosnu Gospu. Na noj je natpis na staroslavenskom gdje se veli da je slika rađena 7192. g. od stvaranja svijeta i 1685. g. od rođenja Kristova s potpisom umjetnika imenom Dima koji bi možda mogao biti iz Makedonije: *siju ikonu pisa Dima pisac 7192 od stvorenja sveta ot roždества Hristova 1685. Bog da prosti.*

- 3. Sredinom tridesetih godina, o slici je čudotvorne Gospe Gradovrške pisao fra Mladen Barbarić, ali je obratio pozornost samo na zvorničko-gradovrško razdoblje.**

Podataka o slici nakon 1688. nema. On misli da to nije ta slika jer se samostan u Baču zove Conventus B. Mariae Bascini, a ne Gospe radosne.

- 4. O slici u Baču je pisao i etnolog Milenko Filipović šezdesetih godina XX. stoljeća.**

On smatra da je ta slika po svojoj ikonografiji makedonskoga podrijetla. Ta je tip slike poznat u Rusiji pod imenom Bogorodica *Umiljenija*. Znači – nije gradovrška/zvornička.

Filipović smatra da je ona -

- a. Ili iz nekog pravoslavnog samostana iz Bača ili
- b. Zaostavština neke izumrle obitelji koja je ranije bila pravoslavna!

Jedan je od argumenata za ovo mišljenje, godina nastanka 1668. - u vrijeme austrijsko-turskog rata. Franjevci su bili u teškim okolnostima i nisu mogli

naručiti tako vrijednu sliku. Zatim, drugi argument – ova slika (N. B.) u Baču nikada nije štovana kao čudotvorna!

5. Arheolog pak, Đuro Basler, smatra da se radi o slici Gradovrške/Zvorničke Gospe koju je 1685. popravio a ne naslikao makedonski umjetnik imenom Dima koji se na njoj potpisao. Franevci su je ponijeli u Bač, a stanovništvo Bača nije imalo sjećanje na njezinu čudotvornost pa se štovanje postupno gubilo i nestalo.

Na toj slici stoji grčki natpis: *Meter Theou* koji je karakterističan za ikonografiju kretske-venecijanske škole (XV. stolj.) kakvih ima po franjevačkim crkvama u Dalmaciji.

6. Ima još jedno mišljenje: slika u Baču jest s Gradovrha/Zvornika, ali nije ona slika čudotvorne Gospe Gradovrške/Zvorničke. To je mišljenje slikara Stanka Zubovića:

1985. u povodu 300. godišnjice Gospine slike vlč. Lazar Ivan Krmpotić dao je restaurirati sliku, slikaru Stanku Zuboviću. On je skinuo obje krune kojima je Gospa bila okrunjena. Na onoj jednostavnijoj kruni otkriven je natpis na bosančici: *Ogradi o. p. Fra Juro Bačvanin na poštenje Gospi u Gr/a/dovar/h 1685.*, te time, prema njemu otpada tvrdnja o pravoslavnom podrijetlu slike.

Fra Marko konstatira: Ovdje ostaje problem ikonografije, slikara Dime, kao i zašto bi franjevci ponijeli ovu, a ne onu čudotvorne Gospe Gradovrške/Zvorničke. Pitanje je gdje je Gospa Gradovrška: izgubljena u putu, stradala u razaranju samostana ili vremenom stradala!?

Povijesni dokumenti o tome šute, kao i mogućem kontinuitetu Gradovrške i znatno mlađe legendarne Lipničke Gospe koja je očuvana i nalazi se u Lipničkoj kapelici.

Toliko fra Marko, nabrojivši ova kontroverzna mišljenja o slici Marijinoj na Gradovrhu i u Baču. Suvremenih vijesti o čudotvornoj slici – nema, piše on u časopisu *Gradovrh*, br. 2. 2004. g.

Ovaj zanimljivi i akribični rad fra Marka Karamatića, jedan je u nizu dragocjenih priloga uglednih intelektualaca koji objavljuju u ovome časopisu. U radu nema emocija i želja koje susrećemo kod mnogih, pogotovo suvremenih „istraživača“ Gradovrha. Krajnja točnost ili pomnost koja zalazi u najmanje sitnice, brižljivost, savjesnost, temeljitost u radu, osobine su svakoga pa ovoga fra Markova znanstvenog rada.

Na kraju bih spomenula Fra Markov odnos prema spomenutom časopisu imena *Gradovrh*, što ga, kao godišnjaka, izdaje Matica Hrvatska iz Tuzle. Pokazat ću to iz dva primjera:

Navodim čestitku potpore što ju je fra Marko uputio nakon prvoga broja, kao i sažetak izlaganja na predavljanju 11. broja časopisa *Gradovrh* u Tuzli.

Čestitka

I. On je lijepo i kulturno iznenađenje već stoga jer se radi o izdavačkom prvijencu ogranka MH u Tuzli, pothvatu koji zaslužuje pozornost ne samo na lokalnoj ili regionalnoj razini. On to potvrđuje ponajprije svojim raznolikim sadržajem kao i izborom suradnika kojih imena jamče solidnu intelektualnu razinu ove publikacije... Želio bih da časopis Gradovrh bude i ostane svjetiljka na gori koja će svijetliti svim ljudima bez obzira kojem duhovnom, kulturnom ili nacionalnom krugu pripadaju...

Nakon 10 godina

II. Gradovrh je za mene vrlo ugodno i lijepo iznenađenje. Kad se pojavio, obradovao sam se. Ima u njemu damara kvalitete. Priznajem da sam se bojao da neće doći do zamora. Nisam bio u pravu u svojoj strepnji. I nakon 10 g. u Gradovrhu se osjeća intelektualna živost. Danas mogu reći da u časopisu susrećemo suradnike svih nacionalnih i kulturnih krugova, kao i jezika, vezan za regiju i šire. U tom smislu je časopis jedna velika pozitiva.

Zaključak

Ovaj je rad prezentiran na znanstvenome skupu što su ga, kao omaž, priredili na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu, kolege i prijatelji, kao i mladi znanstvenici, većinom sa brojnih društveno-humanističkih institucija iz Zagreba.

Pred nama je vrijeme ozbiljnije valorizacije djelovanja i rada, svećenika, publicista i znanstvenika, prof.dr. fra Marka Karamatića.

Jasmin Imamović: Emancipacija bosanskog identiteta

U povijesnom romanu i povijesnoj drami „očituje se romantičarska težnja za daljinom i prošlošću, za pustolovinama i snažnim, strastvenim karakterima – jednom riječju, za svime što nije današnjica i zbilja pa podnosi idealizaciju. Prema tome, samo u rijetkim slučajevima možemo govoriti o nekom doista stvarnom približavanju prošlosti – koje bi umjetnički oživilo bitne crte tadašnjih prilika – mada se u historijskom romanu zapaža i težnja za vjernim slikanjem kulturnopovijesnih pojedinosti, često na temelju proučavanja povijesnih dokumenata.“ (Žmegač 1998:653).

U romanima *Molim te, zapiši* i *Ljetopis o kralju Tvrtku*, autor Jasmin Imamović ostvaruje ovu drugu nakanu povijesnog romana o kojoj govori V. Žmegač i vjerno oslikava jedno razdoblje u životu srednjovjekovne Bosne. Prošlost Bosne i Hercegovine predmet je brojnih istraživanja i studija. Međutim, u svijetu književnosti, u formi povijesnog romana, nedovoljno je tretirana, posebno njeno srednjovjekovno razdoblje, razdoblje iz kojeg potječu naši najdublji korijeni. Iako na te korijene možemo i moramo biti ponosni, dopustili smo da nam drugi pričaju o našem porijeklu i našim korijenima, da ih predstavljaju kako oni žele i iz nekih svojih ciljeva tradicionalno zaogrnutih u plašt „naučne objektivnosti“.

Jasmin Imamović u svojim romanima, ispravlja tu nepravdu i ukazuje na naš identitet kroz ono što je što je naslijeđe sviju nas i što moramo ostaviti kao naslijeđe budućim generacijama. To je prije svega svijest o važnosti poznavanja naše povijesti, te svijest da moramo poznavati sebe, sebe poštovati ako želimo da nas drugi poštuju.

Gorčin, glavni junak romana *Molim te, zapiši* prisjeća se riječi i savjeta Jelene Šubić, majke kralja Tvrtka I Kotromanića koje mu je uputila kad je pošao na jedan od svojih pohoda: „Ako želimo njihovo poštovanje, moramo zaslužiti i njegovati svoje, bosansko samopoštovanje.“ (*Molim te, zapiši*, 70).

Prepoznavanje je riječ kojom se mogu opisati oba povijesna romana Jasmina Imamovića – prepoznavanje činjenice da se povijest neprestano ponavlja, posebno ako napravimo usporedbu sa svakodnevnšću koju danas živimo i koju smo nedavno proživjeli, prepoznavanje Bosne i svih njenih turbulentnih perioda povijesti.

I sam povijesni roman uvijek govori mnogo više o sadašnjosti u kojoj je pisan nego o prošlosti o kojoj govori, što može biti posljedica piščevo svjetonazora, koji je neumitno povezan sa svjetonazorom njegova prostora i vremena i može se manifestirati u romanu bez njegove svjesne želje i namjere, ali povijest može biti i ciljano odabrano oružje za razračunavanje s nekim prilikama piščeve sadašnjosti koje bi otvoreno i izravno bilo nemoguće ili bi se njime mnogo manje postiglo (usp. Joh 2015: 3).

Brojna su mjesta u romanu u kojima možemo prepoznati povezanost sa događajima iz naše nedavne prošlosti, ali i sadašnjosti:

„Mlečani su prodavali svoje oružje i bosanskom banu Stjepanu II i srpskom caru Dušanu. Kako bi prodaja trajala duže, oni su raspirivali pa prigušivali plamen, zatezali pa opuštali oduvijek prisutnu napetost i nepovjerenje između bosanskog bana i srpskog cara. Mleci su mogli dosta zaraditi na ratu u kojem oni ne ginu, dok njihovi kovači, oružari, alatničari, kopljari, štitari, drvodjelje i trgovci zarađuju.“ (*Molim te, zapiši*, 91).

Ili o statusu boraca, onih koji su se časno borili i onih koji su ratne kukavice:

„Ako hrabrom ratniku život ne uzme neprijatelj, poslije će ga u miru uništiti njegovi, oni koji u ratu nisu imali snage savladati strah i sebičnost.“ (*Molim te, zapiši*, 179).

Tako u recenziji romana *Molim te, zapiši*, koja je našla mjesto i u njezinoj knjizi eseja „Sumnja, strah, @ povijest“, Julijana Matanović kaže da je to roman svijetu nas koji smo rođeni između dva rata u Bosni.

„Kada bismo zanemarili godine u koje je kazivanje smješteno i kada bismo umjesto imena vladara izgovarali samo njihove funkcije, tada bismo imali osjećaj da se roman tiče nas samih (...).“ (Matanović 2009:244).

Jasmin Imamović je svoj roman naslovio rečenicom: *Molim te, zapiši* i na važnost pisanja i zapisivanja onoga što se dogodilo podsjeća, opominje i ukazuje nekoliko puta u romanu:

„Molim te, zapiši govorili su sudionici svih velikih povijesnih događaja, sigurni da će potomcima i nakon bitaka, ratova i preranih odlazaka ostati samo ono što su zbrinuli, što su ostavili u priči.“ (*Molim te, zapiši* 179-180).

Sugerišuća, imperativna rečenica: *Molim te, zapiši* iz naslova romana istovremeno je i molba i zapovijed, ali i topla, ljudska namjera da ono što je zapisano ostane budućim generacijama:

„Ako iza sebe ne ostavim potomstvo, neka ostane knjiga. Kad bi vremenom i knjiga nestala, ostat će zapisi na mojim kamenim biljezima.“ (*Molim te, zapiši*, 180).

I romanu *Ljetopis o kralju Tvorku* autor ponovo podcrtava važnost pisanja i dokumentiranja događaja i navodi rečenicu velikog Aleksandra Makedonskog:

„Ovaj svijet nahodi se pod dvije stvari, pod mačem i perom, a mač je ispod pera.“ (*Ljetopis o kralju Tvorku*, 53).

U oba romana može se uočiti niz intertekstualnih postupaka u kojima se (re)interpretiraju epigrafski zapisi sa srednjovjekovnih bosanskih i humskih stećaka, forme ljetopisa i hronikalni način pisanja franjevačkih samostanskih ljetopisa. Prikazana je rekonstrukcija povijesnih događaja bosanskoga srednjovjekovlja koji su zabilježeni na historijskoj građi. U romanu *Molim te, zapiši* je pri tome najsnažniji dokument koji je unesen u osnovni tekst romana zapis sa stećaka. Oko tih natpisa autor nadograđuje radnju romana, oslikava je i pojačava i ta su mjesta posebna vrijednost romana jer pokazuju odnos pisca prema povijesti i koje su značenjske implikacije takvog književnog postupka za današnje recipijente. Ti kameni zapisi daju svojevrsan okvir središnjoj priči romana, dajući joj pouzdanost i snagu, ponos i slavu, ali i poniznost prema našoj prošlosti.

Natpis sa stećka Gorčinovog oca, velikog ratnika Kulduka iz Soli glasi:

„A se leži Kulduk iz Soli

Da mi se ispod biljega diči

Svaki bi mi novi dan

Bio po jedan pravi život

Proljeća 1338, kad su cvjetale šljive“ (*Molim te, zapiši*, 63).

Oko dijela zapisa „kad su cvjetale šljive“, autor gradi priču jer upravo to vrijeme cvjetanja šljiva u njemu budi sjećanja iz djetinjstva, za njega s jedne strane znači strašan gubitak zbog očeve smrti, ali i radost zbog toga što se upravo

u to vrijeme, kad su cvjetale šljive, rodio Tvrtko I Kotromanić. Literarizacija likova čija su imena zabilježna na stećcima pokazatelj je Imamovićeve osobine preoblikovanja različitih elemenata sa srednjovjekovnih epigrafskih natpisa, a referiranjem na te natpise ponovo se podcrtava nakana autorova da nam osvijesti značenje i važnost našeg identiteta. Jer stećci nam daju odgovor na pitanje: čiji smo, ko smo, koliko smo dugo ovdje, kakva je naša tradicija. Dakle, svjedoci i o Gorčinu, i o nama, i o budućim generacijama, ali prije svega o Bosni.

„Ako hoćeš biti pisar, i uz to ljetopisac, moraš biti otvorene duše prema ljudima“, u romanu kazuje veliki pisar i čuvar dvorske biblioteke kralja Tvrtka, Danko (*Ljetopis o kralju Tvrtku*, 54).

Forma ljetopisa i način na koji Imamović upotrebljava i transformira njegove elemente i vjerno upotrebljava historiografsku građu da bi stvorio pripovijednu strukturu u obliku romana-hronike, također pokazuje njegovu spremnost za korištenje intertekstualnih elemenata u pisanju svoje priče. Već naslov romana *Ljetopis o kralju Tvrtku* pokazuje da je autor posegnuo za književnim žanrom kojim su u najvećoj mjeri pisali bosanski franjevci iz čijih su pera nastali ljetopisi kao veoma važna djela ne samo u povijesti bosanske franjevačke provincije, nego i u cjelokupnoj hrvatskoj i bosanskoj jezičnoj povijesti. (*Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, *Ljetopis kreševskog samostana*, *Ljetopis sutješkog samostana*). Ali i *Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije*! Iako je je najdominantniji stil hronikalni, u romaneskni stil romana upisano je mnoštvo elemenata iz drugih književnih i funkcionalnih stilova. Hronikalni stil ostvaruje pripovijedanjem u prvom licu iz ugla ljetopisca i velikog dijaka koji se u knjizi zove Hotjan i koji prati život kralja Tvrtka I Kotromanića, te navođenjem određenih godina i specifičnih povijesnih događaja ili događaja povezanih i za život kralja i srednjovjekovne Bosne za vrijeme njegove vladavine.

„Sjećam se dobro, tome sam svjedočio, sve zapisao, a o tome su godinama pisale sve pisarske i prepisivačke radionice i mnogi ljetopisci u Evropi. Dogodilo se to dvadeset četvrtog dana desetog mjeseca 1366. godine i dvadeset četvrtog dana, naše opsade Bobovca“ (*Ljetopis o kralju Tvrtku*, 163).

Hronikalni stil prisutan je i prožima se s drugim stilovima i u romanu *Molim te, zapiši*. Precizno datiranje događaja i hronologija dešavanja radnje u romanu prožima se s književnoumjetničkim stilom i smješta ga u oblik tzv. diskurzivnih književnih oblika:

„Na jesenjem turniru 1332. godine moje strijele su bile najpreciznije. Imao sam devetnaest godina i već bio poznat po vičnosti oružju i peru. U zimu 1333. godine

pozvaše me da služim banu Stjepanu II Kotromaniću. A bio sam se tek zagledao u lijepu Kaliju“ (*Molim te, zapiši*, 7)

U hronikalni stilski okvir romana, uključuju se i drugi stilovi koji se prilagođavaju dešavanjima i događajima koji prate junake romanā, i Gorčina i kralja Tvrtka koji prolazi kroz ucjene, ljubavne zaplete, izdaju, ali i događaje vezane za život srednjovjekovne Bosne i sve političke i vjerske pritiske velikih i moćnih carstava s istoka i zapada. Upotreba različitih stilova u romanu pokazuje da Imamović ne vrši samo puku rekonstrukciju prošlosti napisanoj na povijesnoj građi nego joj s finim senzibilitetom udahnuje život i vješto čitatelja uvodi u šarm starobosanske povijesti.

Na jednom mjestu u romanu o pisanju ljetopisa dijak Hotjan govori:

„Ljetopisi znaju biti tačni i dosadni, ali i istiniti i zanimljivi. Kao ljetopisac želim izbjeći sve što mi kao čitaocu smeta kod drugih. Neke ljetopise naprosto nisam mogao čitati. Radi se o čuvenom ljetopiscu, počnem čitati, uporan sam, čitam ga danima, ali ne ide, priča me ne drži, ne hvata mi dušu, ne sviđa mi se, rečenica je dobra i učena, ali je ljetopis toliko tvrd da se ne da čitati. S druge strane, ljetopisi koji mi se sviđaju, vežu me kao neka nadnaravna sila, knjigu ne mogu ispustiti iz ruku, o tom ljetopisu mislim i govorim mjesecima i sretan sam što sam ga čitao i u jednom dahu pročitao. Želja mi je da moj ljetopis o banu Tvrtku bude takav.“ (*Ljetopis o kralju Tvrtku*, 55).

Tradiciju bosanskog pripovjedaštva J. Imamović je vješto u oba romana interpolirao pasažima teksta u kojima se spominju sudbinski znakovi, snovi i njihova značenja, upotrebom narodnih poslovice i izreka kao slike mentaliteta naroda koji ih je proizveo. Rat je u romanu *Molim te, zapiši* nagoviješten sudbinskim znacima, kao što je u velikom broju rađanje muške djece u Bosni:

„Prije manje od trideset godina posvuda su se, nekoliko godina za redom, rađala dva, čak i tri muška na jedno žensko dijete. Sada ti muškarci, kojih je mnogo više nego žena, imaju dvadeset i trideset godina. A u ratu najviše ginu muškarci tih godina. Kao da je zla kob davno pripremila rađanje onih koji će ginuti.“ (*Molim te, zapiši*, 62).

Sudbinski znaci potvrđuju strahove i strepnje junaka obaju romana, daju im obilježja svestremenosti i naglašavaju neizbježnost dosuđenog:

„Bio sam potpuno siguran da pravi rat sa Srbijom ne možemo izbjeći. Više nisam bio siguran da prekobrojno rađanje muške djece prije dvadeset i više godina, samoubistvo riba i agresivno ponašanje vrana nisu nagovještaji nesreće i rata.“ (*Molim te, zapiši*, 106).

Jasmin Imamović se i jezikom oslanja na tradiciju domaćega povijesnog romana. S jedne strane njegov je jezik standardni, iako savremenom čitatelju možda djeluje pomalo arhaičnim. Česta je upotreba glagolskih oblika za obilježavanje prošlosti. Pri tome upotreba krnjih oblika perfekta, te aorista i svršenih glagola doprinosi atmosferi dinamičkog pripovijedanja događaja. Romani su pisani živim, uvjerljivim stilom, a ta uvjerljivost proizilazi iz impresivnog obilja povijesnih podataka, kako o ličnostima, tako i običajima, kulturi srednjovjekovlja, načinu življenja, kako među plemićima, tako i među narodom. Plod su minucioznog istraživanja povijesne građe povezane s mjestom i vremenom u koje je smještena njihova radnja.

Detaljni, naturalistički opisi pridonose vjerodostojnosti radnje i dokazuju da autor temeljito poznaje povijesnu građu povezanu s razdobljem u koje je smjestio radnju svojih djela. Pri tome suvereno vlada tematskom materijom i detaljima koji su važni za fabulu, detaljno prikazujući fizičke osobine likova, njihove odjeće, ratničke opreme, navodi nam detalje povijesnih dokumenata, stvara nam sliku stvarnih povijesnih ličnosti, pokušava dokučiti i objasniti ciljeve koje su željeli postići, pomažući nam da što bolje i kvalitetnije razumijemo stanje, ambijent, okolnosti, same sudionike, pa i same postupke i odluke. Obilje historijskih činjenica u oba romana pokazuje da je Jasmin Imamović koristio obilnu literaturu, te sigurno i znano u povijesne događaje unosio precizne odrednice vremena, toponima, etnografske, arheološke, kulturološke osobine upotpunjene stručnim navodima iz arhivskih dokumenata, povelja i listina koji svjedoče o napretku i snazi tada najveće banovine, a zatim i kraljevstva na slavenskom jugu.

Poput freske oba su romana sastavljena od bezbrojnih sitnih komadića koji svjedoče o jednom slobodoumnom i usamljenom kraljevstvu u tadašnjoj Evropi. Ljetopisni pripovjedni model, u kojem se okvirna priča sastoji od niza manjih segmenata, a ti segmenti od još manjih, ovdje se potencira i razvija u toj mjeri da i najmanja pojedinost u pripovijedanju služi kao motiv za uvođenje novih pripovjednih sekvenci.

Povijesni romani Jasmina Imamovića svima nama su ogledalo naše prošlosti, vrhunac istine koju će teško pobiti i najveći poznavaoци povijesnih prilika iz navedenog vremena. Osim historijskog i umjetničkog karaktera, ova djela imaju i izuzetno snažnu naglašenu edukativnu dimenziju jer čitatelja podučavaju o povijesnim ličnostima koje su obilježile naše podneblje od kojih su mnogi ili nepoznati javnosti ili su pali u zaborav, o bosanskim imenima kojih već odavno nema na ovim prostorima, o događajima koji su sastavni dio naše povijesti, o tradicionalnim obilježjima Bosne, narodnim vjerovanjima i običajima, ljepoti Bosne, ljubavi prema Bosni, ali i o časti, odanosti, hrabrosti, dostojanstvu i

brojnim drugim vrijednostima koje su stoljećima krasile Bosnu i Hercegovinu i Bosance i Hercegovce. To je ona Bosna i Hercegovina koju Jasmin Imamović želi i sanja i koja je po mjeri svih Bosanaca i Hercegovaca.

Literatura i izvori

1. Flaker, Aleksandar. 1983. *Umjetnička proza*, u: Uvod u književnost. Ur. Škreb, Zdenko, Stamać, Ante. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
2. Imamović, Jasmin. 2009. *Molim te, zapiši*. V.B.Z. d.o.o. Zagreb
3. Imamović, Jasmin. 2019. Lady. Tuzla.
4. Joh, Irina, 2015. Povijest, vrijeme i stil u povijesnim romanima Kći Lotrščaka Marije Jurić Zagorke, Na Drini ćuprija Ive Andrića i Psi u trgovištu Ivana Aralice, dostupno na <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/6016/1/Joh%20Irina%20diplomski%20rad.pdf>
5. Katnić-Bakaršić, Marina. 1999. *Lingvistička stilistika*. Budapest: Open Society Institute2
6. Pranjić, Krunoslav. 1983. „Stil i stilistika“, u: Uvod u književnost. Ur. Škreb, Zdenko, Stamać, Ante. Zagreb: Nakladni zavod Globus (str. 253-300).
7. Pranjković, Ivo. 2003. Jezik i beletristika. Zagreb: Disput.

GRADOVRH

SOCIOLOGIJA

Žensko socijalno poduzetništvo

Sažetak

Razvitak poduzetništva u okviru kapitalističkog sustava formira kompleksni karakter, pa je važno da se izučava i u okviru psihologije rada. Poduzetništvo uključuje višu razinu sposobnosti uočavanja i realizacije poslovnih prilika, što je značajno za razvoj suvremene ekonomije. Funkcije poduzetništva obuhvataju stratešku i plansku funkciju, organizacijsku, upravljačku i kontrolnu funkciju poduzetništva. U radu se prikazuju vrste suvremenog poduzetništva i koji poduzetnički poduhvati danas imaju najviše prostora i mogućnosti da uspiju. Naposljetku se govori o suvremenom poduzetništvu, odnosno novim trendovima u suvremenom poduzetništvu kao što su virtualni poduzetnici, projektni lideri i mrežni brokeri. Novija pojava je žensko poduzetništvo, jedan od načina na koji nezaposlene žene ponovo ulaze u svijet poduzetništva u razvijenim zemljama te se posljedično tome, smanjuje njihov udio u tradicijskim ženskim zanimanjima. Veliku važnost u suvremenom poduzetništvu imaju poticaji razvoja ženskog poduzetništva, prepreke i izazovi s kojima se žene u poduzetništvu suočavaju, te njihovo sufinanciranje. Ali faktor koji je često zanemaren jeste psihološka spremnost tih žena i odlučnost da se upuste u poduzetničke vode. U radu se koristi riječ poduzetništvo kao pojam preveden sa engleskog kao sinonim socijalnog poduzetništva.

Ključne riječi: poduzetništvo, psihologija rada, savremeno poduzetništvo, žensko poduzetništvo.

Abstract

Development of entrepreneurship in the context of the capitalist system within it shows its complex character in theoretical determinations. Entrepreneurship involves a higher level of ability to perceive business opportunities which is meaningful in the development of modern economy. Entrepreneurship functions include strategic and planning function, organizational, management and control function of entrepreneurship. Furthermore, modern enterprise includes new trends in contemporary businesses such as virtual entrepreneurs, project leaders and power brokers. Also, there is recent emergence of the female entrepreneurship, one of the ways in which women who are unemployed, re-enter the world of entrepreneurship in developing countries and consequently, reduce their share in traditional female occupations.

Moreover, great importance in modern enterprises have incentives to the development of women's entrepreneurship, moving barriers and challenges that women in business face, and their co-financing. But the factor that is often overlooked is actually psychological readiness of these women and the determination to engage in entrepreneurship. This paper uses word entrepreneurship as a term translated from English as a synonym of social entrepreneurship.

Key words: entrepreneurship, industrial psychology, modern entrepreneurship, female entrepreneurship

Uvod

Ovaj rad objašnjava socijalno poduzetništvo i specifično se usmjerava na primjer ženskog poduzetništva. Laički bi se dalo zaključiti kako je lako definirati poduzetništvo, ali ono je izuzetno kompleksnog karaktera i uključuje višu razinu sposobnosti uočavanja i realizacije poslovnih prilika koji omogućuje poslovni uspjeh, pa će se u skladu s tim u radu navesti više definicija poduzetništva.

Najveći dio rada će se baviti suvremenim poduzetništvom, odnosno novim trendovima u suvremenom poduzetništvu i specifično ženskim poduzetništvom. U suvremenom globaliziranom društvu razvoj informacijskih i komunikacijskih tehnologija nije zanemariv u svojem utjecaju na poduzetništvo, pa poduzetnici moraju pratiti korak sa razvojem informacijskih tehnologija, što im otvara brojne poslovne mogućnosti. Taj novi oblik elektronskoga poslovanja je omogućio i pojavu novih vrsta poduzetnika, kao što su virtualni poduzetnici, projektni lideri i mrežni brokeri. Drugi dio ovog poglavlja se bavi ženskim poduzetništvom koji je jedan od načina na koji žene koje su nezaposlene ponovo ulaze u svijet poduzetništva u razvijenim zemljama, te se smanjuje njihov udio u tradicijskim ženskim zanimanjima. Osim toga, u poglavlju će dodatno kroz tablice biti prikazani poticaji razvoju ženskog poduzetništva, prepreke i izazovi ženskog poduzetništva, činitelji uključivanja žena u poduzetništvo i sufinanciranje ženskog poduzetništva.

1. Pojmovno određivanje poduzetništva

Prilično je teško dati odgovor na naizgled jednostavno pitanje: što je poduzetništvo? U etimološkom smislu poduzetništvo je izuzetno kompleksnog karaktera koji uključuje višu razinu sposobnosti uočavanja i realizacije poslovnih prilika koja omogućuje poslovni uspjeh ukoliko poduzetnik prihvaća poslovnu

neizvjesnost, odnosno rizik. Vremenski je poduzetništvo relativno je kasno definirano s obzirom na različite forme poduzetništva u doba drevnih egipatskih, arapskih i kineskih civilizacija (Sakač 2014: 3).

Riječ poduzetništvo (entrepreneurship) prevedena je iz francuske riječi *entreprendre*, kojom se može opisati osoba koja preuzima rizik novog. Prema istim autorima, poduzetništvo je zapravo „sposobnost pokretanja određene akcije, poduzimanja aktivnosti sa svrhom postizanja željenog cilja, sve predmnijevajući spremnost na borbu protiv prepreka, spremnost na neizvjesnost ishoda i rizik “ (Buble i Kružić 2006: 1).

Nadalje, poduzetništvo možemo okarakterizirati kao proces kojim se stvara nova vrijednost koja proizlazi iz kombinacije odabranih resursa s ciljem ostvarenja zarade. Ideje kojima se objašnjava početak suvremene ekonomije i modernog poduzetništva zahtijevale su dugotrajan i postepen proces djelovanja ljudskih aktivnosti kroz povijest. „Poduzetništvo možemo definirati i kao proces potican inicijativom koja u sebi nudi inovativnost i nikad se ne miri s postojećim stanjem. Iz toga se stvaraju nove ideje i rađaju promjene. U objašnjavanju pojma treba, osim svega navedenog, uzeti u obzir i inovacije, rad, rizik, maštovitost, znanje, obrazovanje, planiranje, procjenu, predviđanje, motiv, moral, energiju i smjelost. Sve te karakteristike određuju društvenu dimenziju poduzetništva koja rezultira društvenim napretkom.“ (Škrtić i Mikić 2011: 2). Prema tome, proučavanje poduzetništva predstavlja izazov ne samo za znanstvenike, već i za osobe koje svakodnevno pokušavaju unaprijediti svoje poduzeće u konkretnim društvenim i ekonomskim okolnostima.

Razlozi koji čine poduzetništvo zanimljivim i atraktivnim su: sloboda odlučivanja u poslovnim aktivnostima, slobodan odabir ekonomske djelatnosti, psihološki osjećaj da pojedinac intelektualnim radom i kreativnošću stvara novu vrijednost koja je na raspolaganju širokoj javnosti. Osim toga, poduzetništvo je važan pokretač ekonomskog rasta, industrije i gospodarstva u cjelini. S makroekonomskog gledišta, poduzetničkim aktivnostima može se utjecati na razinu zaposlenosti, stvaranje novih proizvoda ili usluga, tehnološko poboljšanje, te općenito na poticanje razvoja zemlje. Nadalje, ulazak u poduzetnički poduhvat ima prednosti i nedostatke koje poduzetništvo kao djelatnost nosi sa sobom.

Poduzetnik na temelju individualnog ocjenjivanja prednosti i nedostataka koje pruža poduzetništvo, odlučuje prihvaća li poduzetnički rizik, odnosno želi li se okušati u određeno poslovnoj djelatnosti (Škrtić, Vouk 2006: 22).

Prednosti, odnosno koristi koje poduzetništvo kao djelatnost pruža su:

- Samostalno poduzetništvo stvara temeljno zadovoljstvo u spoznaji da ste u svom poslu gospodar samom sebi, te sukladno prilikama samostalno donosite odluke.
- Ostvarenu dobit slobodno raspodjeljujete za proširenje svoga posla ili za povećanje štednje. Slobodno možete prodati dijelove svoje imovine ili cijeli posao.
- Ostvarenu dobit možete koristiti i za povećanje osobne potrošnje.
- Zadovoljstvo u spoznaji da kreirate posao i za druge, a ne samo za sebe;
- Ugled u okruženju s aktivnim odnosom prema lokalnoj zajednici;
- Samostalno poduzetništvo se obično vodi kao obiteljski posao, pa se time stvara mjera optimuma privatnog i profesionalnog.

S druge strane, isti autori navode nedostatke ulaska u poduzetnički poduhvat:

- Ponekad je otežano, ali i nužno prihvaćanje realnosti da u svim aktivnostima nemate potpunu slobodu akcije.
- Kupac vaših proizvoda i usluga, kojem se prilagođavate i prema kojem usmjeravate svoje aktivnosti vrlo je često vaš “poslovni gospodar”.
- Država određuje pravila poslovnog ponašanja i zahtijeva da plaćate porez, pa se možete osjećati sputanim.
- Poduzetničke ambicije mogu biti ograničene, a time i sloboda, zbog nedovoljnih sredstava – materijalnih i novčanih.
- Poduzetništvo će od vas, osobito u početku, zahtijevati dug i naporan dan i sedmodnevni radni tjedan.
- Profesionalni i privatni život često neodvojiv jedan od drugog, pa ćete trebati puno razumijevanja obitelji i privatne okoline.

Modemi pristup poduzetništvu imali su autori Humberto Barreto, William Baumol, Redlich F. i David Birch (Škrtić i Mikić 2011: 91). Barreto govori kako je poduzetništvo kao funkcija nestalo iz modeme mikroekonomske teorije jer se moderna teorija poduzeća zasniva na tri pretpostavke koje čine funkcije poduzetnika: na proizvodnoj funkciji, logici racionalnog odabira i točnosti informacija. Na osnovu toga, poduzetnik ne može biti inovator, jer su sredstva i rezultati poznati, a uloga poduzetnika kao koordinatora također nestaje posredstvom točnosti.

2. Suvremeno poduzetništvo

Razvoj poduzetništva je kroz sve svoje faze pratio razvoj društvenih promjena u svijetu. Tako je i razvoj informacijskih i komunikacijskih tehnologija imao

utjecaj na poduzetništvo u suvremenom globaliziranom društvu. Globalizacija pretpostavlja poslovanje sa različitim poduzetnicima u svijetu što omogućuje pristup informacijskim tehnologijama, te pristup profesionalnim mrežama i komunikacijskim sustavima (Kolaković 2006: 202). Stoga, kako bi održala konkurentnost u poslovnom svijetu, poduzetnici moraju pratiti korak sa razvitkom informacijskih tehnologija, što im otvara brojne poslovne mogućnosti.

Moderne tehnologije danas poduzetnicima omogućuju reorganizaciju poslovnih aktivnosti na posve novi način. Poduzetnicima je postalo lakše, brže i jeftinije uspostavljati odnose sa poslovnim partnerima diljem svijeta, pa stoga štede novac na komunikaciji, a ulažu u istraživanje i razvoj novih proizvoda i usluga. To dovodi do porasta intenziteta specijalizacije poduzeća i nacionalnih ekonomija na samo one poslovne aktivnosti koje imaju konkurentsku prednost na globalnom tržištu (Kolaković 2006: 202).

Osim toga, počeo se redefinirati pojam poduzetništva i javljaju se novi oblici poduzetnika poslujući putem elektroničke mreže. U širem smislu elektroničko poslovanje označuje elektroničku trgovinu robama i uslugama između različitih poduzeća, a u užem obuhvaća specifične procese izmjene informacija na području upravljanja, organizacije, komercijalnog poslovanja i proizvodne i financijske logistike. Takav novi oblik poslovanja je omogućio pojavu novih vrsta poduzetnika, kao što su virtualni poduzetnici, projektni lideri i mrežni brokeri. U nastavku će se detaljnije objasniti svaka vrsta poduzetnika. Uz te tri vrste poduzetnika, u suvremeno doba sve je češća zastupljenost žena u poduzetništvu. Stoga će se u nastavku objasniti i njihova uloga u suvremenom poslovanju i poduzetničkoj djelatnosti.

2.1. Virtualni poduzetnik

U elektroničkom poslovanju virtualni poduzetnici rade na manjim poslovnim projektima kao lideri. Najčešće ne posjeduju nikakav ili vrlo mali početni kapital ili sredstva, a osim faksnog uređaja, prijenosnog računala i mobilnog telefona ne posjeduju nikakvu drugu imovinu. Bez obzira na to, virtualni poduzetnici posjeduju nešto vrjednije od materijalnih resursa - viziju i sposobnost imaginacije, na temelju čega pokreću svoje poslovanje i stvaraju fokusirana virtualna poduzeća (Kolaković 2006: 203).

Osim toga, povezuju ponudu i potražnju na tržištu, gdje pomoću suvremene informacijske i komunikacijske tehnologije koordiniraju različite investitore, poduzeća i poduzetnike. Kako bi riješio određeni dio poslovnog zadatka,

virtualni poduzetnik često zakupljuje neke dijelove klasičnog poduzeća, s ciljem proizvodnje određenog proizvoda ili usluga koji su namijenjeni krajnjem potrošaču, kupcu. Također, isti autor spominje Jonesa koji virtualnog poduzetnika opisuje kao vizionarskog vođu koji čvrsto vjeruje u uspjeh svoje ideje djelujući u smjeru u kojem će ostvariti uspjeh poduzeća (Jones, 1999).

Uz raspoložive resurse i sposobnosti, poduzetnik osim organizacije i koordinacije, sve ostale poduzetničke aktivnosti prepušta specijaliziranim strateškim partnerima. Strateški partneri posjeduju brzinu i fleksibilnost u provođenju poslovnih aktivnosti, a poduzetnik se u koordinaciji svojih aktivnosti često oslanja na posljednja dostignuća elektroničkog poslovanja uz potporu moderne tehnologije. Nadalje, virtualni poduzetnik pokreće proces formiranja virtualne organizacije, upravlja njome i nadzire ju i sukladno tome, snosi posljedice svih poduzetničkih aktivnosti. Uz to, poduzetnik prati i usklađuje dislocirane poslovne aktivnosti primjenjujući *just-in-time* poslovnu koncepciju (Kolaković 2006: 204).

U literaturi se mogu pronaći različiti nazivi za virtualne poduzetnike poput lidera, imaginatora ili virtualnih organizatora, pri čemu se opisuju kao osobe koje su sposobne uočiti tržišne prilike unutar kompetencija poduzeća virtualne organizacije, na osnovi čega pokušavaju iskoristiti prilike koje im se pružaju. Virtualni poduzetnici imaju slične osobine: visok stupanj povjerenja prema suradnicima i partnerima, preferiraju zajedničku poslovnu suradnju, vode poduzeće bez formalnih ograničenja, gdje među ostalim vide neograničenu mogućnost razvitka. Zatim, ne prave razliku između formalno zaposlenih u poduzeću i vanjskih suradnika, te razumiju i iskorištavaju prednosti koncepta virtualne organizacije. Osim toga, virtualni poduzetnici se usko specijaliziraju za neku poduzetničku aktivnost, imaju izvrsne sposobnosti, posjeduju uspješnu mrežu strateških partnera te traže brzinu i fleksibilnost u provođenju poduzetničkih aktivnosti (Kolaković 2006: 205).

Autor govori i o Jonesovim načelima kojima se vodi virtualni poduzetnik: identifikacijom tržišnih niša i prilika, posjedovanjem jasne vizije, fokusom na ključne sposobnosti, izgradnjom strateških saveza sa poslovnim partnerima, te elektroničko poslovanje.

2.2. Projektni lider

Projektni lider se pojavljuje kao mala tvrtka sastavljena od manjeg broja specijaliziranih stručnjaka, te se najčešće pojavljuje u složenijim poslovima.

Primjerice, izgradnja ceste, željezničke pruge ili mosta. Glavni zadatak projektnog lidera je postaviti virtualnu organizaciju, odnosno sastaviti virtualnu i kompatibilnu organizaciju koja obavlja različite aktivnosti sa svrhom izvršenja projekta i povećanja konkurentnosti u odnosu na druge organizacije (Kolaković 2006: 205). Prema tome, projektni lider unajmljuje potrebne sposobnosti drugih poduzeća kako bi zajedničkim snagama postigli bolje rezultate od vlastitih, odnosno leaderska tvrtka mora biti sposobna iskoristiti posuđene resurse bolje nego što ih iskorištava sam vlasnik.

Osim sastavljanja virtualne organizacije, zadatak projektnog lidera je i upravljanje takvom organizacijom, te praćenje savjeta članova organizacije, razmjena ideja i usmjeravanje članova. Leaderska tvrtka bavi se donošenjem strateških odluka, rješavanjem potencijalnih sukoba te preuzima rizik u slučaju neuspjeha projekta, dok se svakodnevno donošenje operativnih odluka prepušta članovima tima, stvarajući na taj način pozitivnu atmosferu pri obavljanju zadataka. Kako bi virtualno poduzeće poslovalo što uspješnije, vizija lidera treba se poklapati s percepcijom članova tima.

Možemo govoriti o poduzetniku koji je bez ikakvih kapaciteta i bez ulaganja vlastite imovine sastavio čitavo virtualno poduzeće za proizvodnju bezalkoholnih pića. Jedina funkcija koju ima virtualno poduzeće je upravljačka, dakle poduzeće uopće nema proizvodne kapacitete. Sve ostale aktivnosti kao što su: proizvodnja sirovinske baze ili komponenti, proizvodnja ambalaže, dizajniranje i razvoj proizvoda, tehnološka priprema, finalizacija proizvoda, marketing, računovodstvo i stručne službe, transport, prodajne snage, pa čak i financiranje obavljaju ostali sudionici virtualnog poduzeća (Belak i Veža 1997: 132).

2.3. Mrežni brokeri

U slučaju stvaranja većih mreža virtualne organizacije, leaderska tvrtka može angažirati vanjskog stručnjaka ili vanjskog koordinatora, odnosno mrežnog brokera. Mrežni broker može se opisati kao osoba koja pronalazi i stvara nove poslovne prilike te prikuplja i uređuje resurse i poduzetničke funkcije, te ostvaruje profit na temelju svoje sposobnosti organiziranja i spretnosti djelovanja u rizičnom poslovnom okruženju (Kolaković 2006: 208).

Osnovna zadaća mrežnog brokera je sastaviti skupinu od dva ili više poduzetnika ili poduzeća, koordinirati i odrediti područja njihovog djelovanja, te ih kontrolirati u obavljanju zadataka koji su u interesu zajedničkog cilja. Za razliku od tradicionalnog poduzetnika koji uočava i iskorištava poslovnu

priliku na tržištu i pravilnom kombinacijom resursa stvara novu vrijednost kojom ostvaruje zaradu, zadaća mrežnog brokera nije pronaći prostor između konkurenata, nego iskoristiti njihovu nemogućnost samostalnog poslovanja, kako bi ih povezao, uskladio, ostvario njihovu međusobnu suradnju te na osnovi toga ostvario profit. Prema tome, mrežni broker ne ostvaruje profit na osnovi njihovog sukoba, već kroz njihovo povezivanje, usklađivanje interesa putem formiranja virtualne organizacije. Autor navodi Hatchovu definiciju koja slično govori o mrežnom brokeru, pod kojim se smatra poduzetnik koji pomaže poduzećima u pronalaženju novih poslovnih ideja i prilika, u ugovaranju poslovnih partnerstva, organizaciji aktivnosti, povezivanjem sa stručnjacima koji im mogu pomoći ostvariti što bolji uspjeh na tržištu. Mrežnog brokera se u situaciji dobre tržišne prilike angažira kako bi uočio kompetencije poduzeća i resurse koji su mu potrebni kako bi na adekvatan način odgovorio na tu poslovnu priliku. Nakon toga, stvara lanac sudionika koji uključuje dobavljača, proizvođača, distributera proizvoda ili usluge i ostala poduzeća koja će sa njima poslovati. U toj situaciji mrežni broker mora dobro vladati situacijom, poznavati resurse, sposobnosti i jačinu svakog sudionika tog virtualnog lanca kako bi zajedničkim naporom ostvarili poslovni uspjeh na tržištu. Uz to, mora pratiti promjene koje se događaju u poslovnom okruženju i osmisлити načine prilagodbe tim promjenama. Najvažnije aktivnosti mrežnog brokera uključuju traženje poslovnih informacija, suradnika i formiranje virtualne organizacije, od kojih se ističe sposobnost povezivanja sudionika koja će odgovarati tržišnim zahtjevima (Kolaković 2006: 209).

Nakon formiranja virtualne organizacije, koordinaciju daljnjih aktivnosti preuzima leaderska tvrtka koja je u ključnom trenutku tržišnih prilika angažirala mrežnog brokera. No, ukoliko dođe do kakvih neslaganja između članova organizacije, mrežni broker se može ponovo uključiti i preuzeti vodstvo ili sudjelovati kao neutralan član. Način na koji poduzetnici pletu mrežu između dobavljača kapitala, robe ili usluga s odgovarajućom potražnjom možemo usporediti, kako Kolaković navodi, sa Giertzovom poveznicom između pauka (poduzetnika) koji pletu mrežu i jezgre (tipovi virtualnih poduzeća) koje sadrže velik broj raznovrsnih članova projekata, i to u oba smjera: kad pauci traže prikladna virtualna poduzeća i kad virtualna poduzeća trebaju njih (Kolaković 2006: 210).

2.4. Žensko poduzetništvo

Žensko poduzetništvo je jedan od oblika poduzetništva koji se javlja krajem stoljeća, a vidljivo je najviše u tranzicijskim zemljama te zemljama srednje i istočne

Europe (Vuk 2006: 138). Prelaskom iz netržišnog gospodarstva u tržišno dolazi do gospodarske krize i povećanja nezaposlenosti koja najviše pogađa žene diljem svijeta, jer one prve ostaju bez posla. Jedan od načina ponovnog zapošljavanja je samozapošljavanje, te na taj način žene koje su nezaposlene izlaze iz takvog okvira i na vlastitu inicijativu pokreću poduzetničku aktivnost. U vlastitoj inicijativi pomažu im njihova kreativnost, vještine i znanje za pokretanje vlastite djelatnosti te razvijen poduzetnički duh. Razvojem demokratskog društva žene ulaze u svijet poduzetništva u razvijenim zemljama te se smanjuje njihov udio u tradicijskim ženskim zanimanjima kao što je proizvodnja hrane, trgovina, kozmetika i moda. Žene počinju na tržištu ravnopravno konkurirati muškarcima u poduzetničkim poslovima nakon pojave centara za izobrazbu žena, gdje se specijaliziraju u područjima marketinga, financija, upravljanja, strategije i razvoja (Vuk 2006: 139).

Nažalost, u poslovnom svijetu još uvijek nisu u potpunosti prihvaćene i nemaju potrebnu ravnopravnost u odnosu na muškarce. Usprkos tome, u poduzetništvu postoji za žene značajan prostor za napredak (Bach 2010: 203). U tom pogledu, autorica iznosi moguća scenarija koja se mogu desiti: korak unatrag, status quo ili otvorena vrata. Prema scenariju korak unatrag, nakon povećanju udjela žena u vodećim poduzetničkim aktivnostima, promoviranje tradicionalne uloge žena je u društvu popraćeno prvenstveno diskriminacijom na radnom mjestu. Status quo scenarij predviđa da se neće dogoditi nikakav značajan ili malen pomak u položaju žena u poduzetništvu, a prema trećem scenariju otvorenih vrata, žene će dobiti veći prostor konkuriranja na tržištu. Pozitivna strana je što, za razliku od poduzetnika, poduzetnice svestranije razmišljaju i realnije prosuđuju određene situacije. Također, rađe prihvaćaju tuđe mišljenje i savjete svojih suradnika i spremne su slušati poslovne prijedloge. Što se tiče konfliktnih situacija, žene lakše dolaze do sporazuma, jer su osjetljivije od muškaraca te točnije prosuđuju ljude, pa stoga ne čudi uzastopni trend povećanja žena u poduzetništvu. Iako, glavni motiv pokretanja vlastite djelatnosti je isti kao i kod muškaraca: želja za uspjehom, samostalnost, ostvarenje vlastitih ciljeva, stjecanje zarade.

Početkom 21. stoljeća započinje trend povećanja žena u poduzetništvu.

Istraživanje GEM-a (Global Entrepreneurship Monitor) ukazuje na to da se poduzetnička aktivnost muške populacije u 2012. godini povećala 2,42 puta, za razliku od 2011. godine kad su muškarci bili 2,12 puta aktivniji u poduzetničkim pothvatima nego žene i od 2010. godine kad je ta razlika bila 1,82 puta veća u odnosu na aktivnosti muškaraca prema ženama. Iako u 2013. godina nije vidljiva velika razlika u odnosu muškaraca i žena u poduzetništvu, zabilježen je blagi porast udjela žena u poduzimanju poslovnih aktivnosti.

Nadalje, Tablica 1. prikazuje poduzetničku aktivnost muškaraca i žena u Republici Hrvatskoj u 2002. godini i 2013. godini koristeći pokazatelj TEA (Total Entrepreneurial Activity). Tim pokazateljem se u tablici prikazuje broj novopokrenutih poslovnih pothvata od strane žena i od strane muškaraca. Vidi se da je taj odnos veoma različit u obje promatrane godine. U 2002. godini je poduzetnička aktivnost muškaraca 2,95 puta veća nego kod žena, a u 2013. godini se taj jaz smanjio na 2,24 (Alpeza i suradnici 2014: 28).

To je pokazatelj male tendencije smanjenja spolne razlike u poduzetničkoj aktivnosti. GEM istraživanje tu razliku objašnjava činjenicom da žene imaju nešto nižu percepciju o prilikama, višu razinu straha od promašaja i sukladno tome, nižu razinu samopouzdanja o svojim kompetencijama prilikom bavljenja poduzetničkim aktivnostima, što upućuje na to da čimbenici poput dolaženja do financijskih sredstava, umreženost, podrška u organizaciji obiteljskog života imaju drugačiji utjecaj na žene nego na muškarce.

Tablica 1. Poduzetnička aktivnost žena i muškaraca u Republici Hrvatskoj u 2002. i 2013. godini

	2002.	2013.
TEA žene	1,83	5,11
TEA muškarci	5,4	11,47

Izvor: Singer, S. et al, Što čini Hrvatsku (ne) poduzetničkom zemljom, 2002-2011, CEPOR, Zagreb, 2012; baza podataka GEM Hrvatska 2013.

Povećanje broja žena koje pokreću poslovni pothvat ima veliki značaj za razvoj malih i srednjih poduzeća. Prema tome, poticanje žena za ulazak u poduzetnički pothvat pruža im materijalnu pomoć kako bi uspjele ostvariti svoj cilj. Iz istraživanja i podataka iz iste baze je poznato da se ocjena podrške poduzetnicama iz Hrvatske povećava u 2013. u odnosu na 2012. godinu te iznosi 2,95, dok je u 2012. godini iznosila 2,68. Iako je vidljiv rast podrške poduzetnicama, Hrvatska još uvijek zaostaje za prosjekom zemalja koje sudjeluju u GEM istraživanju - prosječna ocjena GEM zemalja iznosi 3,26 (Alpeza i suradnici 2014: 29).

Za poticanje ženskog poduzetništva razvijene su mnoge strategije, primjerice jedan od oblika poticanja je samozapošljavanje. Unutar razvoja ženskog poduzetništva postoje osnovna načela na kojima se strategije temelje (Vuk 2006:147):

- Pristup gospodarskog rasta: karakterizira žene kao raspoloživ izvor, koji je nedovoljno iskorišten, a koji bi mogao dovesti do povećanja gospodarstva kao cjeline.
- Pristup stvaranja radnih mjesta: samozapošljavanje i poduzetništvo, posebno kod žena sa širom strategijom borbe protiv nezaposlenosti. Pristup stvaranja radnih mjesta prisutan je i u Republici Hrvatskoj, kao i među ostalim članicama Europske unije.
- Pristup smanjenja siromaštva: objašnjava samozapošljavanje kao instrument ekonomske egzistencije siromašnih žena i njihovih obitelji.

Najčešće se javljaju problemi ukoliko se promatra svaki pristup zasebno bez uključivanja i kombinacije s drugim pristupima što dovodi do nedjelotvornoga rješavanja problema s kojima se nosi žensko poduzetništvo. Primjerice, politika tržišta rada u zemljama Europske unije potiče samozapošljavanje žena koje se temelji na pristupu stvaranja radnih mjesta, ali se pokazalo da žene nedovoljno iskorištavaju te programe. Prvobitna misao pristupa gospodarskog rasta temelji se na sektoru velikih sustava. Sektor velikih sustava potiče propadanje malih poduzeća koji je u vlasništvu poduzetnica. Pristup smanjenja siromaštva se usredotočuje na samozapošljavanje siromašnih i ranjivih žena. Kako bi se taj program smanjivanja siromaštva realizirao, nužna je čvrsta povezanost s vladom i centrima koji omogućavaju provedbu takve ekonomske politike.

Na razini Republike Hrvatske, kao temeljni dokument razvoja ženskog poduzetništva je Strategija razvoja poduzetništva žena u Republici Hrvatskoj 2014.-2020., donesen od Vlade Republike Hrvatske. Razlozi potrebe intenziviranja rodne uravnoteženosti poduzetništva putem Strategije su slijedeći: porast stope rizika od siromaštva za žene, posebno starije dobi, dominacija žena u nezaposlenosti, dominacija muškaraca u poduzetničkoj aktivnosti, te fragmentirani, nepovezani programi i aktivnosti.

Ova Strategija je dugoročno orijentirana na provedbu aktivnosti u smjeru povećanja poduzetničke aktivnosti žena, pa sukladno tome ima 4 strateška cilja:

- Poboljšanje usklađenosti i umreženost javnih politika,
- Poboljšanje sustavne podrške poduzetništvu žena,
- Uvođenje poduzetništva žena u cjelokupnu institucionalnu infrastrukturu,
- Promocija poduzetništva žena.

2.4.1. Prepreke i izazovi ženskog poduzetništva

Predloženi podaci također ukazuju na ispodprosječan udio žena koje se bave poduzetništvom. Najčešće zapreke ulaska žena u poduzetnički pothvat su: nedostupnost novčanih sredstava, nedostupnost informacija te nedostatak izobrazbe. Također, poteškoće su povezane sa spolnim predrasudama iz prošlosti, kao i sa društvenom nejednakošću koja je, nažalost, prisutna i u današnje vrijeme. Društvena nejednakost, osim što povećava postojeće zapreke, potiče i dodatne spolno uvjetovane prepreke (Kolaković 2006: 145).

Osnovni izazov rješavanja diskriminacije nad poduzetnicama treba rješavati zakonodavna vlast, jer se uglavnom radi o malim i srednjim poduzećima. Rješavanje takvih problema važno je iz razloga što bi te žene (poduzetnice) bez svojih poslovnih djelatnosti uglavnom bile ovisne o socijalnoj potpori. Sljedeći izazov također bi trebala rješavati država, u smislu provođenja državnih strategija koje će na učinkovit način rješavati problem spolne nejednakosti. Te strategije trebale bi uključivati drugačije stavove društva kao cjeline o spolnoj nejednakosti, poticati zapošljavanje i samozapošljavanje žena, te istovremeno stvoriti potrebne programe koji bi rješavali probleme s kojima se nose poduzetnice, a koji osiguravaju pravedniji, odnosno ravnopravniji način zapošljavanja žena u poduzećima ili poslovnim organizacijama. Posljedica navedenih problema je nedostatak iskustva u poslovanju i male prilike za dobivanje početnog kapitala (Kolaković 2006: 145).

Između ostalog iz Strategije razvoja poduzetništva žena 2014.-2020. može se vidjeti da postoje značajne prepreke za napredak poduzetnica u Hrvatskoj. Temeljni problemi su:

- podzastupljenost u poduzetničkim aktivnostima i zaposlenosti, niže plaće u obavljanju određenih poslova, značajna dominacija u nezaposlenosti
- značajna upravljačka podzastupljenost i podzastupljenost u vlasničkoj strukturi
- nepovezanost aktivnosti za jačanje poduzetništva žena
- nedovoljna koordinacija i suradnja nositelja provedbe javnih politika, programa i inicijativa kojima se doprinosi razvoju poduzetništva žena, što onemogućava učinkovitost primijenjenih aktivnosti i uloženi financijskih sredstava.

2.4.2. Činitelji uključivanja žena u poduzetništvo

Iako broj žena koje se bave poduzetništvom svake godine raste, ukupan broj poduzetnica još je uvijek vrlo nizak. Prema tome, važno je otkriti socijalne i ekonomske činitelje koji utječu na povećanje žena u poduzetničkoj aktivnosti. Udio žena u poduzetništvu uvelike ovisi o kulturi mjesta u kojem prebivaju, o čemu govore dvije međuzavisne činjenice (Kolaković 2006: 146).

Prvo obilježje koje utječe na povećanje udjela žena u poduzetničkoj aktivnosti je činjenica različitog ponašanja među spolovima u različitim državama. Drugo obilježje je postojanje specifičnog poduzetničkog ponašanja za pojedine zemlje. Jak utjecaj na žensko poduzetništvo ima demografska i obiteljska struktura kao i razina ekonomske razvijenosti pojedinih zemalja. Treba naglasiti da gospodarski razvijene zemlje imaju različitu demografsku strukturu od slabije razvijenih pojedinih zemalja. U razvijenim zemljama porast broja stanovnika ne utječe na rast poduzetničkih aktivnosti, dok je kod nerazvijenih zemalja, rastom broja stanovnika vidljiv bitan rast poduzetničkih aktivnosti kod oba spola. Takvo povećanje poduzetničkih aktivnosti u nerazvijenim zemljama uvjetovano je rastom poduzetničkih prilika, izazvanim rastom ukupne potražnje od strane stanovnika. Povećanje potražnje u pravilu povećava konkurenciju i priliku za samozapošljavanjem (Kolaković 2006: 146).

Isti autor dalje govori o razlikama u stopi nataliteta u razvijenim i nerazvijenim zemljama. U usporedbi sa razvijenim zemljama, gdje se očituje porast broja neudanih žena, u zemljama u razvoju vidljiva je visoka stopa nataliteta. Prema navedenom, u zemljama u razvoju bi se moglo očekivati smanjenje broja žena koje se bave poduzetničkom djelatnošću zbog većeg broja djece. Međutim, stvarna situacija prema pokazateljima govori da veći broj djece utječe samo na žene, odnosno broj zaposlenih žena s rastom broja djece u pojedinoj obitelji pada, dok je broj zaposlenih muškaraca raste. Bitno je napomenuti da ovo pravilo ne vrijedi za najsiromašnije zemlje, a razlog je taj što je pokretanje vlastitog poslovanja jedini način kako izbjeći siromaštvo. Na uključivanje žena u poduzetništvo, osim broja djece, utječu i zakonski propisi, te različiti propisi iz obiteljskog prava koji se razlikuju u svakoj pojedinoj državi.

Osim pravne regulative, žene su također ograničene zbog tradicionalnog načina razmišljanja, odnosno obveze žena kao roditelja, njegovateljica i domaćica. Takav tradicionalan način razmišljanja više je prisutan u nerazvijenim zemljama i ograničava žene u bavljenju određenom poduzetničkom djelatnošću. U odnosu na razvijene zemlje, poslodavci u nerazvijenim zemljama pružaju manje prilika ženama kako bi se mogle adekvatan način posvetiti poslu i djeci. U poslovnom

svijet, u čak i u današnje vrijeme, postoji razlika među spolovima. Takvi negativni trendovi vidljivi su i u najrazvijenijim državama svijeta, gdje muška dominacija u poslovnom svijetu onemogućava poslovnu komunikaciju sa poduzetnicama.

Zaključak

Cilj ovog rada je bio dati pregled razvoja suvremenog poduzetništva i oblikovanja poduzeća do njegovog suvremenog oblika. Pojam poduzetništva je kompleksan fenomen koji se u radu pokušao objasniti kroz različite pristupe poduzetništvu i poduzetniku kao glavnom kreatoru poduzetničkih aktivnosti. Slijedom toga, nastaju različite vrste poduzeća i poduzetnika koji njima upravljaju specifičnim funkcijama: strateškim, planskim, organizacijskim, upravljačkim i kontrolnim funkcijama. Slijedom povijesnog razvoja poduzetničke misli od 18. stoljeća do danas, formirale su se različite ekonomske škole koje su oblikovale izgled i utjecale na današnji razvoj poduzeća u 21. stoljeću. Današnje poduzeće se nastoji istaknuti na globaliziranom tržištu umreženom komunikacijskim i informacijskim tehnologijama, što je omogućilo razvoj novih vrsta poduzetnika kao što su virtualni poduzetnici, projektni lideri i mrežni brokeri. Osim toga, razvija se i žensko poduzetništvo koje se danas potiče brojnim državnim mjerama u svrhu osiguranja etike poslovanja i povećanja jednakosti spolova i mogućnosti šansi u poslovnom svijetu. Žensko poduzetništvo tako predstavlja jedan od načina na koji žene ponovo ulaze u svijet poduzetništva i rada u razvijenim zemljama, te se time smanjuje njihov udio u tradicijskim ženskim zanimanjima. Važnost se pridaje financijskom poticanju razvoja ženskog poduzetništva i prevladavanju prepreka s kojima se žene u poduzetništvu suočavaju. Kroz pozitivane primjere ženskog poduzetništva može se vidjeti kako je suvremeno poduzetništvo na dobrom putu uključivanja žena u participativnim aktivnostima u poduzetništvu. Sukladno tome, možemo zaključiti kako se Hrvatska polako otvara ženama na tržištu rada, te se vidi pozitivan pomak prema postupnom nestajanju prepreka koje održavaju podzastupljenost u poduzetničkim aktivnostima i zaposlenosti, nejednakim mogućnostima te provedbi javnih politika razvoja ženskog poduzetništva. U radu su korišteni podaci za Hrvatsku jer nema dostupnih podataka za Bosnu i Hercegovinu, stoga je sugestija za buduća istraživanja posvećivanje više pažnje poduzetničkim idejama u našoj zemlji i stvaranje adekvatnih strategija za razvoj poduzetništva uopće, pa na koncu i ženskog poduzetništva.

Literatura

- Buble, M; Kružić, D. (2006) Poduzetništvo - realnost sadašnjosti i izazovi budućnosti. Zagreb :W& Plus.
- Jones, J. (1999) The Virtual Entrepreneur. United States:BPRI Press.
- Kolaković, M. (2006) Poduzetništvo u ekonomiji znanja. Zagreb: Sinergija d.o.o.
- Pejić-Bach, M. (2010) Ostvarenje potencijala žena u poduzetništvu, znanosti i politici U Republici Hrvatskoj. Zagreb: Krug
- Skrtić, M.; Vouk, R. (2006) Osnove poduzetništva i menadžmenta. Zagreb :Katma d.o.o.
- Skrtić, M; Mikić, M. (2011) Poduzetništvo. Zagreb: Sinergija d.o.o.
- Vuk, B; Vukičević M. (2006) Primijenjeno poduzetništvo. Split: Beretin d.o.o.
- Belak, V; Veža, I. (1997) Virtualno poduzeće kao prospekt za budućnost. Računovodstvo i revizija 6.

Online izvori:

- Alpeza, Mirela; Nives, Biškupić; Danica, Eterović; Elza-Meril, Gucić; Sunčica, Oberman Peterka; Slavica, Singer; Nataša, Sarlija. Izvješće o malim i srednjim poduzećima u Hrvatskoj <http://www.cepor.hr/nova/wp-content/uploads/2015/03/SME-report-2014-HR-web.pdf> (pristupljeno 15.11 2017. 18:32).
- Vlada Republike Hrvatske, Ministarstvo poduzetništva i obrta, 2014. Strategija razvoja poduzetništva žena u Republici Hrvatskoj 2014.-2020. <http://www.europski-fondovi.eu/sites/default/files/dokumenti/SRP%C5%BD%20%202014%20-%202020.pdf> (pristupljeno 18.11. 2017.. 10:05)

Bog ne igra kockice

Einstein je jedan od najpoznatijih znanstvenika i jedan od najpopularnijih fizičara svih vremena. Njegov život je oduvijek bio interesantna tema i za one koji nisu bili zainteresirani za njegova znanstvena postignuća. Jednako kao i u mnogim drugim detaljima Einsteinovog života, postoje pojedinosti za koje najčešće mislimo kako su općepoznate. Ispostavlja se kako su, namjerno ili ne, one najčešće krivo interpretirane.

Sažetak:

Einstein je u mladosti pohađao vjeronauk dvije velike religije. Nakon toga se približio znanosti, ali vjeru nije napustio. U skladu sa svojim shvaćanjima, mijenjao je svoje viđenje Boga, te se najviše približio Spinozinom nauku. Ipak, uporno jedinstven u znanosti, ali i u religiji, Einstein je osjećao Boga na vrlo poseban način i na takav mu se način i obraćao. Takav pristup nikada nije bio niti općeprihvaćen, niti jednoglasno opovrgavan. Jedino je sigurno, cjelokupni njegov znanstveni privatni život uvijek je izazivao nedoumice i kriva tumačenja.

Gljučne riječi: Einstein, Bog, igranje kockica, religija.

Razlozi koji su Einsteina naveli na stalno propitivanje utjecaja Boga na život pojedinca inicirani su okruženjem i odnosima među ljudima u vremenu u kojemu je nastao i rastao. Rođen je osam godina nakon nastanka Njemačkog Reicha, u vrijeme početaka bujanja antisemitizma u svim njemačkim zemljama. „Činjenica da je slučajno bio Židov u Njemačkoj početkom dvadesetog stoljeća učinila ga je više autsajderom i više lutilicom nego što bi želio – ali i to je postalo sastavni dio onoga tko je bio i uloge koju bi imao u svjetskoj povijesti“.¹ Njegova obitelj je više od dva stoljeća živjela u ruralnim predjelima Švapske, te su težili što

¹ Isaacson, Walter: *Einstein, His life and universe*, New York 2007. (u daljnjem tekstu: „Isaacson: *Einstein, His life and Universe*“), p. 10.

većoj asimilaciji u njemačko društvo i kulturu², izbjegavajući čak i religijsko opredjeljenje koje im je nametalo židovsko porijeklo.

Einstein je svojevoljno odabrao obratiti se Bogu. Sa šest godina on je samostalno, s obzirom na to što njegova obitelj nije prakticirala niti jednu religiju, otkrio religiju kršćanstva izučavajući je u osnovnoj školi Petersschule, velikoj katoličkoj školi u susjedstvu.³ „Kao jedini Židov među sedam učenika u svom razredu, Einstein je pohađao standardni tečaj katoličke religije i na kraju neizmjereno uživao.“⁴ „Uistinu, toliko je dobro uspio u izučavanju katoličkog vjeronauka, da je pomagao svojim kolegama iz razreda.“⁵ Einstein nije osjećao diskriminaciju od učitelja koji su mu predavali, ali je među djecom postojao antisemitizam⁶ koji je iskazivan na različite načine.

Judaizam je Einstein upoznao tri godine kasnije, kada je počeo školovanje u gimnaziji Luitpold⁷, školi koja je „pružala vjeronauk za njega i druge Židove.“⁸ Einstein je razvio osobito jak osjećaj za tu religiju koju je prakticirao do u detalje⁹, „unatoč sekularizmu svojih roditelja, ili možda upravo zbog njega“.⁹

Svoju religioznost je počeo propitivati sa usvajanjem znanstvenih spoznaja koje je stjecao čitajući znanstvenu literaturu. Dva događaja su imala veliku ulogu u počecima Einsteinovog promišljanja znanstvenih disciplina. Prvi se dogodio kada je u dobi od pet godina dobio na dar kompas koji je zaokupio njegovu maštu i probudio „Cjeloživotnu fascinaciju nevidljivim silama“¹⁰. Drugi događaj je bilo otkriće knjige koju je nazvao „svetom malom knjigom o geometriji“¹¹.

Definitivni odmak od kršćanstva i judaizma vidljiv je Einsteinovim dovođenjem u pitanje besmrtnosti duše te samim time i uskrsnuća kao temelja kršćanske

² Ibid.

³ Ibid., p. 16.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., p. 17.

⁹ Ibid.

¹⁰ Kaku, Michio: Albert Einstein German-American physicist-Biography, Britannica, Dostupno na: <https://www.britannica.com/biography/Albert-Einstein#ref256582>, citirano: 20. 9. 2020.

¹¹ Ibid.

vjere. U pismu bečkoj pjesnikinji Lili Halpern-Neuda^{12; 13}, Einstein piše: „Budući da naša unutarnja iskustva čine reprodukcije i kombinacije osjetilnih dojmova, koncept od duše bez tijela, čini mi se praznim i bez značenja.“¹⁴

Einstein je bio odlučan u tome kako ne pripada nekoj od priznatih religija, te bi u doba Austro-Ugarske Monarhije mogao pripadati samo nevjernicima, a propisi su nalogali kako svi državni službenici moraju imati navedenu religiju. Kako je njegovo opredjeljenje bilo diskvalificirajuće za posao profesora, a pripadnost židovskoj vjeri nepopularna, odlučio je biti upisan kao Mosaic¹⁵¹⁶.

Ipak, Einstein zapravo ne dovodi u pitanje postojanje Boga. Negiranje postojanja „osobnoga Boga“ bilo je njegovo odvajanje Božjih zakona od odgovornosti koju su ljudi imali za svoje postupke. Einstein stoga postavlja pitanje: „Ako je ovo biće svemoguće, tada je svaka pojava, uključujući svako ljudsko djelovanje, svaku ljudsku misao i svaki ljudski osjećaj i težnju, također Njegovo djelo; kako je moguće pomisliti smatrati ljude odgovornima za svoja djela kaznom i nagradama?“¹⁷

Ovakvim razmišljanjem Einstein zapravo pokazuje strah kako bi pojedinci mogli u konceptu ideje kako su njihova djela nastala odlukom Boga, pronaći utočište i alibi za svoje odluke ili nečinjenje. Izostanak moralnih prosudbi, koje su ključ sve nepravde koju ljudi čine ljudima bio bi korak unazad u evoluciji vjere i ljudskoga roda uopće. „Religije ali civiliziranih naroda, posebno naroda Orienta, prvenstveno su moralne religije. Razvoj od religije straha do moralne religije veliki je korak u ljudskom životu.“¹⁸

On je „pobožni buntovnik i vodila ga je vjera (...) u Boga koji ne bi igrao kockice dopuštajući da se stvari događaju slučajno“¹⁹. Jedan od najpoznatijih

¹² Iz pisma bečkoj pjesnikinji Lili Halpern-Neuda, od 5. veljače 1921. Citirano u Dukas i Hoffmann, *Albert Einstein, Ljudska strana*, 40. CPAE, sv. 12, dok. 7

¹³ Colaprice, Alice: *The Ultimate Quotable Einstein*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, E-Book, Princeton University Press and The Hebrew University of Jerusalem 2011., p. 323.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Mosaic, (Mojsijevac – sljedbenik Mojsijevog saveza) manje nepopularan naziv za pripadnike judaizma u doba Austro-Ugarske Monarhije

¹⁶ Isaacson: *Einstein, His life and Universe*, p. 164.

¹⁷ Einstein, Albert; Carl Seelig; Bargmann, Sonja: *Science and Religion Part II.*, (New York 1941.) in *Ideas and Opinions by Albert Einstein*, New York, NY : Crown Publisher Inc, New York 1960., p.46.

¹⁸ Ibid., p. 37.

¹⁹ Isaacson: *Einstein, His life and Universe*, p. 4.

Einsteinovih citata, upućen je Maxu Bornu²⁰, i vezan uz istraživanja kvantne mehanike u kojoj nisu postojali „izvjesnost i stroga uzročnost“ ili „deterministički zakoni, već samo vjerojatnosti i šanse“.²¹ „Unutarnji glas mi govori da to još uvijek nije prava stvar“ rekao je Einstein, „Teorija puno govori, ali zapravo nas ne približava tajnama Starog²². U svakom sam slučaju uvjeren da On²³ ne igra kockice.“²⁴

Einstein istodobno negira postojanje „osobnog Boga“ i prihvaća kako postoje događaji i povijesni periodi koji su u potpunosti neobjašnjivi znanstvenim postupcima. Iz toga razloga on se približava ideji panteizma Benedicta (Barucha) Spinoze, „Deus sive Natura“ i poistovjećivanje Boga sa prirodom. Time jasno pokazuje kako i pored svoje želje da, kao znanstvenik, znanstvene spoznaje stavi ispred religijskih tvrdnji i dalje postoje detalji van područja koje možemo znanstveno istražiti i dokazivati. Einsteinov stav prema postojanju Boga nije isključiv i ostavlja prostor različitim poimanjima Boga, ne dovodeći u pitanje njegovo postojanje, za razliku od nekih drugih fizičara koji u potpunosti negiraju ideju Boga, istodobno ne pretpostavljajući odgovore na pitanja koja nisu znanstveno dokaziva, poput vremena koje je postojalo prije događaja koji su u njihovom centru interesa.

Primjer isključivosti po ovom pitanju je izlaganje Stephena Hawkinga u Vatikanu, na Papinskoj akademiji znanosti 2016., gdje je o stvaranju rekao: „Pitanje što je bilo prije Velikog praska besmisleno je, jer ne postoji pojam vremena na koje se treba pozivati“.²⁵ „U prošlosti, prije nego što smo razumjeli znanost, bilo je logično vjerovati da je Bog stvorio svemir. Ali sada znanost nudi uvjerljivije objašnjenje“²⁶, rekao je u intervjuu u kojemu je podvukao kako se smatra ateistom.

²⁰ Einstein to Max Born, 4. 12. 1926.

²¹ Isaacson: *Einstein, His life and Universe*, p. 344.

²² Bog, op. Aut.

²³ Ibid.

²⁴ Isaacson: *Einstein, His life and Universe*, p. 335.

²⁵ Lotto Persio, Sofia: Did Stephen Hawking Believe in God? What Physicist Said About the Creation of the Universe, Newsweek (Culture), 14. 3. 2018., dostupno na: <https://www.newsweek.com/did-stephen-hawking-believe-god-what-physicist-said-about-creation-universe-843724>, Citirano: 2. 10. 2020.

²⁶ Jáuregui, Pablo: Stephen Hawking: *No hay ningún dios. Soy ateo*, El Mundo, 14. 3. 2018., dostupno na: <https://www.elmundo.es/ciencia/2014/09/21/541dbc12ca474104078b4577.html>, citirano: 20. 9. 2018.

Einstein, naprotiv, objašnjava: “Ono što me dijeli od većine tzv. ateista je osjećaj krajnje poniznosti prema nedostižnim tajnama harmonije kozmosa”²⁷, uz jasno opredjeljenje kako se ne smatra ateistom. Povremeno ipak artikulira stavove koji se mogu protumačiti kao negiranje pripadnosti vjeri. Takvi navodi postižu veliku popularnost (pa čak i veliku novčanu vrijednost na tržištu). U pismu²⁸ iz 1954. godine, koje je Albert Einstein uputio njemačkom filozofu Ericu Gutkindu, u jednom dijelu otvoreno vrlo oštro piše o osobnoj percepciji pojma Boga i Biblije.

„... Riječ Bog za mene nije ništa drugo nego izraz i proizvod ljudskih slabosti, Biblija zbirka časnih, ali još uvijek primitivnih legendi koje su ipak prilično djetinjaste. Nijedna interpretacija, bez obzira koliko suptilna bila, ne može (za mene) promijeniti bilo što u vezi ovoga. Ta uzvišena tumačenja vrlo su mnogostruka prema svojoj prirodi i nemaju gotovo nikakve veze s izvornim tekstom...”²⁹

Iako pismo nije primarno nastalo sa namjerom propitivanja monoteističkih religija, navođenjem samo jednoga njegovog dijela stječe se dojam kako je namjera bila negiranje religijskog učenja. U ovome pismu koje je u medijima postalo poznato kao „God Letter“, Einstein zapravo ne negira samoga Boga, već iznosi kritiku njemačkom filozofu Gutkindu koji Židove smatra „Odabranim”³⁰ i, kako navodi, Gutkind „kao židov zahtjeva privilegij za monoteizam”³¹.

Iznošenjem stava prema onome što je nazivao „osobnim Bogom“ Einstein u ovome pismu, godinu dana prije svoje smrti, ponovno aktualizira svoje stavove o „religiji morala”³², ali i o svome „kozmičkom religijskom osjećaju”³³. Einstein još jednom ističe Spinozine stavove po kojima „sve stvari određuje nužnost božanske prirode”³⁴, kao jedino ispravne, te svojom osobnom percepcijom panteističkog

²⁷ Isaacson: *Einstein, His life and Universe*, p. 389.

²⁸ Christie's auction in New York for \$US2,892,500 million

²⁹ Weber, Beat: *Der Einstein-Gutkind Brief*, Richard Dawkins Foundation, 28. 11. 2013., Pismo Alberta Einsteina poslano 1954. g. Ericu Gutkindu (dio pisma koje sadrži ukupno 239 karaktera)Transkript

³⁰ Weber, Beat: *Der Einstein-Gutkind Brief*, Richard Dawkins Foundation, 28. 11. 2013., Transkript pisma Alberta Einsteina poslano 1954. g. Ericu Gutkindu

³¹ Ibid.

³² Einstein, Albert; Carl Seelig; Bargmann, Sonja: *Religion and Science (Berlin/New York, 1930.) in Ideas and Opinions by Albert Einstein*, New York, NY : Crown Publisher Inc, New York 1960., p. 38.

³³ Ibid.

³⁴ Isaacson: *Einstein, His life and Universe*, p. 81.

Boga ulazi u neimenovanu, novu fazu svojih „religijskih iskustava“³⁵. Teološka terminologija bi tu fazu nazvala naturalističkom teologijom.³⁶ „Einstein se složio sa Spinozom da onaj tko poznaje Prirodu poznaje Boga, ali ne zato što je Priroda Bog, već zato što bavljenje znanošću u proučavanju Prirode dovodi do religije.“³⁷

Konačno, „Bog ne igra kockice“. Einstein je ovom svojom izjavom izazvao nebrojena tumačenja izrečenoga. Zapravo, Bog se po Einsteinu ne kocka i ne obraća pažnju na slabosti pojedinca. On „igra“ na sigurno i radi najveće i najznačajnije poteze nedostižne običnom čovjeku. Stvaranje Svemira, Zemlje i prirode, što je omogućilo nastanak ljudskog roda, jedan je od tih zadataka koje je Bog postavio sebi. Bog koji je Tvorac, po Einsteinu ne može i ne želi upravljati ili biti odgovoran za grijehe i ponašanje pojedinaca. Iz toga razloga on i ne prihvaća osobnoga Boga, te je u panteizmu našao pravac koji je blizak svome poimanju. Einstein je riječ Bog često koristio u svojim raspravama. U raspravi o značenju kvanta, na Einsteinove poznate riječi: „Bog neće igrati kockice“, Niels Bohr je uzvratio čuvenom odgovorom: „Einstein, prestani govoriti Bogu što treba učiniti!“³⁸

³⁵ Einstein, Seelig, Bargmann: op. cit., p. 38.

³⁶ Jammer, Max: Einstein and religion, Physics and Theology, A Princeton University Press, E-Book, 1999., p. 148.

³⁷ Ibid.

³⁸ Isaacson: *Einstein, His life and Universe*, p. 326.

Literatura

- Colaprice, Alice: *The Ultimate Quotable Einstein*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, E-Book, Princeton University Press and The Hebrew University of Jerusalem 2011.
- Einstein, Albert; Carl Seelig; Sonja Bargmann: *Ideas and Opinions by Albert Einstein*, New York, NY : Crown Publisher Inc, New York 1960.
- Isaacson, Walter: *Einstein, His life and universe*, Simon&Schuster Paperbacks, New York 2007.
- Jammer, Max: *Einstein and religion, Physics and Theology*, A Princeton University Press, E-Book, 1999.
- Dukas i Hoffmann, *Albert Einstein, Ljudska strana*, 40. CPAE, sv. 12, dok. 7
- Weber, Beat: *Der Einstein-Gutkind Brief*, Richard Dawkins Foundation, 28. 11. 2013., Pismo Alberta Einsteina poslano 1954. g. Ericu Gutkindu –Transkript

WEB

- Lotto Persio, Sofia: Did Stephen Hawking Believe in God? What Physicist Said About the Creation of the Universe, Newsweek (Culture), 14. 3. 2018., dostupno na: <https://www.newsweek.com/did-stephen-hawking-believe-god-what-physicist-said-about-creation-universe-843724>
- Jáuregui, Pablo: Stephen Hawking: *No hay ningún dios. Soy ateo*, El Mundo, 14. 3. 2018., dostupno na: <https://www.elmundo.es/ciencia/2014/09/21/541dbc12ca474104078b4577.html>
- Kaku, Michio: Albert Einstein German-American physicist-Biography, Brittanica, Dostupno na. <https://www.britannica.com/biography/Albert-Einstein#ref256582>

GRADOVRH

PEDAGOGIJA

Odgojno-obrazovna klima

1. UVOD

Svaka je škola jedinstven socijalni ambijent u kojemu učitelji i učenici, pa i roditelji, stječu socijalna iskustva. Funkcioniranje škole velikim dijelom ovisi o načinu na koji osobe u školi prihvaćaju za njih predviđene uloge, kakav je njihov međusobni odnos, kako se u školi osjećaju. Zbog brojnih promjena u savremenom društvu – socijalnih, kulturnih, znanstvenih, tehnoloških, ekonomskih – uloga i zadaće škole neprestano se redefiniraju, što podrazumijeva stalne zahtjeve za inovacijama (Stepanović, 2016).

Osnova za otvaranje puta prema promjenama jesu i istraživanja postojećeg odgojno – obrazovnog sustava, odnosno istraživanja razlika među školama. Jedno od važnih područja istraživanja koje može pridonijeti razumijevanju specifičnog funkcioniranja škole jesu istraživanja klime i kulture u školama. Svaka škola ima svoju specifičnu klimu koja utječe na njeno djelovanje i ostvarivanje postavljenih ciljeva i zadaća (Domović, 2004).

Poznato je da među školama u okviru istog obrazovnog sustava, pored sličnosti, postoje i znatne razlike. Osnovno pitanje jest što uslovljava te razlike, kako do njih dolazi i kako one utječu na kvalitetu obrazovanja. U posljednje vrijeme različiti oblici pedagoškog vrednovanja sve više usmjeravaju pozornost na cjelokupan odgojno – obrazovni proces, a ne samo na pojedinačne obrazovne rezultate. Značaj i važnost kvalitetne klime za odgojno obrazovni proces u cjelini je uočen još davno. U pedagoškoj literaturi se autori s različitih stajališta zalažu za kreiranje poticajne i kvalitetne klime u školama (Stepanović, 2016).

2. ODGOJNO – OBRAZOVNA KLIMA

2.1. Vrste odgojno-obrazovne klime

Prema Bognaru i Matijeвиću (2002) postoje dvije vrste odgojno-obrazovne klime: socijalna i emocionalna klima. **Socijalna klima** se odražava u odnosu profesora prema učenicima i odnosa učenika prema profesorima, dok se **emocionalna klima** odnosi na ozračje koje prati odgojno-obrazovni proces koji kod učenika izaziva osjećaj ugone ili neugode. Bognar i Matijeвиć (2002) ističu kako isti postupci nastavnika u različitim odjeljenjima s različitim učenicima mogu dati različite efekte, stoga je pogrešno misliti da samo nastavnikovo ponašanje utječe na socijalnu klimu. Petar Mandić (1986, prema Bognar; Matijeвиć, 2002) govori i o **socijalno - emocionalnoj klimi** koja je rezultat uzajamne suradnje nastavnika i učenika. Bratanić (1990, prema Bognar i Matijeвиć, 2002: 378) emocionalnu klimu definira kao afektivan ton međuljudskih odnosa, odnosno kao rezultat socioemocionalne klime. Emocionalna klima može biti nepovoljna i povoljna, odnosno pozitivna (Franić, 2016).

Pozitivna emocionalna klima ogleda se u tome da i nastavnici i učenici rado dolaze u školu, da s oduševljenjem sudjeluju u zajedničkim aktivnostima. Nepovoljna emocionalna klima ogleda se u dominaciji straha od neuspjeha, neradog boravljenja u školi, kako djece tako i nastavnika. Pozitivna emocionalna klima snažno utječe na pozitivan odnos djece prema školi i obratno: negativna utječe na bježanje iz škole i često izostajanje sa nastave. Pojedine aspekte emocionalne klime treba promatrati u jedinstvu suprotnosti, jer je ona uvijek spoj ugone i neugode, sigurnosti, slobode i neslobode, straha i simpatije, ljubavi i mržnje, dosade i oduševljenja (Vantić-Tanjić, Nikolić, 2010).

NSCC (Nacional School Climate Center) definira školsku klimu kao kvalitetu i karakter školskog života. Školska klima temelji se na obrascima iskustva učenika, roditelja i školskog osoblja u školskom životu; ona također odražava norme, ciljeve, vrijednosti, međuljudske odnose, nastavne prakse i organizacijske strukture. Održiva, pozitivna školska klima potiče razvoj mladih i učenje potrebno za produktivan doprinos i zadovoljavajući život u demokratskom društvu. Pozitivna školska klima uključuje: norme, vrijednosti i očekivanja koja podržavaju ljude da se osjećaju socijalno, emocionalno i fizički sigurno. Klima u kojoj su učenici i nastavnici angažirani i poštovani (NSCC, 2007).

3. ODNOSI IZMEĐU SUDIONIKA ODGOJNO-OBRAZOVNOG PROCESA

Posebno bitan faktor koji utiče na stvaranje odnosa između učenika i nastavnika, između ostalog, jeste sredina u kojoj se oni formiraju. Nije svejedno je li ta sredina konfliktuozna ili nije, jer zdrava, demokratska i kvalitetna školska sredina povoljno utiče na postupanje u ovakvim situacijama. U njoj se sudionici osjećaju dobro, opušteno, sigurno, uvaženo i priznato, te, i ako dođe do nesporazuma i sukoba, lakše će doći do njihovog komuniciranja što ne predstavlja smetnju odgojnog procesa, već njegovo unaprijeđenje. Kada je u pitanju škola i život u školi i učionici, tu sredinu definiramo kao razrednu radnu klimu. Naravno, da bi u potpunosti sagledali problem razredne radne klime kao faktora stvaranja nesporazuma i sukoba u komunikaciji između učenika i nastavnika, moramo objasniti i samo značenje navedenih pojmova (Ivanek, Mikić, & Karabašić, 2012).

Komunikacija (lat. *communicare*-učiniti općim) označava priopćenje, saopćenje, izlaganje, promet. Komunikacija je proces kojim se nešto čini zajedničkim, međusobno povezivanje u zajednicu i općenje ljudi među sobom. Možemo je još definirati kao proces uzajamne razmjene značenja.

Interakcija znači zajedničko djelovanje, uzajamno djelovanje, sastavni je dio komunikacije, jer se zapravo poruka ne može uputiti bez suradnje. Istraživanjima je dokazano da uspješniji nastavnici imaju povoljnije i ljepše mišljenje o svojim učenicima, pozitivnoj razrednoj radnoj klimi, o demokratskom stilu vođenja, kao i svojim kolegama i pretpostavljenim. Iz ovoga proizilazi da je veoma velika uloga nastavnika za uspostavljanje uspješne komunikacije u odgojno-obrazovnom procesu kao i njihove interakcijske povezanosti. Ako ovome pridodamo i kvalitetnu razrednu klimu, imamo sve preduvjete ispunjene za dobar razvoj interpersonalnih odnosa unutar komunikacijskog aspekta odgojno-obrazovnog procesa.

Komunikacijska razredna radna klima, odnosno razredni ugođaj koji nastavnik uspostavi sa učenicima u znatnoj mjeri može utjecati na učenikovu motivaciju i učenikov odnos prema učenju. Mi je možemo definirati kao posebnu vrstu socijalnih odnosa u razredu, izraženu kroz oblike komunikacije nastavnika i učenika, prožetu njihovim emocionalnim vezama koje vode ka trajno dobrim rezultatima u učenju, naravno, uz očuvanje zdravih emocionalnih odnosa prema drugima i prema samom sebi. „Razredni ugođaj koji potiče učenike na aktivnost je onaj koji se opisuje kao: svrhovit, radni, opušten, poticajan i sređen.

Svrhovitost i radinost uglavnom se zasniva na načinu na koji nastavnik ističe potrebu za stalnim napretkom u učenju (Osmić, I., 2002: 81).

Ovo možemo shvatiti i kao dobru organizaciju rada u razredu koja je praćena učenikovim prihvaćanjem nastavnikovog autoriteta, ali samo u slučaju da uz to učenici sami sebe poštuju i uvažavaju. U ovom slučaju, nastavnik učenicima uvijek mora biti „pri ruci“, spreman da im pomogne, da ih potakne na rad i izvršavanje njihovih obaveza. Nastavnik treba da djeluje pozitivno, i u takvom djelovanju stvara pozitivnu atmosferu ili klimu u razredu u kojem sa ovakvim odnosom sigurno vlada red. Uz red koji će tada vladati u razredu, zadovoljno i sretno će se osjećati i nastavnik, i učenici. Smatramo da nije potrebno ni napominjati da uspostavljanje reda mora biti temeljeno i nadopunjeno slijedećim obilježjima: svrsishodnosti, opuštenosti, srdačnosti, radinosti i poticajnosti. Ovo uopće nije lagan zadatak ako se uzme u obzir da nastavnik ne radi samo sa jednim učenikom, već pred sobom ima 20-30 učenika od kojih veoma često nisu svi usmjereni i koncentrirani na nastavnika, njegove upute i predavanja, njegovu komunikaciju, tako da ni stupanj interakcije nije zadovoljavajući. U ovom slučaju pred nastavnikom stoji veoma težak zadatak- kako animirati i zainteresirati sve učenike, pridobiti njihovu pažnju, uspostaviti komunikaciju sa zavidnim stupnjem interakcije, bez prisile i kazne, a pri tome koristeći jedinu prihvatljivu metodu, a to je metoda otvorene saradničke komunikacije (Ivanek, Mikić, & Karabašić, 2012).

Generalno uzimajući, većina autora u pedagoškoj literaturi razlikuje dvije komunikacijske klime. Prva je *defenzivno-prijeteća*, a druga *podržavajuće-otvoreno-suradnička*. U *defenzivno-prijetećoj komunikacijskoj klimi* međusobno se ocjenjujemo, kontroliramo, strateški dirigiramo, bez empatije (neutralno) ponašamo, superiorno nadmećemo i natječemo i puni smo međusobnog nepovjerenja. *Podržavajuće-otvoreno-suradnička komunikacijska klima* jest ona u kojoj prepoznajemo probleme, spontano se ponašamo, uživljavamo se u sugovornika (empatija), s njim se ravnopravno ophodimo, provizorno planiramo, surađujemo i njegujemo međusobno povjerenje (Brajša, 1994: 79). Postavlja se pitanje kakva razredna klima vlada u našim školama? Nažalost, ovdje „sa žaljenjem moramo konstatirati, a na osnovu iskustava iz dosadašnje prakse u nastavnom procesu, da se naše škole ne mogu pohvaliti sa zadovoljavajućim prisustvom podržavajuće-otvoreno-suradničke klime, čak bi se prije moglo reći da kod većine nastavnika možemo vidjeti defenzivno-prijeteću klimu, kao i evidentno izraženu nespremnost za bilo kakvu pozitivnu promjenu u ovom smijeru” (Ivanek, 2011: 63). Kvalitetna i kreativna komunikacijska klima može se razviti samo iz odnosa podržavajuće, otvorene i saradničke komunikacije, svakako je i jedini put koji vodi ka kvalitetnom i kreativnom razgovoru između učenika i nastavnika. Preduvjeti kvalitetne i kreativne komunikacije su sloboda, neugroženost, prihvaćanje i iskrenost, i to u svim segmentima komunikacije,

znači i kada je u pitanju izbor partnera, odnosno sagovornika, sadržaja, prostora i vremena, kao i sam doživljaj učenika u vezi sa ovim segmentima. On mora slobodno vršiti izbor, bez ikakvog osjećaja ugroženosti, bez prisile prihvatanja, a pod utjecajem iskrenosti nastavnika. Prihvatanje treba biti od strane svih sagovornika, ono proizlazi iz slobode i neugroženosti, a također samo ako smo slobodni i neugroženi, možemo biti i iskreni. Ukoliko imamo slučajeve da se učenik prisiljava na komunikaciju (sa nekim, o nečem, u određeno vrijeme i na određenom prostoru), čime direktno postaje ugrožen, tada nedvojbeno dolazi do izbjegavanja i neiskrenosti u komunikaciji. Ovakvu komunikaciju možemo nazvati poremećenom i nekreativnom komunikacijom, i ona sa sigurnošću neće voditi ka kvalitetnoj razrednoj klimi (Ivanek, Mikić, & Karabašić, 2012).

3.1. Odnos između nastavnika i učenika

Kako bismo shvatili odgojno-obrazovnu klimu, potrebno je prije svega razumjeti kakav odnos postoji između učenika i nastavnika i na kakvoj interakciji se zasnivaju odnosi u razredu. Nastavnik može manifestirati i kreirati klimu u razredu i putem svoje neverbalne komunikacije, tako što njom može podsticati učenike na interakciju. Način na koji nastavnik uključuje učenike u rad utječe na samog učenika i na njegovo postignuće. Nastavnikovo kooperativno ponašanje može da vodi ka uspjehu učenika. Podrška nastavnika je značajna varijabla koja utiče na učenje i psihosocijalne ishode, ona podstiče razvoj pozitivne sredine za učenje i intenzivniju povezanost sa školom. Nalazi empirijskih istraživanja (Krnjajić, 2007) ukazuju na visok stepen povezanosti između školskog postignuća, visokih obrazovnih očekivanja i razredne klime koju karakterišu nastavnikovo ohrabrivanje i podrška. Prema mišljenju mnogih autora, najznačajniji faktor u oblikovanju odgojno-obrazovne klime u razredu jeste vrsta odnosa između nastavnika i učenika. Nastavnikovo ponašanje značajno utječe na učenike, zbog toga je potrebno da nastavnik stalno preispituje sebe i svoje korištene metode u odnosu s učenicima. Također, za nastavni poziv potrebno je cjeloživotno obrazovanje i usavršavanje kompetencija, kao što su npr. kompetencija za stvaranje poticajnog okruženja za rad i učenje, jer na taj način nastavnik usavršava sebe, pomaže učenicima, cijelom razredu, a i školi u cjelini. „Svojstva uspješnih nastavnika su: fleksibilnost, empatičnost, kreativnost, personaliziran stil, komunikativnost, stručnost, savjesnost odgovornost, osjetljivost, ležernost, smisao za humor“ (Bratanić, 1993:113). Jedan nastavnik treba da posjeduje fleksibilnost. Kako bi bio fleksibilan i uspješan, nastavnik treba voditi računa o individualnim karakteristikama svakog učenika i pokušati da maksimalno individualizirati svoj rad. Potrebno je dopustiti učenicima da izraze

svoje mišljenje, jer se u tome ogleda nastavnikov demokratski način vođenja i upravljanja razredom, koji doprinosi kreiranju pozitivne socio-emocionalne klime u razredu. Također, veoma je bitna i ljubav prema poslu i pozivu, koja može da poveća nastavnikov trud i zalaganje za učenike. Potrebno je da nastavnik nova gradiva usklađuje s učeničkim prethodnim znanjem i da dovoljno poznaje razinu i količinu prethodnog njihovog znanja. (Alić, 2019)

U literaturi se obično navode dva oblika ponašanja nastavnika u razredu i to *dominantno* i *integrativno* ponašanje nastavnika. Dominantno i integrativno ponašanje nastavnika ima veliki utjecaj na socijalnu klimu u učeničkom kolektivu (Alić, 2019).

Dominantno ponašanje je ono koje onemogućuje inicijativu i samostalnost učenika, koje je kruto i ne uvažava individualne razlike među učenicima, ne uvažava njihove interese ni potrebe, nego ih prisiljava da se prilagode zahtjevima nastavnika. Suprotno tome je *integrativno ponašanje*, koje omogućuje kreativnost, spontanost i inicijativu u grupi i okrenuto je rastu i razvoju svakog pojedinca (Alić, 2019).

Jedna od ključnih uloga nastavnika je stvaranje povoljne razredne klime, a za to je veoma značajan stil pedagoškoga vođenja koji se zasniva na tipu odnosa između nastavnika i učenika. Mogu se razlikovati tri osnovna oblika ovog odnosa: *autoritativni* ili *autokratski*, *ravnodušni* i *demokratski* (Đorđević, 1996). U *autoritativnom odnosu* centar svih zbivanja je nastavnik koji upravlja i odlučuje o svemu.

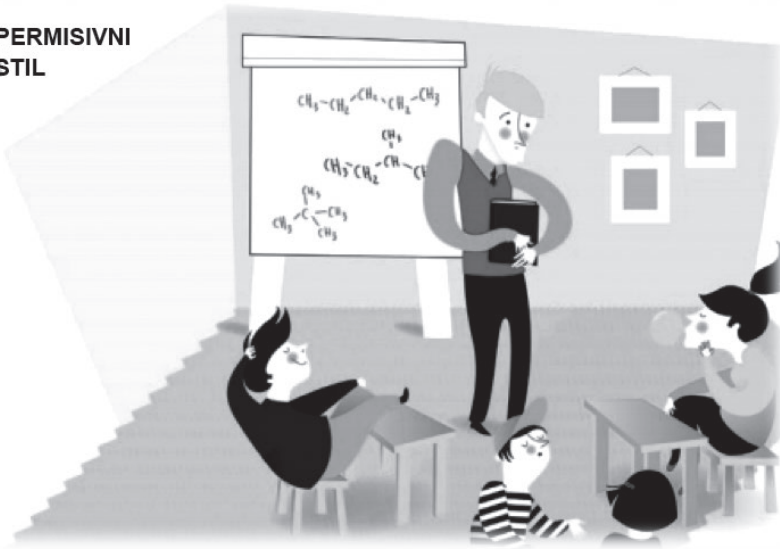
AUTORITARNI STIL

Slika 1.

U *odnosima ravnodušnosti* nastavnik je više posmatrač nego aktivni učesnik procesa.

PERMISIVNI STIL

Slika 2.

Karakteristika *demokratskog odnosa* je da se nastavnik smatra jednim od članova razredne zajednice, on usmjerava, podstiče, razmjenjuje mišljenja sa učenicima, uključuje učenike u aktivnosti, ali bez nametanja i pokušaja da dominira.

Stil nastavnika određuje i kvalitet razredne klime, koju čine različiti aspekti, među kojima su najvažniji: socijalna atmosfera koju stvara nastavnik kao rukovodilac, interakcija koju stvara nastavnik određivanjem tipa komunikacije, atmosfera takmičenja ili saradnje, emocionalna atmosfera. Ovi aspekti razredne klime su najčešće međusobno povezani, pa tako u demokratskoj atmosferi ima više uzajamnih interakcija učenika i nastavnika i inicijativa učenika, emocionalne topline i podrške, dok su u autokratskoj atmosferi prisutnije jednosmjerne interakcije od nastavnika ka učeniku i slabija je emocionalna podrška (mada su moguće i drugačije kombinacije aspekata razredne klime). Tip socijalne klime koju nastavnik gradi u odjelenju važan je jer utiče na reakcije učenika. Tako na autokratski orijentiranog nastavnika, koji stalno prigovara učenicima, traži bespogovorno izvršavanje njegovih naloga, rijetko pohvaljuje, smatra da se učenicima ne može vjerovati, učenici tipično reaguju pokornošću, nenaklonošću prema nastavniku, nezainteresovanošću i nespremnošću za saradnju. S druge strane, na demokratski orijentiranog nastavnika, koji odluke donosi

zajedno sa grupom, pomaže, podstiče učenike na učešće, objektivan je, učenici tipično reaguju spremnošću da rade zajedno i sa nastavnikom, preuzimanjem odgovornosti za svoje školske obaveze, visokom motivacijom za učenje i školsko postignuće. Najzad, na nezainteresiranog nastavnika učenici reaguju pasivnim odnosom prema školskim obavezama, nespremnošću na saradnju i zajednički rad, nervozom i iritiranošću (Krnjajić, 2007; Lalić, 2005).

Slika 3.

Ozračje pozitivnog odnosa između učitelja i učenika jedan je od ključnih čimbenika odgoja i obrazovanja za sve učenike, a osobito za učenike s kojima je uspostavljanje pozitivnoga odnosa svojevrsan izazov, odnosno učenike s emocionalnim teškoćama i/ ili teškoćama u ponašanju (Granot, 2014). Naime, učenici koji imaju teškoće u emocionalnom razvoju i ponašanju najčešće imaju problem s uspostavljanjem odnosa s drugim ljudima i njihovi odnosi obiluju nerazumijevanjem, odbacivanjem i nekonstruktivnim ponašanjem u konfliktima (Vlah, 2018).

Učitelj je osoba koja može najviše doprinijeti otklanjanju prepreka za uspješno uključivanje djeteta sa posebnim potrebama u razredni kolektiv, naravno uz pomoć stručne i materijalne podrške. Dodiplomsko i stalno stručno usavršavanje nastavnika je važno i povezano sa uspjehom uključivanja djece sa posebnim odgojno-obrazovnim potrebama u redovni odgojno- obrazovni proces. U praksi možemo sresti učitelje razredne i predmetne nastave koji imaju afinitete za rad

s djecom s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama, sami se obrazuju čitajući literaturu ili posjećujući seminare i omogućuju optimalni razvoj potencijala djece s posebnim potrebama. (<https://bosanskaknjiga.ba/ucitelj-i-inkluzija/>)

3.2. Odnosi između učenika

Druga karakteristika socio-emocionalne klime u razredu je odnos koji postoji između učenika, jer njihov odnos i vršnjačke interakcije bitno određuju njihovo ponašanje, koje neminovno utječu na kreiranje odnosa na nivou cijeloga razreda i na klimu u razredu. Svaki razred, zapravo, predstavlja jedinstveno i specifično socijalno okruženje, u kojem se učenici socijaliziraju kroz svoje odnose sa vršnjacima putem zajedničkih iskustava, koji im pomažu na njihovom odgojno-obrazovnom putu od individue do ličnosti. Da bi učenici postigli što bolji školski uspjeh, potrebno je da se osjećaju da pripadaju razredu. Prema Maslowljevoj hijerarhiji potreba, potrebno je zadovoljiti potrebu za pripadanjem i potvrđivanjem od strane drugih, kako bi postigli samoostvarenje. Neophodno je da put do samoostvarenja bude popraćen konstantnim učenjem i radom, kako samostalno tako i u razrednoj zajednici, ali i kroz vršnjačke odnose i interakcije (Alić, 2019).

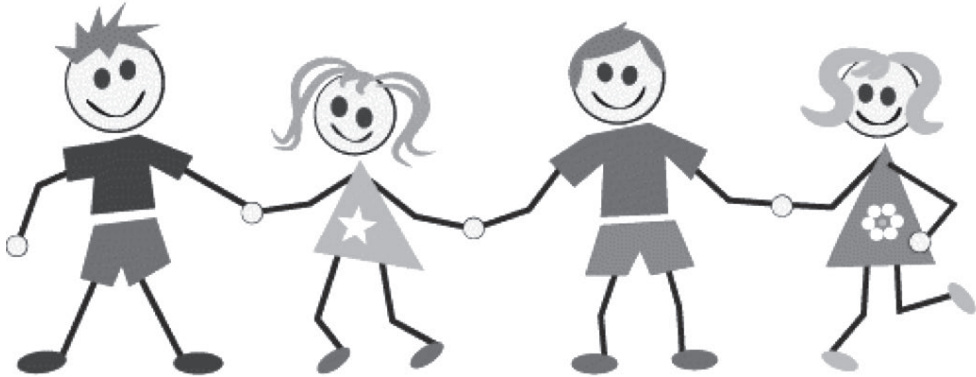
U svakom razredu postoje drugačije vrijednosti i odnosi, unikatne norme koje bitno utječu na svakog pojedinca. Mnogi pojedinci nerado idu u školu i razred, jer se osjećaju neprihvaćeno od strane svojih vršnjaka, što ometa njihov kontinuiran razvoj i doprinosi stvaranju loše slike o sebi i izolovanju od drugih. Istraživanja pokazuju „da se oko 70% „epizoda“ ili „događaja“ koji se dešavaju u razredu odnosi na interakciju sa vršnjacima.“ (Domović, 2004:34). Također, istraživanja pružaju dokaze o pozitivnom odnosu između učeničke percepcije socio-emocionalne klime i odgojno-obrazovnih ishoda, odnosno motivacije za učenje i školskog postignuća. Upravo zbog ovakvih nalaza koji potvrđuju istraživanja i pozitivne povezanosti između socio-emocionalne klime i odgojno-obrazovnih ishoda, potrebno je da se nastavnik usmjeri na shvatanje i razumijevanje razrednih karakteristika i odnosa. Ponekad se nastavnici trebaju staviti u perspektivu učenika kako bi provjerili kako oni doživljavaju klimu svog razreda i kako bi na osnovu toga osmislili neke zajedničke aktivnosti. Vršnjačke aktivnosti mogu unaprijediti vršnjačko zbližavanje i samopotvrđivanje, a izbjeći izolovanost. Neki obrazovni ciljevi mogu se postići jedino grupnim radom. To su, na primjer, saradničko učenje i učenje rada u skupini. Desforges navodi: „Dobro osmišljen i proveden grupni rad može poboljšati školsko postignuće i dječje samopoštovanje.“ (Desforges, 1995:144). Bitno je u praksi poticati grupni rad,

jer pomoću njega učenici mogu jedni drugima uzajamno pomagati, objašnjavati i družiti se (Alić).

Zajedničkim objašnjavanjem, učenjem i shvatanjem djeca mogu usavršiti i povećati svoje znanje uz vrlo malo uloženog truda. Najbitnije u grupnom radu je da nastavnik jasno formira cilj koji želi da ostvari takvim radom i da ga u praksi uz adekvatnu realizaciju i formu zadataka ostvari. Potrebno je da nastavnik pomaže učenicima u kreiranju i razvijanju pozitivne percepcije u razredu, koja se odnosi na njihovo doživljavanje uključenosti u nastavne aktivnosti i percepciju druženja sa svojim vršnjacima. Učenici će razviti pozitivnu percepciju o socio-emocionalnoj klimi u razredu ako u njemu postoji kooperativno ponašanje i ako im nastavnik pruži dovoljno prilika da zadovolje i razviju svoje interese. Međutim, Domović primjećuje: „Treba napomenuti razlikovanje okoline „kakva ona jest“ i okoline „kakvom se opaža“ i reprezentira u predodžbama i pojmovima individue u konkretnoj situaciji, jer je za predviđanje i razumijevanje čovjekova ponašanja u određenoj situaciji potrebno znati kako on percipira, poima i interpretira „objektivnu“ situaciju, odnosno okolinu.“ (Domović, 2004:35). Učenici percipiraju i doživljavaju svoj razred, a doživljavanje razreda ne mora se zasnivati na objektivnoj stvarnosti, nego može biti prožeto i individualnim karakteristikama učenika i njegovim stajalištima. Najbitnije za jednog učenika je da se osjeća socijalno prihvaćenim, a ne odbačenim u razredu. Odbačenost može uzrokovati agresivno ponašanje koje može utjecati na kreiranje zatvorene klime u razredu. Zbog toga je bitno da nastavnik prepozna takve probleme i da s tim učenicima radi individualno, kako bi i učenici koji se osjećaju izolovano počeli sarađivati i uklapati se u razred. Bitno je to prepoznati i na vrijeme djelovati. Kad nastavnik razumije adekvatnu sliku potreba jednog razreda, onda će svoju organizaciju nastave i cjelokupnog rada podrediti postizanju toga cilja. Nastavnik se treba truditi prepoznati potrebe i poruke učenika koje stoje iza pojedinoga učeničkog ponašanja, potrebno je da shvati zašto se učeničko ponašanje i pokušati im pomoći pojedinačnim razgovorima. Svaki nastavnik bi se trebao što više truditi ostvariti individualan kontakt sa svojim učenicima i, skladno potrebama odgajanja, planirati i realizirati svoja nastojanja i usmjeravanja ka vrijednostima, jer svako dijete je individua za sebe i razvija se svojim vlastitim tempom. (Alić, 2019)

Učenike s teškoćama, ali i darovite učenike često se u razrednom odjelu, zbog nerazumijevanja njihove posebnosti, etiketira kao socijalno neprilagođene (Jurčić, 2012). Drugim riječima, takvi učenici su najčešće nepopularni u svom razrednom odjelu. Njihova različitost rezultira nesviđanjem među suučenicima, zbog čega nemaju priliku zadovoljiti potrebu za pripadanjem i bliskošću. To su potvrdili i rezultati istraživanja Špelić i Zuliani (prema Jurčić, 2012) koji su pokazali da

učenici s teškoćama u razrednom odjelu predstavljaju „zvijezde odbijanja“. Njima treba učiteljeva potpora, razumijevanje, poštivanje, empatičnost. Kada će sve to učenici s teškoćama dobiti od učitelja, dobit će i od svojih suučenika. Potpora, razumijevanje, poštivanje, empatičnost, pomaganje otvaraju vrata prijateljstva i popularnosti učenika s teškoćama u razrednom odjelu. (Huklek, 2017)

Slika 4.

3.3. Odnosi između nastavnika i roditelja

Roditelji i obitelj imaju značajniju i veću ulogu u školi ukoliko je društvo demokratsko. U zadnjih tridesetak godina sve više jača zahtjev za većim angažmanom roditelja u radu škole i za jačanjem njihove suradnje. Roditelji nastoje svojoj djeci osigurati što veći stupanj obrazovanja, dok škola provodi selekciju među učenicima na temelju njihovih postignuća. Zbog toga što je škola način postizanja društvene i gospodarske afirmacije, zainteresiranost i angažiranost roditelja za školovanje svoje djece raste iz dana u dan. Iako su u većini europskih zemalja roditelji zaduženi i odgovorni za odgoj i obrazovanje svoje djece, u praksi oni izvan obiteljskog doma imaju malo utjecaja. Tako dolazi do sukoba, jer roditelji imaju pravo brinuti o odgoju i obrazovanju djeteta, ali im se istovremeno poručuje kako je obrazovanje stvar države (Maleš, 1996). Roditelji mogu zauzeti stav ravnodušnosti prema obrazovanju djeteta ukoliko smatraju da je njegova budućnost unaprijed određena, ali mogu biti i aktivni u radu škole, ukoliko uvide kako se obrazovanjem otvara mogućnost poboljšanja društvenog ili gospodarskog položaja djeteta, odnosno obitelji. Zbog toga roditelji sve više žele da se njihove želje u vezi obrazovanja vlastitog djeteta čuju i uvažavaju. Oni mogu vršiti pritisak na školu kako bi modificirala svoje postupke, programe ili metode u skladu s njihovim zahtjevima. Na taj način mijenja se uloga roditelja i

učenika koji prestaju biti pasivni korisnici državnih usluga, već postaju njihovi potrošači (Musgrove, 1979; Legrand, 1993; Madelin, 1991, prema Maleš, 1996). Redefiniranjem uloge roditelja u radu škole javljaju se i novi pojmovi koji označavaju njihovu suradnju. Anglo-saksonski pojam roditeljsko uključivanje se odnosi na sve planirane situacije kada se roditelji aktivno uključuju u rad škole, dok pojam rada s roditeljima podrazumijeva sve oblike kontakata (Braun, 1992, prema Maleš, 1996). Još jedan pojam njemačkog govornog područja kojim se opisuje suradnja roditelja i škole jest roditeljska participacija i ona uključuje sve oblike komunikacije i interakcije između roditelja i ustanove (Leko prema Melzer, 1985, prema Maleš, 1996).

Važnost suradnje roditelja i škole predmet je proučavanja raznih istraživanja. Rezultati istraživanja potvrđuju da „djeca čiji roditelji na različite načine pridonose životu škole, motivirani su za učenje i postižu bolji uspjeh.“ (Finn, 1998.).

Na važnost suradnje upućuje sva suvremena literatura, tim više što se danas često govori o krizi škole i krizi obitelji. Kriza škole očituje se u prevelikom broju učenika koji napuštaju školu prije završetka obaveznoga obrazovanja, porastu broja neuspješnih učenika, porastu izostajanja učenika s nastave, tj. bježanja iz škole itd. S druge strane, kriza obitelji se očituje u porastu maloljetničke delinkvencije, porastu nasilja u obiteljima, porastu alkoholizma i narkomanije u obiteljima, porastu krnjih brakova, porastu rastava brakova itd. Ako su škola i obitelj temeljni i nezaobilazni čimbenici odgojnog djelovanja, a nalaze se u krizi, onda je njihova suradnja još važnija. Od dobre i kvalitetne suradnje roditelja i škole koristi imaju svi sudionici odgoja i obrazovanja:

učenici – dobra suradnja roditelja i škole omogućava djetetu da vidi kako nastavnici cijene njegove roditelje, što je za djetetov osjećaj vlastite vrijednosti veoma važno;

roditelji – surađujući s nastavnicima i osjećajući podršku od nastavnika roditelji postaju sigurniji u obavljanju svojih roditeljskih dužnosti. Osim toga, roditelji su često u odnosu na svoje dijete subjektivni, pa od nastavnika kao stručnjaka mogu saznati i proširiti svoja znanja o tome kako najbolje pomoći svome djetetu;

nastavnici – surađujući s roditeljima nastavnici izmjenjuju iskustva s njima o njihovoj djeci i tako dobivaju niz spoznaja o potrebama i specifičnostima djece. Također, dobivajući povratne informacije o svom radu od strane roditelja nastavnici jačaju svoje samopouzdanje i zadovoljstvo u radu;

škola i društvo u cjelini – suradnja dovodi do veće kvalitete u radu škole, a time i društva u cjelini. Uključenost roditelja u život i rad škole dovodi do toga

da roditelji mogu preko svojih poduzeća opremiti školu, a poduzeća mogu biti zainteresirana za učenike kao potencijalne radnike.

Odnos obitelji i škole ovisi o tome kakav je i koliki utjecaj države na školski sustav. U društvima gdje je škola više pod utjecajem države (škola ima manju autonomiju) manja je i mogućnost roditeljskog utjecaja. U pedagoškoj se literaturi navode različiti modeli/oblici rada s roditeljima u odgojno-obrazovnim ustanovama. Danas u svijetu postoji nekoliko različitih modela suradnje škole i obitelji: „udruženje roditelja na lokalnoj, regionalnoj ili nacionalnoj razini koje ima savjetodavnu ulogu; razredni forumi (savjeti) koje čine roditelji i razrednici, udruženje nastavnika, roditelja i učenika; skupni ili/i pojedinačni sastanci nastavnika, razrednika, ravnatelja i drugih stručnjaka iz škole i roditelja; udruženja roditelja kao osnivača škole.“ Najčešći modeli komunikacije roditelja i škole u našim školama su: individualne informacije i roditeljski sastanci. Općenito, sve modele komunikacije roditelja i škole možemo podijeliti u dvije osnovne skupine:

1. Individualni modeli suradnje

Model suradnje u kojem postoji neposredna ili posredna komunikacija roditelja i nastavnika, ali samo jednog učenika. Individualnim razgovorom s roditeljem nastavnik dobiva uvid u uvjete života i rada učenika u obitelji, što mu pomaže u odgojnom radu s njim u školi. Istovremeno nastavnik upoznaje stavove i mišljenja roditelja, a individualni kontakt omogućava stvaranje prisnijeg odnosa. S druge strane, individualnim razgovorom s nastavnikom roditelj dobiva niz saznanja o svom djetetu, o njegovim rezultatima, napredovanju, ponašanju, mogućnostima itd. Prednost individualnih informacija je u neposrednosti kontakta koji omogućava bolju komunikaciju i rješavanje eventualnih poteškoća, ali je nedostatak u vremenskoj neekonomičnosti (dugo trajanje, treba puno vremena za svakog roditelja). U odnosu na mjesto komunikacije roditelja i nastavnika individualno informiranje može se ostvariti u školi, roditeljskom domu i pismenim putem. Najčešće se ostvaruje u školi u točno određeni dan i vrijeme za informacije, rjeđe pismeno, a najrjeđe posjetom roditeljskog doma. Iako posjet roditeljskom domu ima niz prednosti zbog nedostatka sigurnosti i osposobljenosti nastavnika, rijetko se koristi.

2. Skupni modeli suradnje

Skupno informiranje je takav model kada su istovremeno prisutni roditelji grupe učenika, cijelog razrednog odjela ili čitave škole. Prednosti ovog modela su u ekonomičnosti i međusobnom upoznavanju roditelja i razmjenu iskustava.

Nedostatak ovog modela je u tome što se istovremeno kontaktira s velikim brojem roditelja različitih osobnosti, mogućnosti, potreba i što roditelji najčešće ostaju pasivni slušaoci. Grupni razgovori s roditeljima ostvaruju se kada postoje slični problemi ili teme koji povezuju roditelje. Mogu se ostvariti u različitim oblicima: na nivou cijele škole, razrednog odjela, smjena rada, programa, iskazanog interesa od strane roditelja, učenika ili škole. Grupni razgovori s roditeljima imaju informativnu i savjetodavnu ulogu. Na njima se razgovara o konkretnom problemu, izmjenjuju se iskustva, roditelji su puno aktivniji jer ih je manje u skupini.

3. *Roditeljski sastanci* su jedan od oblika suradnje između roditelja i škole u skupnom modelu suradnje. Najčešće se održavaju posebno za svaki razredni odjel, iako se u praksi koriste i zajednički roditeljski sastanci kada se radi o temi koja je zajednička za više razrednih odjela. Da bi roditeljski sastanci bili efikasni potrebno ih je dobro pripremiti i to s obzirom na vremensku dimenziju, sadržaj – temu, metode i sredstva, prostor, zaključke. U školama se održavaju i drugi modeli suradnje roditelja i nastavnika kao što su: škole za roditelje; savjetovališta za roditelje; priredbe, panel diskusije; posjete drugim ustanovama; dani škole; dani otvorenih vrata; roditeljski kutak; pomoć roditelj – roditelju; zajedničke aktivnosti grupe roditelja; zajedničke aktivnosti roditelja, nastavnika i učenika (izleti); participiranje roditelja u programima škole; volonterski rad roditelja; roditelj voditelj radionica za roditelje i učenike; participiranje roditelja u nekim školskim programima; proslave i obilježavanje praznika i blagdana; uređenje škole i okoliša; izložbe radova, učenika, roditelja, nastavnika; prezentacije radova itd. (Žužić, 2007).

3.4. *Odnos škole i lokalne zajednice*

U odnosu škole i lokalne zajednice može se razlikovati 5 različitih pristupa, a to su informalni odnos, koordiniranje, partnerstvo, suradnja i integrirane usluge (Franklin, Streeter, 1995, prema Taylor, Adelman, 2000). Odnos se razlikuje na temelju stupnja formalnosti, uloženog vremena, dubine veza te raznih drugih dimenzija (Taylor, Adelman, 2000). Suradnja škole i zajednice treba koristiti velikom broju djece i njihovim obiteljima. Jedna od najbolje provedenih suradnji jest u korist učenika s teškoćama. Toj djeci osigurane su posebne učionice, dnevna njega, stambeni prostori i bolnički programi (Hoagwood, 1997; Salzer, Bickman, 1997, prema Taylor, Adelman, 2000). Kako bi suradnja škole i zajednice bila efektivna ona se mora odvijati na lokalnoj razini. Tek kada se zadovolje potrebe

na lokalnoj razini, može se omogućiti daljnja suradnja između različitih škola u nekoj četvrti ili gradu i potom organizirati mehanizmi na razini države koji bi pružali potporu pojedinim školama i lokalnim zajednicama u onome što nastoje ostvariti (M. Leko prema Taylor, Adelman, 2000).

Slika 5. POVEZANOST ODGOJNO OBRAZOVNE KLIME SA UČENJEM I ŠKOLSKIM USPJEHOM

Na osnovu rezultata na pojedinim dimenzijama klime, istraživači Halpin i Croft konstruirali su profil klime za svaku školu, a potom na osnovu dobijenih profila identificirali šest osnovnih tipova školske klime, koje su poredali na kontinuumu od otvorene do zatvorene. To su: otvorena, autonomna, kontrolirana, familijarna, paternalistička i zatvorena klima. „Otvorenu klimu karakteriziraju visoki rezultati na dimenzijama prodornosti i duha i niski rezultati na dimenzijama neangažiranosti. Nastavnici međusobno dobro surađuju u ovakvoj klimi i nisu preopterećeni administrativnim zahtjevima. Zatvorena klima odnosi se na situaciju u kojoj članovi skupine postižu malo zadovoljstva, kako s obzirom na ostvarivanje zadataka, tako i u zadovoljavanju socijalnih potreba. Nastavnici se dovoljno ne angažiraju i ne surađuju s učenicima.“ (Krnjajić, 2007:60). 22 Na osnovu istaknutih rezultata istraživanja koja su sprovedi Halpin i Croft vidljivo

je koliko je bitno usmjeriti se na kreiranje otvorene klime u razredu. Kreiranjem otvorene i optimalne klime u razredu i školi pomoći će se učenicima da budu više zainteresirani za rad i da potpunije iskoriste svoje mogućnosti. Otvorena klima, za razliku od zatvorene, ima veće šanse da poveća i doprinese boljem školskom uspjehu kod učenika. U otvorenoj klimi svi sudionici su angažiraniji i više sarađuju, što neminovno vodi ka produktivnosti u radu i ka napredovanju u kooperativnom učenju za koje se pokazalo da veoma stimulira učenike. Zahvaljujući kooperativnom odnosu učenici postižu bolje rezultate u uspjehu i jačaju svoje interpersonalne odnose i vještine sa kolegama iz razreda. Socio-emocionalna klima utječe na učenika i njegov uspjeh, te je zbog toga bitno potruditi se da njeni efekti i posljedice budu što bolji i učinkovitiji po učeničko postignuće. Svaki učenik će postići bolji i veći školski uspjeh ako je u njegovom razredu kreirana klima sa dominacijom demokratskih odnosa, povjerenja, fleksibilnosti, opuštenosti, saradnjom između nastavnika i učenika, kooperativnim učenjem, težnjom ka istim ciljevima, i sl. „Model djelotvorne škole pretpostavlja dva osnovna uslova: socio-emocionalna klima koja unapređuje proces nastave i učenja i ponašanje nastavnika koje omogućava svim učenicima da maksimalno ostvare svoje potencijale.“ (Krnjajić, 2007:50). Potrebno je pedagoškim postupcima nastanjivati djelotvornu školu i usmjeravati se na njen rad i boljitak. Za djelotvornost škole neophodno je međudjelovanje nastavnika i učenika na koje utječe postojeća klima u razredu, te je zbog toga potrebno adekvatno uspostavljanje dimenzija socio-emocionalne klime u razredu. O dimenzijama socio-emocionalne klime ovisi djelotvornost razreda i uspjeh razreda, a ujedno i djelotvornost cijele škole. Učenici mogu postizati bolje uspjehe i rezultate ako im nastavnici pruže metode koje su sukladne njihovoj dobnoj razini i njihovom znanju. Jedna od takvih metoda koja je jako bliska učenicima i uz koju onu vrlo lahko uče i rade je metoda „razgovora ili zajedničke rasprave“. Učitelj je odgovoran za osiguravanje razumnih i demokratskih postupaka, a jedan od takvih postupaka je potjecanje razgovora. „Zajednički razgovor oponaša sistem demokratske rasprave, temeljen na osnovnim pravilima, uzajamnom poštovanju i toleranciji različitih mišljenja.“ (Desforges, 2001:78). Potrebno je potjecati poučavanje putem općih razgovora zbog uzajamnog razumijevanja, orijentiranja, usmjeravanja i ohrabrivanja. Kada se razmatra koncept socio-emocionalne klime u razredu, potrebno je osvrnuti se na postojeću interakciju između svih sudionika odgojno-obrazovnog procesa, jer njihova međusobna interakcija može da obogati ili osiromaši nastavni proces. Jasenka Pavić (prema Bošnjak, 1997) je kroz istraživanje socio-emocionalne klime promatrala i interakcijsku usklađenost u nastavnom procesu, te se na osnovu toga istraživanja može zaključiti da interakcija na relaciji učenik-nastavnik i učenik-učenik značajno utječe na

učenikovo zadovoljstvo školom, na školski uspjeh i na socio-emocionalnu klimu u razredu. Također, interakcija na relaciji učenik-nastavnik značajno utječe na interakciju učenik-učenik što bi značilo da svaki nastavnik direktno ili indirektno utječe na međusobne odnose između učenika. Nastavnik može svojim radom i svojim vidovima organizacije nastave, svojim integrativnim pristupom prema učenicima doprinijeti međusobnoj saradnji između učenika, ali isto tako može pogoršati odnose među učenicima ako učenike stavlja u međusobno natjecanje, takmičenje i sl. Postoje brojna istraživanja (Bošnjak, 1997) koja ukazuju na postojanje povezanosti između socio-emocionalne klime u razredu i školskog uspjeha. Utvrđena je pozitivna veza između pozitivne školske klime i motivacije učenika, orijentacije na zadatak, rješavanja problema i ozbiljnosti u učenju. Nalazi gotovo svih istraživanja pokazuju da je školska klima jedan od ključnih elemenata uspješnosti nekog razreda, a samim tim i uspješnosti neke škole. „Utjecaj socio-emocionalne klime na proces učenja manifestuje se posredstvom sljedećih elemenata akademski podsticajne sredine: motivacija za učenje, kooperativno učenje, grupna diskusija i socijalno učenje.“ (Alič, 2019).

Slika 6.

4. ULOGA HUMORA U KREIRANJU ODGOJNO–OBRAZOVNE KLIME

Od samog postanka društva humor predstavlja vrstu i dimenziju komunikacije koja poboljšava odnose i međusobno razumijevanje između ljudi. Naime, humor može u mnogim nastavnim situacijama poslužiti kao sredstvo putem kojeg se pospješuje proces učenja i unapređuju interpersonalni odnosi sa učenicima. Zbog pozitivnog utjecaja na interpersonalne odnose, humor je oblik komunikacije koji je poželjan u nastavi, ali naravno s određenim granicama. (Alić, 2019).

Putem humora možemo formirati kvalitetan i zdrav odnos s učenicima, te ugodnu atmosferu za učenje u razredu. Nastavnik putem humora može vrlo lako da dopre do svih učenika i da ih motivira za suradnju i spoznaju u nastavi. „Humor je značajna komunikaciona strategija s različitim ciljevima korištenja. To je zdrava i konstruktivna forma ljudskog ponašanja. Smisao za humor označava intelektualnu i emocionalnu zrelost, a smijeh je znak zdravlja, moći, slobode i zadovoljstva. U školi, humor unapređuje učenje, podstiče kreativnost, fleksibilno mišljenje, interesovanje i pažnju.“ (Krnjajić, 2006:203). Dakle, korištenje humora je vrlo značajno za samu nastavu i za socio-emocionalnu klimu u razredu. Učenicima je vrlo bitan ambijent i prostor u kojem uče, te atmosfera kojom odiše taj ambijent. Ako jedan razred odiše stresom, problemima, nelagodom, onda je potrebno da nastavnik na konstruktivan način s određenim intelektualnim i socijalnim granicama upotrijebi humor sukladno kontekstu i potrebama samog razreda. Nastavnici su stručne osobe koje su zadužene za kreiranje pozitivne atmosfere za učenje, ali su isto tako i osobe koje individualno biraju puteve i načine prezentiranja sadržaja učenicima. Humor nastavnicima može da posluži kao put i način putem kojeg mogu pojednostaviti i približiti nastavne sadržaje učenicima kako bi učenici na lakši i suptilniji način internalizirali nastavno gradivo (Alić, 2019).

Putem humora u razredu je moguće uspostaviti opuštenu atmosferu, a učenici mnogo lakše uče i sudjeluju kada je opuštena atmosfera u razredu, jer je to atmosfera koja odgovara prirodnim sklonostima i spoznajama učenika. Bitno je shvatiti da je primarna uloga humora, kako Krnjajić primjećuje, „intelektualna motivacija i afektivna relaksacija učenika“ (Krnjajić, 2006:203).

Potrebno je shvatiti značenje primarne uloge humora, kako bi se humor mogao na adekvatan način realizirati u odgojno-obrazovnom radu i nastavnom procesu. Nastavnici su odlučujući element u učionici. Njihovi lični pristupi kreiraju klimu. Njihovo raspoloženje, također, utječe na socio-emocionalnu klimu u razredu i zbog toga je potrebno da se nastavnici cijeli život stručno usavršavaju, kako bi mogli inspirativno djelovati na učenike i njihovo učenje. Potrebno je da

nastavnici pomognu da učenički životi i njihovi dani provedeni u školi odišu radošću i srećom, jer samo tada će i sami nastavnici biti istinski sretni, a ujedno ispuniti i svoju moralnu odgovornost. Pomažući učenicima, nastavnici pomažu i samima sebi, jer uspjeh učenika je i njihov uspjeh, a taj uspjeh je još jedna pređena stepenica napredovanja ka cjeloživotnom učenju (Alić, 2019).

5. ISTRAŽIVANJA

Odgojno obrazovna klima i problem nasilja

Cilj istraživanja je bio ispitati percepciju učenika, nastavnika i ravnatelja o karakteristikama školske klime vezano uz pojavu i rješavanje sukoba među učenicima. U tu svrhu definirana su sljedeća istraživačka pitanja:

- 1) kako učenici percipiraju školsku klimu sa stajališta javljanja i načina rješavanja sukoba među učenicima;
- 2) postoji li značajna razlika u učeničkoj percepciji školske klime s obzirom na spol, školski uspjeh i učestalost doživljenog nasilja u školi;
- 3) kako nastavnici i ravnatelji doživljavaju školsku klimu vezano uz nasilje i sukobe u školi.

U istraživanju je sudjelovalo 370 učenika osmih razreda deset zagrebačkih osnovnih škola, te 29 nastavnika i 5 ravnatelja.

Istraživanje je provedeno u studenom i prosincu 2010. godine. U istraživanju su korištene mješovite metode istraživanja: anketno ispitivanje, fokus grupe i intervjui.

Anketni upitnik se sastojao od pitanja (varijabli) kojima je ispitivana učenička percepcija različitih aspekata i oblika konfliktnoga ponašanja učenika u školi, školskoj klimi (školskog okruženja), te izloženost učenika nasilnim oblicima ponašanja. Upitnikom su također prikupljeni socio-demografski podaci o učenicima kao što su spol i uspjeh u školi koje smo dovodili u vezu s učeničkom percepcijom nasilnog ponašanja učenika u školi. Za ispitivanje školskog okruženja koristili smo modificiranu skalu za razrednu klimu konstruiranu u okviru projekta Multisite violence prevention (2004.) (Classroom climate scale opisana u Dahlberg i sur., 2005.). Skalom smo ispitivali tri aspekta školske klime iz perspektive učenika: 1. odnosi među učenicima, 2. odnosi učenika i nastavnika i 3. prijavljivanje sukoba, odnosno nasilja nastavnicima. Skala se sastojala od 18 tvrdnji smještenih na ljestvici Likertovog tipa od 5 stupnjeva pri čemu je 1 značilo da se učenik ili učenica uopće ne slaže s tvrdnjom, a 5 potpuno slaganje.

Kada je riječ o odnosima među učenicima iz učeničke perspektive, dobiveni odgovori indiciraju da ti odnosi nisu jednoznačni, tj. da prisutnost različitih oblika sukoba ne isključuje suradničke odnose. Iz podataka je također vidljivo da među učenicima prevladavaju verbalni sukobi, točnije ogovaranje, ismijavanje ili međusobno vrijeđanje. Ipak, zaključno treba istaknuti podatak da pritom 42% ispitanih učenika navodi da se učenici u njihovim školama i fizički sukobljavaju što upozorava da je nasilje u školama ozbiljan problem školskog života. S druge strane, gotovo dvije trećine učenika istodobno procjenjuje da se učenici prijateljski i suradnički odnose jedni prema drugima. Navedeni obrasci ponašanja učenika upućuju na supostojanje konfliktnih i suradničkih aspekata školskog okruženja što svjedoči i faktorska analiza kojom su ovi obrasci izlučeni kao dvije zasebne dimenzije (faktori) školske klime. Podaci o značajnosti razlika u percepciji učenika s obzirom na njihov spol, školski uspjeh i učestalost doživljenjog nasilja u školi pokazuju da je u razmatranju školske klime potrebno voditi računa i o specifičnostima pojedinih skupina učenika. Točnije, utvrđene razlike indiciraju da su djevojčice "osjetljivije" od dječaka na pojavu nasilja u školi, te da učenici s najvišim ocjenama nešto pozitivnije procjenjuju školsko okruženje od ostalih učenika. Za prevenciju nasilja u školama instruktivan je podatak koji potvrđuje da učenici u školama s manje agresije imaju pozitivniji stav prema školskom okruženju od učenika iz škola s učestalijim nasilnim ponašanjem. Navedeni rezultati oslikavaju kompleksnost i promjenjivost odnosa među učenicima, što je u skladu s pretpostavkom da se ti odnosi oblikuju na više interakcijskih razina (Holtappels i Meier, 2000.). Kao i u slučaju odnosa među učenicima i učenička percepcija odnosa na relaciji nastavnik - učenici također sadrži proturječne elemente. Potonji se ogledaju u činjenici da učenici nastavnike s jedne strane percipiraju kao osobe od kojih se može dobiti podrška u rješavanju sukoba, no da istodobno dovode u pitanje njihovo poštovanje i uvažavanje učenika i posebno njihovo poimanje pravednosti u odnosima s učenicima. Manji dio učenika štoviše smatra da nastavnici ismijavaju i vrijeđaju učenike, što kao i prethodno, može ukazivati na problem nedovoljne osposobljenosti nastavnika za rješavanje sukoba među učenicima (usp. Pregrad, 2011.). Ukupno uzevši, odgovori učenika o ispitivanim aspektima školske klime ukazuju na višeznačno i kompleksno socijalizacijsko okruženje u školi koje osim pozitivnih elemenata, sadrži i elemente koji mogu negativno utjecati na interakcijske obrasce i socijalni razvoj učenika. Iz ravnateljske i nastavničke perspektive blaži oblici sukoba među učenicima čine se kao sastavni dio školske svakodnevice, iako oblici i učestalost nasilja variraju od škole do škole. Kada je riječ o oblicima nasilja među učenicima, pored direktnog fizičkog i verbalnog nasilja više je nastavnika i ravnatelja kao razmjerno novi oblik nasilja navelo pojavu "cyber-bullyinga"

ili nasilja na internetu. Pored toga navedena je i rodna dimenzija sukoba koja je prisutna i u učeničkoj percepciji školske klime, a odnosi se na nalaz da su dječaci skloniji fizičkom obračunavanju, dok su djevojčice sklonije verbalnom.

Rezultati brojnih istraživanja potvrđuju utjecaj različitih elemenata školske klime na pojavu nasilnih oblika ponašanja među učenicima. U pregledu empirijski utvrđenih efekata ovoga odnosa Holtappels i Meier (2000.) ističu da pritisak za prilagodbom i negativni socijalni odnosi u školi utječu na devijantno ponašanje u školi, da nezainteresiranost nastavnika i nesudjelovanje učenika u životu škole utječu na pojavu nasilnog ponašanja, te da dosada i averzija prema školi mogu biti povezani s nasiljem i vandalizmom u školi (Fend, 1977.; Niebel i sur., 1993.; Funk, 1995., prema Holtappels i Meier, 2000).

6. ZAKLJUČAK

Može se zaključiti da odgojno-obrazovna klima u školi uvelike ovisi o tipu nastavnčkog stila. Nastavnički stil na različite načine i u različitom polju odgoja i obrazovanja utječe na učenike i na odgojno-obrazovnu klimu. Emocije predstavljaju važan čimbenik u stvaranju ugodnog školskog ozračja te treba napuštati atmosferu straha i tradicionalne organizacije školskog ozračja u kojima su učenici nedisciplinirane osobe koje treba nadzirati i kontrolirati. Nasuprot tome, pozitivno, podupiruće i demokratsko ozračje i atmosfera povjerenja rezultira u tome da se učenici bolje osjećaju tijekom nastave i u školi, što će povećati i njihov školski uspjeh. Činjenica da je učenička percepcija odgojno-obrazovne klime povezana s njihovim ponašajnim i emocionalnim problemima samo potvrđuje važnost odgojno-obrazovne klime za cjelokupan odgoj i obrazovanje učenika. Jedna od ključnih uloga nastavnika je stvaranje povoljne razredne klime, a za to je veoma značajan stil pedagoškog vođenja koji se zasniva na tipu odnosa između nastavnika i učenika u čijem je središtu kvalitetna komunikacija i interakcija. Kao najuspješniji stilovi vođenja ističu se autoritarni i demokratski, no demokratski stil je primjereniji učenicima, jer se prvenstveno fokusira na potrebe čovjeka, a tek onda na zahtjeve za ispunjenjem nastavnog plana i programa. Također, ako se i nastavnici i učenici dobro osjećaju u školi, a učenik ima povjerenja u nastavnika i obrnuto, biti će lakše riješiti određene probleme i prepreke koje se mogu pojaviti tijekom odgojno-obrazovnog procesa. Nastavnički stil ne utječe samo na atmosferu i osjećaje učenika tokom boravka u školi, već i na njihovu motivaciju za učenjem, osjećaj pripadnosti i mogućnost povjerenja prema nastavniku. Odgojno-obrazovna klima ne uključuje samo odnose između nastavnika i učenika nego i odnos pun poštovanja i susretljivosti prema cijelom

školskom osoblju. Istraživanja o odgojno-obrazovnoj klimi naglašavaju važnost razumijevanja i poticanja pozitivne odgojno-obrazovne klime jer je učenička percepcija odgojno-obrazovne klime povezana s emocionalnim i ponašajnim problemima, a negativno školsko ozračje doprinosi rizičnim ponašanjima učenika, nezainteresiranošću za školu te na kraju slabom školskom uspjehu. Rezultati su također pokazali različito viđenje odgojno-obrazovne klime od strane nastavnika i od strane učenika što implicira različite načine mjerenja percepcije nastavnika i učenika, te sugerira da je odgojno-obrazovna klima višeznačan i kompleksan fenomen. Rezultati bi također trebali nastavnike i pedagoge nagnati na razmišljanje i traženje rješenja koja bi omogućila da se na satu postigne ugodna atmosfera koja bi i sa aspekta nastavnika i sa aspekta učenika bila preduvjet za kvalitetne međusobne odnose, iskrenu i toplu komunikaciju koja se ne bi završavala nesporazumima i sukobima. U daljnjim istraživanjima trebalo bi obratiti pozornost na problematiku terminologije odgojno-obrazovne klime jer se u dosadašnjoj literaturi ona izjednačuje sa terminima školskog etosa, atmosfere i kulture škole. S obzirom da su istraživanja pokazala da je kod nastavničkog stila učenici bitan i smisao za humor, entuzijizam i pozitivan stav na razvijanje ovakvih kompetencija, trebalo bi obratiti više pozornosti, jer su one manje zastupljene u obrazovanju nastavnika za rad sa djecom. Na kraju, pozitivna odgojno-obrazovna klima je i bitan aspekt humanističkog odgojnog ideala i pristupa odgoju i obrazovanju u kojemu će nastavnik kao pomagač i suradnik u učenju uvelike pomoći učeniku u njegovom samoostvarenju, odnosno cjelovitom razvoju osobe mnogostranih mogućnosti (Franić, 2016).

7. LITERATURA

1. Alić, B. (2019). Povezanost socio – emocionalne klime u razredu sa školskim uspjehom. Filozofski fakultet, Sarajevo.
2. Bognar, L., Matijević, M. (2002). Didaktika. Zagreb: Školska knjiga.
3. Bošnjak, B. (1997), Drugo lice škole, Zagreb: Alinea.
4. Brajša, P. (1994). Pedagoška komunikologija. Zagreb: Školske novine.
5. Bratanić, M. (1993). Mikropedagogija, interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja, Zagreb: Školska knjiga.
6. Bratanić, M., Maršić, T. (2005) Povezanost motivacije učenika sa stavovima prema nastavniku. Napredak, 146 (3), 300-313.
7. Dahlberg, L. L.; Toal, S. B.; Swahn, M.; Behrens, C. B. (2005). Measuring Violence-Related Attitudes, Behaviors, and Influences Among Youths: A Compendium of Assessment Tools, 2nd ed. Atlanta, GA: Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control.
8. Desforges, C. (2001), Uspješno učenje i poučavanje: psihologijski pristupi, Zagreb:Educa.
9. Domović, V. (2004). Školsko ozračje i učinkovitost škole. Jastrebarsko : Naklada Slap.
10. Franić, M. (2016). Utjecaj stila nastavnika na odgojno obrazovnu klimu. Filozofski fakultet, Osijek.
11. Granot, D. (2014). The Contribution of Homeroom Teachers' Attachment Styles and of Students' Maternal Attachment to the Explanation of Attachment-like Relationships between Teachers and Students with Disabilities. American Journal of Educational Research, 2(9), 764-774.
12. Holtappels, H. G. i Meier, U. (2000). Violence in Schools. European Education, 32 (1):66-79.
13. <https://bosanskaknjiga.ba/ucitelj-i-inkluzija/>. Datum preuzimanja: 10.1.2020.
14. Huklek, K. (2017). Socijalni odnosi učenika u razredu. Učiteljski fakultet, Zagreb.
15. Ivanek, P. (2011). Sukobi u komunikaciji između učenika i nastavnika (neobjavljen magistarski rad).
16. Jurčić, M. (2012). Pedagoške kompetencije suvremenog učitelja. Zagreb: RECEDO d.o.o.
17. Krnjajić, S. (2006). Pretpostavke uspješne nastave, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
18. Krnjajić, S. (2007), Pogled u razred, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
19. Leko, M. (2017). Važnost sudionika odgojno-obrazovnog procesa kao čimbenika skrivenog kurikuluma u odnosu na postignuća učenika. Filozofski fakultet, Osijek.
20. Maleš, D. (1996). Od nijeme potpore do partnerstva između obitelji i škole. Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, 5(1), 75-88.
21. NSCC (2007) National School Climate Center at Ramapo for Children. Preuzeto na: <https://www.schoolclimate.org/about/our-approach/what-is-school-climate> Datum preuzimanja: 2.1.2020.

22. Osmić, I. (2001). Komunikacije i interakcije u nastavnom procesu: sukob ili saradnja, Tuzla: Grin
23. P, Ivanek., B, Mikić., J, Karabašić. Razredna klima kao faktor sukoba u komunikaciji između učenika i nastavnika. Sportske nauke i zdravlje, 2(1): 65-74. Preuzeto na: http://www.siz-au.com/sites/default/files/snz_-_vol_2_issue_1.pdf#page=67. Datum preuzimanja: 2.1.2020
24. Pregrad, J. (2011). Priručnik: Program prevencije vršnjačkog nasilja “Za sigurno i poticajno okruženje u školama”. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku.
25. Stepanović, J. (2016). Pedagoška klima u kontekstu unapređivanja procesa odgoja i obrazovanja (Stručni rad). Filozofski fakultet, Novi Sad.
26. Taylor L., Adelman, H.S. (2000). Connecting Schools, Families, and Communities. Professional School Counseling, 3(5), 298-307.
27. Vantić-Tanjić M., Nikolić M., (2010), Inkluzivna praksa; od segregacije do inkluzije, Tuzla.
28. Vlah, N. (2018). Odnos učitelj – učenik. Napredak, 160 (1-2) 51-64 (2019).
29. Žužić, S. Suradnja roditelja i škole. Preuzeto na: http://www.ssmb.hr/libraries/0000/6708/Suradnja_roditelja_i_%C5%A1kole__Slavica_%C5%BDu%C5%BEi%C4%87_-_pdf.pdf. Datum preuzimanja: 2.1.2020.

GRADOVRH

DEFEKTOLOGIJA

Analiza položaja osoba sa intelektualnim teškoćama u Bosni i Hercegovini

1. Uvod

Demokracija i ljudska prava su utemeljeni na načelu kako je pravo na život svakog čovjeka neotuđivo i nepovredivo, te kako su sve osobe rođene jednake i imaju neotuđiva prava, kao što su pravo na život, slobodu i pravo na sreću. Osobe sa invaliditetom imaju apsolutno pravo i odgovornost u potpunosti i jednako sudjelovati u društvu i poboljšati kvalitetu svoga života onako kako oni to odaberu. Vlade, privatni sektor, nevladine organizacije i svi pojedinci trebaju sudjelovati u realiziranju obećanja utkanih u temeljna načela demokracije, jednakosti i ljudskih prava - kako bi se svim osobama sa invaliditetom omogućio neovisan život, produktivnost i uključenost u sve oblike privatnog i javnog života.

Procjenjuje se da čak 10% stanovnika Bosne i Hercegovine ima fizičke, senzorne, razvojne, mentalne ili emotivne oblike invalidnosti, a 30% ukupnog stanovništva je posredno ili neposredno pogođeno posljedicama fenomena invalidnosti. Pri tome, većina ovih osoba je i dalje izložena izolaciji i nepotrebnoj patnji zbog stereotipa i staromodnih praksi. Siromaštvo i neuposlenost najviše pogađa osobe sa invaliditetom, a i oni koji imaju uposlenje najčešće su na minimalnim primanjima. Gotovo dvije trećine od ukupnog broja odraslih osoba sa invaliditetom žive blizu ili ispod zvanične crte siromaštva. Značajne društvene, obrazovne, ekonomske, fizičke i transportne barijere spriječavaju većinu osoba sa invaliditetom u uživanju svojih temeljnih prava. Ova situacija nije samo moralno neprihvatljiva, već uvelike ima negativan utjecaj i na ekonomiju zemlje i na kvalitetu života svake osobe sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini.

Položaj osoba sa invaliditetom skoro je isti u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Karakterizira ga nedostatak resursa u institucijama, diskriminacija,

stigma i obrazovanje koje ne ide u korak s tržištem rada. Osobe sa invaliditetom su društvena grupa koja je najteže pogođena siromaštvom i nezaposlenošću.

2. Odnos prema osobama sa invaliditetom danas u BiH

Populacija osoba sa invaliditetom (u daljem tekstu skraćenica: OSI) je najčešće izložena višestrukoj marginalizaciji i diskriminaciji i njeni pripadnici su isključeni po više osnova - prije svega zbog invalidnosti, zatim spola, godina, etničke pripadnosti i drugoga. Obrazovanje i obuka su također oblast u kojoj se prava OSI ne poštuju u skladu sa postojećim zakonodavnim okvirom. Iako postojeći zakoni i pravne odredbe sadrže i naglašavaju pravo na obrazovanje za sve pod istim uvjetima, stvarna slika je drugačija.

Poteškoće i prepreke sa kojima se suočavaju OSI su prije svega arhitektonske, urbanističke i informativne, zatim neujednačen pristup obrazovnim institucijama, predrasude, neprilagođeni udžbenici i didaktička pomagala. Pristup informacijama je još jedna teška i ozbiljna prepreka i poteškoća za OSI, s obzirom da im većina izvora informacija nije dostupna zbog fizičkih barijera ili barijera na koje OSI nailaze zbog različitih senzornih oštećenja.

Cjelokupan odnos prema osobama sa invaliditetom nije u skladu sa evropskim standardima, a ni sa konvencijama koje je BiH ratifikovala. Po njima se ne mjeri invaliditet nego preostale radne sposobnosti (socijalni model, a ne medicinski) čime se direktno podržava njihovo zapošljavanje. Sa druge strane, porijeklo invaliditeta nije važno i ne uzima se u obzir, pa su po tome ratni vojni invalidi i civilni invalidi potpuno izjednačeni za razliku od prakse u BiH. U okviru socijalnog modela invaliditeta akcenat je na kvaliteti života osoba sa invaliditetom i načinima da se ovaj kvalitet unaprijedi.

Procjena stupnja invalidnosti u Bosni i Hercegovini se vrši neujednačeno i samo na temelju medicinskoga modela, bez primjene Međunarodne klasifikacije funkcioniranja Svjetske zdravstvene organizacije. Evidencija i podaci o osobama sa invaliditetom ne vode se prema jedinstvenim standardima i nepotpuni su, što onemogućuje njihovo učinkovito korištenje i raščlambu. U Bosni i Hercegovini su kroz različite projekte organizirana istraživanja na manjem uzorku osoba sa invaliditetom, ukazujući na loš položaj i status osoba sa invaliditetom u društvu. Decentraliziranost zdravstvenog osiguranja i zdravstvene skrbi u Federaciji Bosne i Hercegovine, kao i različite ekonomske moći entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, kao i županija, čine da osigurane osobe ne ostvaruju jednaka prava iz obveznog zdravstvenog osiguranja niti imaju

jednakopravan pristup svim razinama zdravstvene skrbi i odgovarajućim zdravstvenim ustanovama.

Životne oblasti koje su definirane u skladu sa osnovnim pravilima samostalnoga života lica sa invaliditetom su:

- Zdravstvena zaštita
- Rehabilitacija
- Dostupnost fizičke okoline, informacija i komunikacije
- Vaspitanje i obrazovanje
- Zapošljavanje
- Uzdržavanje od prihoda i socijalna sigurnost
- Porodični život i lični integritet
- Kultura i umjetnost
- Rekreacija i sport.

2.1. Zdravstvena zaštita

Zdravstvena zaštita je najvažnija potreba osoba sa invaliditetom. Cijelokupan zdravstveni sistem koji treba da stoji svim građanima BiH na usluzi, nije na zavidnom nivou. Međutim, kada je riječ o osobama sa invaliditetom, tada stanje naročito dolazi do izražaja. Postoje mnogi problemi sa kojim se suočavaju osobe sa invaliditetom u BiH.

Ostvarivanje prava na zdravstvenu skrb osoba sa invaliditetom karakteriziraju diskriminacija osoba sa invaliditetom prema uzroku invaliditeta, neodgovarajući sustav financiranja zdravstvene skrbi, neracionalna raspodjela sredstava prema razinama zdravstvene skrbi, neadekvatna organizacija i stupanj opremljenosti zdravstvenih ustanova, nepristupačnost, neadekvatna obučenosć medicinskog i paramedicinskog osoblja, nedostatak kontrole kvalitete pružanja zdravstvenih usluga i kontrole trošenja, te drugi čimbenici.

Dostupnost zdravstvenim uslugama je neujednačena, kako uslugama primarne zdravstvene skrbi (ruralna i urbana sredina, razlike po entitetima i županijama), tako i specijalističkim i složenijim zdravstvenim uslugama. Osobe sa invaliditetom ne mogu ostvariti pravo na ostvarivanje zdravstvene skrbi ukoliko nisu osigurane osobe, te ne mogu biti osiguranici samo temeljem invaliditeta, zbog čega značajan broj osoba sa invaliditetom ostaje bez zdravstvenog osiguranja i skrbi, pa tako i mogućnosti korištenja usluga zdravstvene skrbi, što za posljedicu ima daljnje ugrožavanje njihovoga zdravstvenog stanja i povećanje stupnja invalidnosti. U Bosni i Hercegovini ne postoji na jedinstven način razvijen sustav organiziranja,

financiranja i izvedbe aktivnosti koje imaju za cilj preveniranje invaliditeta i zdravstvenog prosvjeđivanja. Zaštita na radu je gotovo zanemarena, što utječe na češće obolijevanje djelatnika i ukupno povećanje broja osoba sa invaliditetom.

Konkretna potreba osoba sa invaliditetom u pogledu zdravstvene zaštite su sljedeće:

- Besplatna zdravstvena zaštita i zdravstveno osiguranje za OSI
- Arhitektonski pristupačne zdravstvene ustanove
- Dostupne sve vrste zdravstvenih usluga za osobe sa invaliditetom u skladu sa njihovim specifičnim potrebama
- Lijekovi – Besplatni lijekovi/ Više lijekova na esencijalnoj listi /
- Dovoljan broj adekvatnog, konstantno educiranog i profesionalnog zdravstvenog kadra u zdravstvenim ustanovama
- Oprema prilagođena osobama sa invaliditetom u zdravstvenim ustanovama i ortopedska pomagala
- Prioritet za osobe sa invaliditetom kod zdravstvenih usluga.

2.2. Rehabilitacija

Medicinska rehabilitacija je samo djelomično pristupačna i prilagođena osobama sa invaliditetom i u određenoj se mjeri provodi na svim razinama zdravstvene skrbi. Većina postojećih institucija za medicinsku rehabilitaciju je slabo opremljena i ima nedostatan obučeni osoblje za specifične potrebe osoba sa invaliditetom. Osobe sa invaliditetom ostvaruju pravo na ortopedska, tiflotehnička, surdotehnička i druga pomagala temeljem podzakonskih propisa u oblasti zdravstvenoga osiguranja. U ostvarivanju prava na pomagala postoji diskriminacija prema uzroku nastanka i vrsti invaliditeta, kao i prebivalištu, gdje se pravo na isto pomagalo ostvaruje ili ne ostvaruje pod različitim uvjetima. Pomagala koja se mogu nabaviti preko fondova zdravstvenoga osiguranja su najčešće neodgovarajuća i ne prate tehnička dostignuća, a za pojedine osobe sa invaliditetom njihova nabavka preko fondova uopće nije moguća. Za nabavku pomagala udjel fondova je neujednačen i općenito nedostatan za kvalitetna pomagala, dok je osobni udjel osiguranika osoba sa invaliditetom veliki. Rokovi za korištenje pomagala su različiti, poglavito predugi ili “trajni”, a negdje se definiraju prema starosnoj dobi osiguranika. Korisnici najčešće nemaju pravo izabrati proizvođača i kvalitetu pomagala, niti su im o njima dostupne informacije. Nemogućnost nabavke odgovarajućih pomagala osobe sa invaliditetom dovodi do dodatne izolacije, nemogućnosti korištenja preostalih sposobnosti, te njihovoga nejednakopravnog sudjelovanja u svim oblicima javnog i privatnog života.

Konkretna potreba osoba sa invaliditetom u okviru rehabilitacije:

- Usluge medicinske rehabilitacije
- Usluge psihološke i socijalne rehabilitacije
- Profesionalna rehabilitacija u cilju osposobljavanja za rad
- Pomoć i njega u kući
- Kvalitetan i educiran kadar
- Rehabilitacijska pomagala
- Besplatna pomagala
- Pravovremena dostupnost pomagala OSI prema njihovim potrebama i u hitnim situacijama
- Besplatni dijelovi za ortopedska pomagala i servisiranje
- Dostupnost raznovrsnih pomagala za oštećenje vida
- Dostupnost raznovrsnih pomagala za sluh i govorno-glasovne komunikacije
- Dostupnost raznovrsnih pomagala za fizički invaliditet
- Kvalitetna savremena pomagala u skladu sa potrebama osoba sa invaliditetom za sve OSI.

2.3. Dostupnost fizičke okoline, komunikacija i informacija

Mnoge javne ustanove nemaju osiguran prilaz osobama sa invaliditetom, odakle potiču mnogi problemi. Često neregulirane saobraćajnice predstavljaju opasnost za osobe sa invaliditetom.

Neophodno je kontinuirano raditi u svim javnim ustanovama na osiguranju pristupačnosti, uklanjanju arhitektonskih i drugih barijera i uvođenju elemenata informacijske i druge podrške za gluhe i nagluhe, slijepe i slabovide, te osobe sa mentalnim i intelektualnim poteškoćama. Omogućiti dostupnim rješavanje stambenoga pitanja osobama sa invaliditetom kroz kupnju stanova pod povoljnijim uvjetima, programe socijalnog stanovanja i adekvatno adaptiranje postojećega stana.

Potrebe:

- Pristupačnost javnim ustanovama
- Pristupačnost mjesta stanovanja
- Pristupačnost saobraćajnicama
- Pristupačnost informacija potrebama OSI
- Pristupačnost informacija i pomagala za lakšu dostupnost informacija
- Više pristupačnih informacija na teme od značaja za osobe sa invaliditetom
- Tumač znakovnog jezika (TV)
- Razmjena informacija.

2.4. Vaspitanje i obrazovanje

Postojeći propisi nedvojbeno naglašavaju pravo svakoga djeteta na odgoj i obrazovanje pod jednakim uvjetima. Teškoće na koje nailaze djeca i mladi sa invaliditetom u ostvarivanju ovoga prava su loši prostorni i materijalni uvjeti, arhitektonsko-urbanističke i informacijske barijere, neujednačena rasprostranjenost mreže ustanova, nedostatno osposobljen stručni kadar, predrasude, kao i neprilagođeni udžbenici, literatura i didaktička pomagala. Postoji razvijen sustav specijalnih škola u kojima se obrazuje manji broj djece i mladih sa invaliditetom, no status ovih ustanova nije riješen i najčešće nemaju uvjete za adekvatno obrazovanje. Institucije obrazovanja u većini slučajeva ne planiraju sredstva nužna za provedbu programa inkluzivnog obrazovanja za djecu i mlade sa invaliditetom. Tijekom samog procesa obrazovanja nastavnog osoblja ne postoje predmeti koji ih pripremaju za rad s djecom i mladima sa invaliditetom. Nepristupačno i neodgovarajuće obrazovanje isključuje većinu osoba sa invaliditetom, čime su njihov razvoj i osposobljavanje za život i rad umanjeni ili onemogućeni.

Potrebe osoba sa invaliditetom u okviru oblasti vaspitanja i obrazovanja:

- Asistenti i podrška u nastavi
- Kvalitetna inkluzivna nastava sa educiranim kadrom za rad sa djecom sa invaliditetom
- Ispitivanje preostalih sposobnosti djece i adekvatni prilagođeni programi
- Dodatni program i usluge u sklopu škole u skladu sa potrebama i aspiracijama djece (logopedi, defektolozi, tretmani, kursevi)
- Prekvalifikacija/dokvalifikacija
- Arhitektonski prilagođene škole, učila i pomagala
- Specijalno obrazovanje
- Promocija i informiranje o inkluzivnom obrazovanju
- Dodatna podrška roditeljima i djeci izvan nastavne usluge.

2.5. Zapošljavanje

U Republici Srpskoj je od 2004. god. na snazi Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i upošljavanju osoba sa invaliditetom, a u Federaciji Bosne i Hercegovine je sličan zakon u parlamentarnoj proceduri. Ovaj Zakon u Republici Srpskoj propisuje kvotno upošljavanje, samoupošljavanje i upošljavanje kroz zaštitna poduzeća i zaštitne oblike upošljavanja. Nedostatak ovoga zakona je njegova neusuglašenost sa ostalim zakonima, tako da se stimulacije i beneficije predviđene zakonom ne mogu u potpunosti koristiti u praksi. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji,

osposobljavanju i upošljavanju invalida je usuglašen sa ostalim zakonima kada je u pitanju oslobađanje od plaćanja carina i poreza („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 91/06). U Bosni i Hercegovini, osim Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i upošljavanje invalida Republike Srpske, ne postoje službe za podršku pri upošljavanju osoba sa invaliditetom. Postojeće stanje je dovelo do toga da su osobe sa invaliditetom isključene iz tržišta rada i stupanj njihove neuposlenosti je iznimno visok, zbog čega osobe sa invaliditetom spadaju u kategoriju stanovništva kojoj prijete rizik izrazitog siromaštva, što povećava njihovu socijalnu isključenost.

U uvjetima djelovanja zakonitosti tržišta rada ne postoji odgovarajuće obrazovanje i osposobljavanje osoba sa invaliditetom za određena zanimanja sukladno sposobnostima, te mogućnostima upošljavanja prema potrebama i ponudama tržišta rada. Ne postoji dostatan broj institucija za profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom, a u postojećim osnovni nedostaci su: nedefiniran cilj i mandat rada, nedostatan poznavanje procesa inkluzivnog obrazovanja i nedostatak obuke za prekvalificiranje i dokvalificiranje osoblja. Postojeći programi poticanja upošljavanja sadrže niz mjera za sufinanciranje upošljavanja, samoupošljavanja i obrazovanja neuposlenih osoba sa invaliditetom.

Potrebe u okviru zapošljavanja:

- Podrška/posredovanje u zapošljavanju
- Prekvalifikacija/dokvalifikacija, osposobljavanje na radnom mjestu
- Prilagodba radnog mjesta sposobnostima OSI i pristupačnost radne sredine
- Redovna primanja (egzistencija/sigurnost)
- Stimulans za zapošljavanje OSI
- Jednake mogućnosti u zapošljavanju na otvorenom tržištu rada.

2.6. Socijalna sigurnost

U socijalnoj skrbi osoba sa invaliditetom dominiraju mjere usmjerene na novčanu podršku i institucionalno zbrinjavanje, dok su službe za socijalne usluge nerazvijene, poglavito sustavno neuređene i vezane za određene projekte. U većini slučajeva, postojeći kadar i institucionalni mehanizmi su neadekvatni potrebama, skloni su stereotipima i teško se otvaraju za nove pristupe. Ova je oblast bazirana na pravima i statusima, a ne na individualnim potrebama i ima pristup utemeljen na sustavu određivanja kategorija osoba sa invaliditetom. Otkrivanje i evidentiranje osoba sa invaliditetom nisu institucionalno adekvatno uređeni, tako da se za veliki broj osoba sa invaliditetom ne mogu planirati programi socijalne skrbi. Visina novčanih davanja je nedostatna za stvarne

potrebe osoba sa invaliditetom i njihovih obitelji. Novčana davanja za tuđu njegu i pomoć se često tretiraju kao prihod za uzdržavanje osoba sa invaliditetom, a ne kao podrška za samostalno funkcioniranje. Obitelj je temeljna i jedina služba za podršku osoba sa invaliditetom, jer društvo nije razvilo mehanizme podrške ni za obitelj ni za osobe sa invaliditetom. Osobama sa invaliditetom su ograničeno dostupna pomoćna sredstva i oprema, službe za tumačenje, njega i pomoć, asistencija, pomagala, a kako bi ih osigurali i nabavili, oni sami moraju financijski značajno participirati. Alternativni oblici zbrinjavanja u zajednici nisu razvijeni, a tamo gdje ih ima ograničenih su kapaciteta i nisu dostupni svim osobama sa invaliditetom

Potrebe osoba sa invaliditetom u okviru socijalne sigurnosti:

- Lična invalidnina/novčana pomoć
- Tuđa njega i pomoć
- Ortopedski dodatak
- Zapošljavanje
- Uzdržavanje od vlastitih prihoda
- Prihodovna sigurnost roditelja kroz zapošljavanje
- Kvalitetne socijalne i zdravstvene usluge.

2.7. Porodični život

Općeprihvaćeno stajalište je da osobe sa invaliditetom ne mogu živjeti samostalno, osnovati obitelj – posebice za žene, brinuti o sebi i obavljati svakodnevne aktivnosti. Za realiziranje intimnog i obiteljskog života osoba sa invaliditetom ne postoji sustavna podrška u Bosni i Hercegovini, što se najviše ogleda u realiziranju majčinstva. Većina osoba sa invaliditetom živi u ovisnosti o svojim roditeljima ili drugim članova obitelji, što se osobito odnosi na žene sa invaliditetom. Ne postoje programi podrške mentalno nedostatno razvijenim osobama za samostalan život. Prigodom realiziranja prava vezanih za obiteljska pitanja, zakonima nisu definirane beneficije za obitelji čiji su nositelji osobe sa invaliditetom, osim u slučaju ratnih vojnih invalida. U posljednjih dvadeset godina budi se svijest kod osoba sa invaliditetom o mogućnostima stvaranja samostalnog života, i samo jedan manji broj je ostvario svoj obiteljski život.

Potrebe osoba sa invaliditetom:

- Osnivanje porodice
- Sigurnost/pripadnost
- Samostalno življenje uz podršku
- Dnevni centri/servisi podrške.

2.8. *Kultura i umjetnost*

U oblasti kulture i umjetnosti ne postoje posebni programi koji su namijenjeni osobama sa invaliditetom, a u redovitim programima nema adekvatne pristupačnosti objektima i informacijama. Osobe sa oštećenjem vida nemaju pristup kulturnim i umjetničkim dobrima zbog njihove neprilagođenosti i nemogućnosti korištenja Brajevoga pismo, informacija na audio tehnici ili tisku sa uvećanim slovima. U okviru rada organizacija osoba sa invaliditetom pokrenute su na lokalnoj razini inicijative o pitanju kulturnoga života osoba sa invaliditetom, ali su neznatne i dugoročno neodržive zbog nesigurnih izvora financiranja. Jedno od neotuđivih prava u izgrađenom demokratskom društvu je pravo na zadovoljavanje religijskih potreba. Religijski objekti su većinom nepristupačni, a osobe sa invaliditetom se najčešće ne prihvaćaju u religijske zajednice. Vjerski službenici nisu upoznati sa raznim vrstama invaliditeta, načinom rada sa osobama sa invaliditetom i njihovim potrebama. Postojeće stanje u najvećoj mjeri, dakle, isključuje osobe sa invaliditetom iz sudjelovanja u kulturnom, umjetničkom i religijskom životu. Pristupačnost okruženja, usluga i informiranja predstavlja preduvjet za ostvarivanje društvenih kontakata, neovisnost i uključenje osoba sa invaliditetom u svakodnevni život. Postojeći zakonodavni okvir o prostornom uređenju i građenju djelomično doprinosi otklanjanju arhitektonskih barijera, ali se bez uvođenja načela univerzalnog dizajna i praćenja primjene zakonskih propisa adekvatno ne rješava pitanje pristupačnosti. Nisu razvijeni programi izgradnje i dodjele socijalnih stanova osobama sa invaliditetom, niti programi prilagodbe stanovanja, što u privatnom i profesionalnom životu bitno otežava i ograničava uključivanje osoba sa invaliditetom.

2.9. *Rekreacija i sport*

Zakoni o sportu i rekreiranju se odnose diskriminacijski prema osobama sa invaliditetom, što onemogućuje njihovo sudjelovanje u sportskim rekreativnim aktivnostima, a posebice isključuje djecu i žene sa invaliditetom. Prilazi sportskim i rekreativnim terenima nisu pristupačni, a ni sportovi koji su karakteristični za osobe sa invaliditetom nisu dostatno razvijeni. Dostupna proračunska sredstva nisu dostatna za daljnji razvoj i omasovljavanje sportskih aktivnosti za osobe sa invaliditetom, a prigodom dodjele sredstava ne vodi se računa o tome da su sportovi za osobe sa invaliditetom skuplji jer zahtijevaju dodatnu tehničku opremu. Olimpijski komitet ne uključuje dostatno pitanja o paraolimpijskim sportovima u svoj program rada. Individualni entuzijazam osoba sa invaliditetom, njihovih prijatelja i roditelja nisu dostatni kako bi se sport za osobe sa invaliditetom podržavao i bio popularan.

3. Zaključak

Osobe sa invaliditetom se susreću sa nizom problema u svakodnevnom funkcioniranju. Osnovne potrebe na koje imaju pravo, u većini slučajeva nisu zadovoljene ili su zadovoljene na pogrešan način ili najčešće, osobe sa invaliditetom moraju proći trnovit put kako bi ostvarili osnovno ljudsko pravo.

U pogledu zdravstvene zaštite postoje mnogi problemi sa kojim se susreću osobe sa invaliditetom, a sa njima i njihove obitelji. Ako uz samu invalidnost imaju i finansijske teškoće, problemi postaju veći. Nedostupnost besplatnih lijekova i pomagala dodatno otežava njihovu kvalitetu života. U oblasti vaspitanja i obrazovanja može se zaključiti da se inkluzija provodi. No, veliki problem predstavlja nedostatak educiranog kadra, kao i podrška osoblju koje nije stručno za rad sa učenicima sa posebnim obrazovnim potrebama. Veliki problem predstavlja nemogućnost zapošljavanja. Osobe sa invaliditetom koje i usprkos završenoj srednjoj školi, usprkos mogućnosti za zapošljavanje uz podršku, ostaju nezaposlene, a često im se nikada ni ne ukaže prilika za posao. Kada je u pitanju socijalna podrška, novčani dodaci su minimalni. Oni najčešće ne mogu pokriti ni plaćanje zdravstvenih usluga, a kamoli kada je riječ o većim prohtjevima. Osobe sa invaliditetom imaju mogućnost planiranja slobodnog vremena, ali nerijetko su prinuđene da ga provode sa članovima obitelji, jer odlazak u kino, šetnju često je nepristupačan. U pogledu ostvarivanja bračnih veza, ostvarivanje porodice, nailaze na nerazumijevanje, otpor i diskriminaciju društva, koje smatra da su kao takvi nepodobni za uloge supružnika, pa i roditelja. Zato je veoma važno promovirati prava osoba sa invaliditetom, jer često ni oni sami nisu upućeni u svoja prava.

Svi navedeni problemi nisu nerješivi. Potrebno je samo probuditi u ljudima svijest i empatiju. Niko nam ne može garantirati da se jednog dana sami mi nećemo naći na margini društva.

GRADOVRH

BIOTEHNOLOGIJA

Ispitivanje polimernih ovojnica za kontrolirano otpuštanje aktivne tvari

1. UVOD

Rast stanovništva u svijetu značajno je povećao potražnju hrane. Kako bi se zadovoljile trenutne potrebe opskrbe hranom, potrebno je veliko područje plodne zemlje kako bi i usjevi bili izdašniji. Međutim, čimbenici kao što su industrijalizacija, degradacija tla i urbanizacija značajno su smanjili površine poljoprivrednih zemljišta. Kvaliteta prinosa hrane uveliko ovisi o kakvoći poljoprivrednog zemljišta. Većina zemljišta ne sadrže hranjive tvari u količinama koje su neophodne za normalan rast i razvoj biljaka. Kod takvih zemljišta, ključna je gnojidba. Gnojiva i voda važni su faktori o kojima ovisi poljoprivredna proizvodnja, pa je vrlo važno poboljšati korištenje vodenih resursa i hranjivih sastojaka [3]. Po analogiji s ljudskim, odnosno životinjskim metabolizmom, gnojiva možemo smatrati multivitaminskim dodatkom biljnoj hrani [4]. Tvorac mineralnih gnojiva Justus von Liebig svojevremeno je rekao da kod biljne proizvodnje treba imati na umu sljedeće: “Ono što je izneseno iz tla, u njega mora biti u potpunosti vraćeno.” Mineralna gnojiva u svojoj strukturi sadrže hranjive sastojke (biogene elemente) u obliku anorganskih soli, koji su neophodni za rast biljaka. Dušik (N), fosfor (P) i kalij (K) su najvažniji biogeni elementi gnojiva, pa se nazivaju elementima ishrane. Mineralna gnojiva koja sadrže sva tri elementa ishrane nazivaju se kompletna ili trojna gnojiva. Premda uporaba mineralnih gnojiva značajno poboljšava kakvoću i količinu hrane, njihova dugotrajna i nekontrolirana primjena često izaziva ekološke probleme (onečišćenje tla, voda i zraka) te se povezuje s pogoršanjem strukture tla, reduciranjem mikroflora, onečišćavanjem voda, kao ljudske i stočne hrane [5]. Primjenom uobičajenih konvencionalnih gnojiva gubi se oko 40–70 % dušika, 80–90 % fosfora, i 50–70 % kalija, te ih biljke ne mogu apsorbirati. Ovakve pojave uzrokuju ne samo velike ekonomske gubitke već i vrlo ozbiljno onečišćenje okoliša [3]. Fosfor je ključna hranjiva tvar za rast biljaka, a izuzetno je važan na početku vegetacije biljaka.

Njegov nedostatak vidljiv je na listovima koji počinju poprimiti tamnozelenu boju, često uz crvenkastu nijansu. Veći nedostaci fosfora uzrokuju abiotški stres koji ograničava produktivnost usjeva. S druge strane, suvišak fosfora, može dovesti do skraćivanja vegetacije i starenja biljaka. Da bi se riješili ovi problemi, jedna od obećavajućih strategija je proizvodnja i primjena gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari. Gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari dizajnirana su tako da hranjive sastojke, neophodne za rast biljaka, oslobađaju postepeno, po mogućnosti sinkronizirano sa sekvencijalnim potrebama biljaka za istima. Primjenom ovakvih gnojiva smanjuje se potreba za većim količinama gnojiva uz zadržavanje istih kvaliteta prinosa. Jednostavni su za upotrebu, a s ekološkog stajališta prihvatljivi za okolinu. Oslobađanje hranjivih sastojaka, tj. aktivne tvari iz gnojiva odvija se difuzijskim mehanizmom. Čimbenici koji utječu na oslobađanje hranjivih sastojaka su sadržaj vlage i temperatura tla. Gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari uglavnom se proizvode oblaganjem uobičajenih mineralnih gnojiva različitim anorganskim i organskim materijalima, najčešće polimerima. Najvažniji dio ovakvih gnojiva je sam film/ovojnica. Njegova debljina utječe na izravnu dostupnost hranjivih tvari u biljkama, kao i na ispiranje tijekom sezone rasta. Važna je i vrsta filma, bilo da se radi o prevlaci od smole, anorganskoj prevlaci ili polimernom filmu. Celulozni acetat (CA) je najuobičajeniji membranski materijal koji je zbog svoje biorazgradljivosti, netoksičnosti i niske cijene postao izuzetno privlačan kao sustav za oblaganje granuliranih gnojiva. Jednostavan je za upotrebu, a topljiv je u većini uobičajenih organskih otapala, stoga nalazi čestu primjenu kao materijal za premaze [6].

2. OPĆI DIO

2.1. Mineralna gnojiva

Gnojiva su sve tvari anorganskog ili organskog podrijetla koje se dodaju biljkama posredno ili izravno (folijarno) s ciljem opskrbljivanja biljke neophodnim hranjivim tvarima. Gnojiva su većinom proizvedena ili sintetizirana umjetnim putem. U literaturi se nastoji izbjegavati naziv ‘umjetna’, pa se ova gnojiva još nazivaju i mineralna [7]. Naime, biljkama je za rast i razvoj potrebno 17 biogenih (neophodnih) elemenata, koje se često nazivaju biljna hraniva. Potreba za različitim biogenim elementima nije jednaka, pa neke od njih biljke trebaju u znatnoj većoj količini nego ostale. Ugljik i kisik su biljkama potrebni u najvećoj količini, a apsorbiraju ih preko listova iz ugljikovog dioksida u procesu fotosinteze. Vodik dobivaju iz vode, a preostalih 14 biogenih elemenata biljke uglavnom usvajaju u mineralnom obliku iz tla. Prva tri mineralna elementa su

dušik (N), fosfor (P) i kalij (K), a nazivamo ih primarnim elementima ishrane. Njih biljke trebaju u znatno većoj količini, a budući da ih u tlu nema dovoljno za visok i kvalitetan prinos u obliku koje biljke mogu lako usvajati, obavezno se dodaju gnojdbom. Sekundarna hraniva (sumpor, kalcij i magnezij) potrebni su u manjim količinama za normalan rast biljke. U još manjim količinama potrebna su mikrohraniva, u koje se ubrajaju: bor, klor, bakar, željezo, mangan, molibden, nikal i cink [5].

Mineralna gnojiva su jedan od najvažnijih proizvoda petrokemijske industrije. Sastavljena su od mineralnih tvari i sadrže hranjive elemente u anorganskom obliku, različite razgradivosti i nejednake dostupnosti biljkama. U sastav mineralnih gnojiva ne ulaze organske tvari.

Proizvode se uporabom prirodnih mineralnih sirovina, kao što su prirodni plin, atmosferski dušik i kisik, različite stijene, kalijev klorid, itd. Iz ovih sirovina se odgovarajućim tehnološkim postupcima dobivaju mineralna gnojiva, tako da se biljna hraniva iz teško pristupačnih i nepristupačnih oblika kakvi su u prirodi, prevode u biljkama pristupačne oblike, visoke koncentracije hraniva. Ti se oblici hraniva ne razlikuju od onih koje biljke usvajaju iz prirode ili od pristupačnih biljnih hraniva iz tla i organskih gnojiva te ih biljke potpuno jednako usvajaju.

Mineralna gnojiva omogućuju bolji rast i razvoj biljaka. Njihovom primjenom biljka raste, pri čemu se povećava asimilacijska površina što omogućava veće korištenje sunčeve energije. Povećanjem asimilacije oslobađaju se veće količine kisika, a vežu se veće količine ugljikovog dioksida iz atmosfere i time smanjuju efekt staklenika, što je s ekološkog aspekta vrlo pozitivno.

Samo nepravilna primjena mineralnih gnojiva može eventualno uzrokovati onečišćenja okoliša. Zadatak čovjeka je sačuvati tlo od onečišćenja i proizvesti zdravstveno ispravnu hranu [8].

2.1.1. Primjena i svojstva mineralnih gnojiva

Mineralna gnojiva mogu biti u različitim oblicima i svako ima svoje prednosti, ali i mane. Bez obzira na oblik korištenog gnojiva, važno je slijediti tehnološke upute primjene za pojedine biljne vrste i način njihova uzgoja. Osnovna svojstva mineralnih gnojiva su:

- sadržaj aktivne tvari
- formulacija gnojiva
- omjer hraniva
- kemijski oblik hraniva

- kemijska stabilnost
- vrsta i ujednačenost čestica gnojiva.

Mineralna gnojiva su lako dostupna i najčešće se koriste u praksi. Dolaze u različitim formulacijama, te su zbog toga prilagođena za sve biljne vrste i namjene u bilo kojem periodu godine. Brzodjelujuća su, budući da se hraniva nalaze u mineralnom obliku te je njihov učinak vidljiv brzo, već u vremenu od 1 - 2 tjedna. Relativno su jeftina, a zbog granulacije lako i jednostavno se primjenjuju. Mineralna gnojiva mogu biti u obliku granula, peleta, tekućina, tableta, s omotačima za sporo otpuštanje aktivne tvari, itd.

Najkomercijalnija su granulirana mineralna gnojiva jer se manje sljepljuju, sipka su pa ne dolazi do prašenja prilikom njihove primjene, imaju manju dodirnu površinu s česticama tla pa se postupno otapaju, što predstavlja značajan izvor hraniva za biljke.

Suviše gnojiva, kao i premalo, nije dobro za biljke. Naime, velika količina gnojiva često sadrži puno više hraniva od količine potrebne biljkama, ali i njihove mogućnosti usvajanja. Također, jedan dio suvišnih hraniva (tzv. luksuzna ishrana), prijeći će u manje raspoložive oblike, a suvišak usvojenih hraniva može produžiti ili skratiti vegetaciju i izazvati oštećenja korijena i lišća, što rezultira nižim prinosem, loše kakvoće. Pri nepravilnoj uporabi (neadekvatna količina, vrijeme i mjesto primjene gnojiva) mineralna gnojiva mogu značajno smanjiti plodnost tla, mijenjajući njegovu pH vrijednost. Ispiranjem tla s prekomjernom količinom gnojiva, mineralna gnojiva mogu dospjeti u vodotokove, što predstavlja opasnost za životinjski i ljudski život [9].

2.1.2. Podjela mineralnih gnojiva

Mineralna gnojiva mogu se podijeliti na više načina, a najčešće su podjele prema sastavu ili prema načinu proizvodnje, agregatnom stanju i prema funkciji.

Prema funkciji, mineralna gnojiva dijele se na:

- **Neposredna ili prava mineralna gnojiva** – gnojiva koja se vrlo brzo hidroliziraju u tlu do oblika u kojem ga biljke usvajaju
- **Posredna gnojiva** – sadrže biogene elemente ali u obliku koji biljkama nije odmah raspoloživ za usvajanje (npr. gips)
- **Kompletna gnojiva ili potpuna gnojiva** - gnojiva koja u svom sastavu sadrže sve bitne elemente potrebne za rast i razvoj biljaka (npr. NPK gnojivo)
- **Nepotpuna gnojiva** - gnojiva koja u svom sastavu imaju jedan (N ili P ili K) ili dva primarna elementa (N i P ili N i K ili P i K)

- **Miješana gnojiva** - dobivaju se fizičkim miješanjem pojedinačnih gnojiva u odgovarajućim količinama.

Prema sastavu, mineralna gnojiva dijele se na:

- **Pojedinačna mineralna gnojiva** sadrže samo jedan neophodan element
- **Miješana mineralna gnojiva** su smjesa pojedinačnih gnojiva
- **Kompleksna mineralna gnojiva** sadrže više hranjivih elemenata u nekoliko oblika.

Prema agregatnom stanju, mineralna gnojiva dijele se na:

- **Kruta mineralna gnojiva** koja mogu biti praškasta, kristalna i granulirana.
- **Tekuća mineralna gnojiva** koja mogu biti prave otopine ili suspenzije (npr. UAN).
- **Plinovita mineralna gnojiva** (npr. bezvodni ili anhidrirani amonijak) [5].

2.2. Kompletna gnojiva – NPK gnojivo

Kompletna ili potpuna gnojiva, a često ih nazivaju i trojna, kompleksna ili NPK gnojiva, pružaju sve bitne nutrijente za rast i razvoj biljaka te stoga dodatna gnojiva nisu potrebna.

Kompletna gnojiva sadrže sva tri glavna elementa ishrane, a omjer koncentracije dušika, fosfora i kalija naziva se formulacija NPK gnojiva. Formulacija gnojiva predstavlja prikaz masenih postotnih udjela svih hraniva u gnojivu, što se prvenstveno odnosi na glavna hraniva, tj. primarne elemente ishrane. Npr. NPK 15-15-15 (slika 1), što označava da gnojivo sadrži 15 mas. % dušika, 15 mas. % fosfora (izraženog kao P_2O_5) i 15 mas. % kalija (izraženog kao K_2O), odnosno ukupna masena koncentracija aktivne tvari je 45 %. NPK gnojivo najčešće je granulirano, promjera granula cca 2 - 5 mm [2].

Takvo kompletno, trojno gnojivo, NPK 15-15-15 korišteno je u ovom radu.

Slika 1. Kompletno NPK 15-15-15 gnojivo [10]

2.3. Gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari

Glavni nedostatak konvencionalnih gnojiva je njihovo brzo otapanje u tlu u odnosu na mogućnost njihove apsorpcije od strane biljaka. Ispiranje hranjivih sastojaka u tlima s niskom sposobnošću zadržavanja hranjivih sastojaka, uzrokuje niske prinose usjeva i onečišćenje podzemne vode.

Kako bi se poboljšala učinkovitost mineralnih gnojiva i smanjio gubitak hranjivih sastojaka, posljednjih par desetljeća mnoga istraživanja su usmjerena na razvoj gnojiva s usporenim otpuštanjem (engl. *SRF – Slow release fertilizers*) i gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari (engl. *CRF - Controlled release fertilizers*). CRF i SRF uglavnom se smatraju analognim, međutim Trenkel [11] i Shaviv [12] definirali su razlike među njima. U slučaju SRF-a, mehanizam otpuštanja hranjivih sastojaka je gotovo nepredvidiv i podložan je promjenama u tlu, vrsti tla i klimatskim uvjetima. Suprotno tome, primjenom CRF-a može se u granicama predvidjeti količina i vrijeme otpuštanja hranjivih sastojaka

Udruženje američkih službenika za kontrolu biljne hrane (AAPFCO) je definiralo gnojiva s usporenim ili kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari kao: *Gnojiva koja sadrže biljnu hranjivu tvar u obliku koji odgađa njenu dostupnost za unos i apsorpciju u biljkama nakon primjene gnojiva, ili koji produžuje njenu dostupnost biljkama znatno duže od komercijalnih „brzo dostupno hranjivih gnojiva“ poput amonijevog nitrata ili uree, amonijevog fosfata ili kalijevog klorida.*

Gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari su gnojiva dizajnirana s ciljem kontroliranog oslobađanja aktivnih, hranjivih sastojaka, da produže trajanje otpuštanja te manipuliraju brzinom oslobađanja, po mogućnosti koja je kompatibilna s metaboličkim potrebama biljaka. Dugoročno postupno otpuštanje hranjivih sastojaka iz CRF-a pokazalo se kao obećavajuće rješenje za suočavanje s trenutnim izazovima u poljoprivrednom sektoru. Uporaba takvih gnojiva predstavlja učinkovitije gospodarenje hranjivim tvarima u biljkama, čime se smanjuju potencijalne ekološke prijetnje, uz zadržavanje visokog kvaliteta usjeva [11].

2.3.1. Svojstva gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari

Posljednjih godina sve se više pridaje važnost proizvodnji i korištenju gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari. Jedan od načina proizvodnje takvih gnojiva je sinteza kemijskih spojeva koji predstavljaju hranjive sastojke u gnojivu, a koji se u tlu sporo otpuštaju. No, češće se komercijalna gnojiva oblažu različitim organskim ili anorganskim materijalima koji služe kao polupropusna membrana za hranjive sastojke [14].

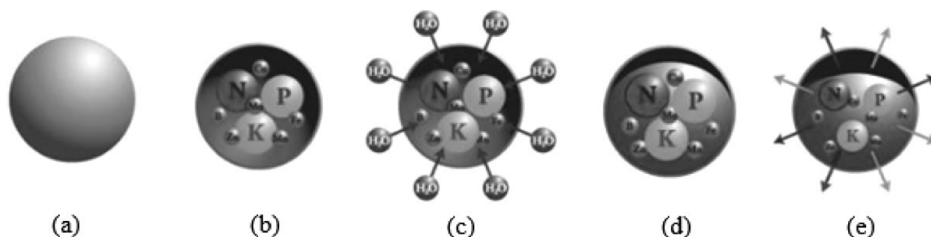
Gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari pokazuju brojne prednosti, ali i mane u odnosu na konvencionalna gnojiva. Osim racionalnijeg oslobađanja hranjivih sastojaka, u skladu s potrebama biljaka, samim korištenjem takvih gnojiva, smanjena je upotreba gnojiva za 20 - 30 %, uz zadržavanje istih prinosa usjeva. Nadalje, jednostavna su za upotrebu jer neovisno o vremenskim uvjetima, uzgajivač zna da će biljka dobiti sve potrebne hranjive sastojke samo jednom primjenom, za razliku od gnojiva topivih u vodi koji se moraju dodavati u tlo više puta. Radna snaga uvijek predstavlja brigu za uzgajivače. No, korištenjem CRF-a smanjeni su troškovi rada postrojenja, budući da nema potrebe za nadzor i miješanje takvih gnojiva, a i skupom injekcijskom opremom. Najveća dugoročna korist primjene gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari je ekološkog karaktera. CRF sprječavaju eutrofikaciju okolne vode, emisije opasnih plinova, toksičnost sjemena, starenje lišća, a također poboljšavaju kvalitetu tla, svojstva rukovanja i klijavost. S druge strane, većina obloženih ili inkapsuliranih gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari koštaju znatno više od proizvodnje konvencionalnih gnojiva. Također, kako biljke rastu, zahtijevaju različite količine hranjivih sastojaka, ovisno o stupnju razvoja. Npr. mladoj biljci je potrebno manje gnojiva od biljke koja je zrelija i koja aktivno raste. CRF oslobađaju hranjive sastojke prilično konzistentnom brzinom, pod pretpostavkom da je temperatura stabilna i možda neće osigurati odgovarajuću količinu hranjivih tvari u vrijeme koje im je potrebno. Nadalje, neki od materijala za oblaganje CRF-a nisu biorazgradivi. Također, neki CRF-ovi drastično mijenjaju pH tla, što je također nepoželjno. Uzimajući u obzir sve prednosti i nedostatke gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari, primjena takvih gnojiva predstavlja znatan napredak u poljoprivrednoj industriji [15].

2.3.2. Mehanizam djelovanja gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari

Važno je upoznati se s mehanizmom kontroliranog otpuštanja, izravnom mjerom učinkovitosti gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari. Općenito, teško je zamisliti mehanizam za kontrolirano otpuštanje jer ovisi o brojnim čimbenicima, kao što su priroda materijala za oblaganje, vrsta gnojiva, agronomski uvjeti i još mnogo toga. U literaturi se navode različiti mehanizmi koji su još uvijek u fazi izrade. Liu [16] i Shaviv [13] predložili su mehanizam za oslobađanje aktivne tvari iz obloženih gnojiva nazvan *višefazni difuzijski model*.

Prema ovom modelu, nakon primjene obloženog gnojiva, voda prodire kroz prevlaku pri čemu otapa hranjive tvari unutar obložene granule. Kako se osmotski tlak povećava unutar granule, granula posljedično bubri, pri čemu se

dogadaju dva procesa. U prvom, kada osmotski tlak premaši otpornost na prag membrane, tj. prevlake, prevlaka se rasprsnje i cijela jezgra se spontano oslobađa. Taj proces se naziva “mekhanizam otkaza” ili “katastrofalno oslobađanje”. U drugom, ako membrana podnosi tlak koji se razvija, smatra se da se aktivna tvar iz gnojiva polako oslobađa difuzijom, za koju pokretačka sila može biti gradijent koncentracije ili tlaka, ili njihova kombinacija nazvana “difuzijski mehanizam”. Mehanizam otkaza obično se primjećuje kod krhkih prevlaka (npr. sumpora ili modificiranog sumpora), dok se očekuje da polimerni filmovi (npr. poliolefin ili celulozni acetat) pokazuju mehanizam difuzijskog oslobađanja. Piktografski prikaz oba mehanizma prikazan je na Slici 2. Kontrolirano otpuštanje hranjivih tvari također ovisi o temperaturi okoline i količini vlage, pri čemu se brzina oslobađanja povećava na višim temperaturama s većim udjelom vlage. Mehanizam oslobađanje aktivne tvari iz obloženih gnojiva u osnovi je prijenos hranjivih tvari sa međupovršine gnojivo-polimer na međupovršinu polimer-tlo, koje pokreće voda. Upravljački parametri procesa otpuštanja su: (1) difuzija (2) degradacija polimernog filma i (3) lom ili otapanje polimerne ovojnice [15].

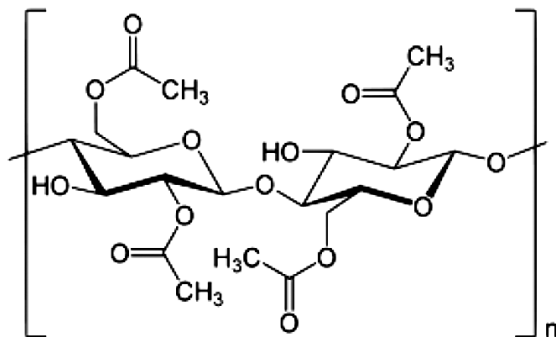

Slika 2. Difuzijski mehanizam otpuštanja aktivne tvari iz obložene granule gnojiva, (a) granula gnojiva s polimernim filmom, (b) hranjive (aktivne) tvari unutar granule, (c) prodiranje vode kroz polimerni film u unutrašnjost granule, (d) otapanje gnojiva i rast osmotskog tlaka, (e) kontrolirano oslobađanje hranjivih tvari kroz nabubrenu membransku ovojnicu/film [17].

2.3.3. Materijali za oblaganje gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari – celulozni acetat

U procesu oblaganja mineralnih gnojiva koriste se različiti organski i anorganski materijali kao što su sumpor, modificirani sumpor, različite smole, itd. Posljednjih godina, polimeri su postali najpoželjniji materijal u procesu stvaranju premaza gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari. Cjenovno su povoljni i lako dostupni. Jednostavni su za upotrebu, a mnogih od njih su zbog biorazgradljivosti prihvatljivi za okoliš. Upravo takva svojstva ima celulozni acetat (Slika 3), jedan

od najvažnijih estera celuloze koja je polazna sirovina za njegovu proizvodnju. Kemičari Paul Schützenberger i Laurent Naudin prvi su sintetizirali celulozni acetat 1865. godine.

Slika 3. Strukturna formula celuloznog acetata [18]

Proces dobivanja celuloznog acetata smatra se jednostavnim. Celuloza se ekstrahira iz pulpe drva ili pamuka te se podvrgava reakcijama hidrolize pod različitim temperaturnim uvjetima, nakon čega reagira s anhidridom octene kiseline ($\text{CH}_3\text{CO-O-COCH}_3$) u prisustvu sumporne kiseline, koja služi kao katalizator u reakciji. Na taj način celuloza se razgrađuje i dobiva se manji polimer koji sadrži 200 do 300 jedinica glukoze po lancu polimera, pri čemu se hidroksilne skupine zamjenjuje s acetatnim skupinama. Krajnji rezultat ove reakcije je bijeli kruti produkt, koji može imati konzistenciju praha ili grudica [18-19]. Topljivost celuloznog acetata obično ovisi o stupnju supstitucije, raspodjeli supstituenata na lancu molekule te raspodjeli na primarnoj i sekundarnoj OH-skupini. U usporedbi s drugim celuloznim esterima kao što su nitroceluloza, viskozna celuloza, etil celuloza itd., topljivost celuloznog acetata je slabija. Topljiv je u nekoliko otapala, kao što su aceton, dioksan, metil acetat, itd [20].

U ovom radu kao glavni polimerni materijal za oblaganje granula gnojiva korišten je celulozni acetat, samostalno ili mješavinama s drugim polimerima, različitih udjela.

2.4. Fosfor u biljkama, tlu i gnojivu

Fosfor je jedan od biogenih elemenata koji se u prirodi, tlu i biljkama javlja u peterovalentnom stanju. U tlu potječe iz procesa razgradnje matičnih stijena, najviše apatita. Sadržaj mu je u litosferi prilično promjenjiv (0,02-0,015 %) jer

ulazi u sastav velikog broja različito topljivih minerala, ali se nalazi i vezan u organskoj tvari tla. Od ukupne količine fosfora u tlu, većina poljoprivrednih tala sadrži između 40 i 80 % anorganski vezanog i 20 - 60 % organski vezanog fosfora. Biljke apsorbiraju fosfor isključivo u anionskom obliku i to kao H_2PO_4^- i HPO_4^{2-} , a ugrađuju ga u organsku tvar bez redukcije, što je razumljivo budući da se na fosforu temelji energetskei metabolizam svih živih bića. Njegova koncentracija u biljkama prosječno iznosi 0,3 - 0,5 %. Reprodukcijski dijelovi i mlađa tkiva sadrže relativno više anorganskog fosfora. Najveće potrebe biljaka za fosforom su na samom početku vegetacije u intenzivnom razvoju korijenskog sustava i kod prijelaza iz vegetacijske u reprodukcijsku fazu života. Međutim, nedostatak fosfora je vrlo česta pojava, a prvi simptom je usporen rast biljaka. Kod jače izraženog nedostatka slabo se razvija korijenov sustav, cvjetanje i zrioba biljaka kasne, smanjena je tvorba proteina, itd. Općenito, hranidbena vrijednost poljoprivrednih proizvoda je smanjena uz znatno niži prinos. Nedostatak fosfora u biljkama se manifestira u tamnozelenoj boji lišća uz pojavu kloroze, biljke su manje, a starije lišće odumire. S druge strane, suvišak fosfora u prirodnim uvjetima relativno je rijetka pojava, a javlja se kada koncentracija fosfora u suhoj tvari prijeđe 1 %, uz čest nedostatak cinka i željeza. Simptomi suviška su usporen rast, tamne pjege na lišću koje se šire na bazi lista i u konačnici opadanje lišća. Nadalje, veće količine fosfora ubrzavaju metabolizam i dovode do skraćivanja vegetacije, prijevremenog cvjetanja i starenja biljaka [5].

U većini tala, dostupnost fosfora općenito je mala, zbog njegove povezanosti s drugim sastavnicama tla s kojima formira različite fosforne spojeve s malom topljivošću i dostupnošću biljkama, u obliku u kojem ga one apsorbiraju [21]. Zbog toga, nužna je primjena fosfornih ili potpunih gnojiva, po mogućnosti obloženi polimerima, s ciljem postepenog oslobađanja fosfora u skladu s potrebama biljaka. Potpuna i fosforna mineralna gnojiva sadrže fosfor u obliku monokalcijeva, dikalcijeva ili trikalcijeva fosfata. U obliku monokalcijeva fosfata fosfor se nalazi u superfosfatu (16 do 21 % P_2O_5 , oko 31 % SO_3 i oko 27 % CaO). Superfosfati se mogu upotrijebiti za sve kulture, a često im se dodaju i različiti mikroelementi. Udio fosfora u dikalcijevim fosfatima kreće se između 19 i 35 % P_2O_5 . Sirovina iz koje se dobivaju fosforna gnojiva sirovi su fosfati ili fosforiti. Bolji sirovi fosfati sadrže 20 do 35 % P_2O_5 i 40 do 54 % CaO u obliku trikalcijevih fosfata [22].

U ovom radu, praćeno je otpuštanje fosfora iz polimerima obloženog NPK (potpunog) gnojiva.

3. REZULTATI I RASPRAVA

Gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari uglavnom se dobivaju oblaganjem komercijalnih gnojiva različitim materijalima koji usporavaju otpuštanje hranjivih sastojaka. Sumpor, različite smole, polimeri, samo su neki od materijala koji se koriste u tehnologiji oblaganja ili kapsuliranja. S porastom svijesti brige u okolišu, posljednjih godina se kao materijali za oblaganje gnojiva, nastoje koristiti biorazgradivi polimeri. Biorazgradivi polimeri se raspadaju u prirodnom okruženju, gdje se polimerne makromolekule najprije cijepaju na manje fragmente, a zatim na jednostavne i stabilne krajnje produkte. Degradacija može biti posljedica djelovanja aerobnih ili anaerobnih mikroorganizama, biološki aktivnih procesa (npr. enzimska reakcija) ili pasivnog hidrolitičkog cijepanja. Optimalno okruženje za razgradnju su temperatura između 20 i 60 °C, kisik, vlaga, mineralna hranjiva i neutralno ili blago kiselo tlo, pH vrijednosti 5 do 8.

Celulozni acetat je jedan od najprimjenjivanih biorazgradivih polimera korišten u sustavima za oblaganje gnojiva [2]. U ovom radu komercijalno gnojivo NPK 15-15-15 obloženo je različitim sustavima, u kojima je glavni materijal bio celulozni acetat (CA). Također, CA je korišten u sustavima s polilaktidom (PLA) i poli(metil-metakrilatom) (PMMA), različitih udjela PLA i PMMA.

Polilaktid ili polimlječna kiselina (PLA) je termoplastični, alifatski poliestar dobiven polimerizacijom monomera laktida koji se može dobiti iz obnovljive biomase, obično iz fermentiranog biljnog škroba poput kukuruza, kasave, šećerne trske ili pulpe šećerne repe. Zbog dobrih mehaničkih i drugih svojstava (gustoća, prozirnost, barijerna svojstva) PLA je našao primjenu u industriji pakiranja (boce, kruta plastika, folije). Biorazgradljiv je i mješljiv je s celuloznim acetatom [23].

Poli(metil-metakrilat) (PMMA) je termoplastični polimer koji se dobiva polimerizacijom metil-metakrilat monomera. Zahvaljujući prozirnosti, izgledu i otpornosti na grebanje PMMA se može smatrati alternativom staklu. Neka ga zovu i akrilik staklo. PMMA nije biorazgradiv u samostalnoj primjeni. Međutim, u sustavima s nekim drugim biorazgradivim polimerima, PMMA može biti razgradljiv. Bhat i Kumar [24] su proučavali biorazgradljivost i mješljivost polimernih mješavina PMMA s celuloznim acetatom, različitih sastava obiju komponenti. Filmovi polimera pripremljeni su otapanjem PMMA i CA u acetonu i dimetil formamidu (DMF). Rezultati ispitivanja pokazali su dovoljnu biorazgradljivost ovih smjesa, koja se povećavala s porastom sadržaja CA u polimernim smjesama. Mješljivost PMMA-CA proučavana je viskozimetrijskom metodom. Dobiveni rezultati otkrivaju da PMMA tvori mješljive smjese s CA,

u cijelom rasponu sastava. Razlog tome je stvaranja vodikove veze između karbonilne skupine PMMA i slobodne hidroksilne skupine CA [24].

Polimeri PLA i PMMA korišteni su u ovom radu zajedno sa CA kao materijali za oblaganje granula gnojiva kako bi se istražio njihov utjecaj na usporavanje procesa otpuštanja aktivne tvari.

3.1. Odabir veličinskog razreda gnojiva

Komercijalno gnojivo NPK 15-15-15 nalazi se u obliku granula različitih promjera. Radi lakšeg rukovanja, granule gnojiva su upotrebom mehaničkih sita različitih promjera otvora, podijeljeni u određene veličinske razrede (Tablica 1). Pri oblaganju gnojiva, važno je imati što užu raspodjelu veličina granula, kako bi raspršenje polimerne otopine bilo jednoliko na svim granulama, tj. kako bi granule imale identične debljine polimernih filmova. Oblaganjem gnojiva različitih veličina granula, raspršenje polimerne otopine nije jednoliko po svim granulama, a često dolazi do njihovog sljepljivanja.

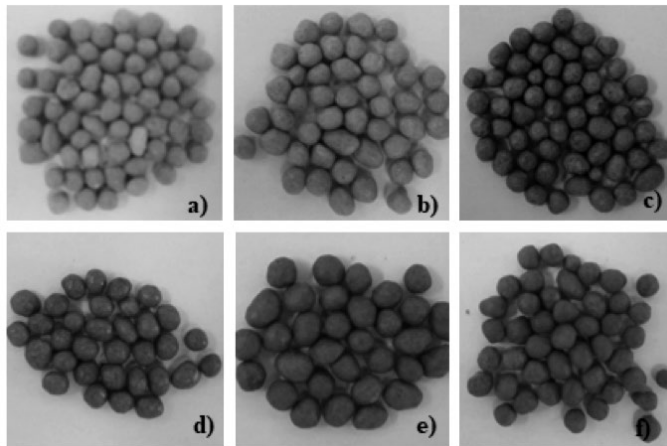
Tablica 1. Veličinski razredi granula mineralnog gnojiva s pripadajućim masenim udjelom

veličinski razred / mm	Udio / mas. %
>5	4,49
4 – 5	26,16
3,15 – 4	29,74
2,8 - 3,15	30,19
1,4 – 2,8	9,42

Zbog najuže raspodjele veličina gnojiva, kao i dobivenog najvećeg masenog udjela odvage nakon prosijavanja, za daljnje tretiranje izabrane su granule gnojiva veličinskog razreda 2,8 - 3,15 mm.

3.2. Odabir najpovoljnije koncentracije polimera za oblaganje granula gnojiva

Za preliminarno oblaganje granula gnojiva, pripremljene su tri otopine različitih koncentracija celuloznog acetata (2, 3 i 5 mas. % CA) u acetonu. Tri odvage mineralnog gnojiva, identičnih masa ($m = 120,9$ g), oblagane su na isti način. Spomenute otopine celuloznog acetata nanošene su na granule gnojiva u ciklusima, pri čemu se u jednom ciklusu potrošilo uvijek 1 gram polimera (celuloznog acetata). Pomoću industrijskog bojila koji je dodan otopinama, vizualno je praćena homogenost polimernog filma na granulama gnojiva. Nakon svakog ciklusa oblaganja, granule gnojiva su stavljene na sušenje na sobnoj temperaturi. Na Slici 4. prikazan je trend obojenja granula gnojiva korištenjem 3 mas. % otopine CA, od 1. do 10. ciklusa oblaganja.

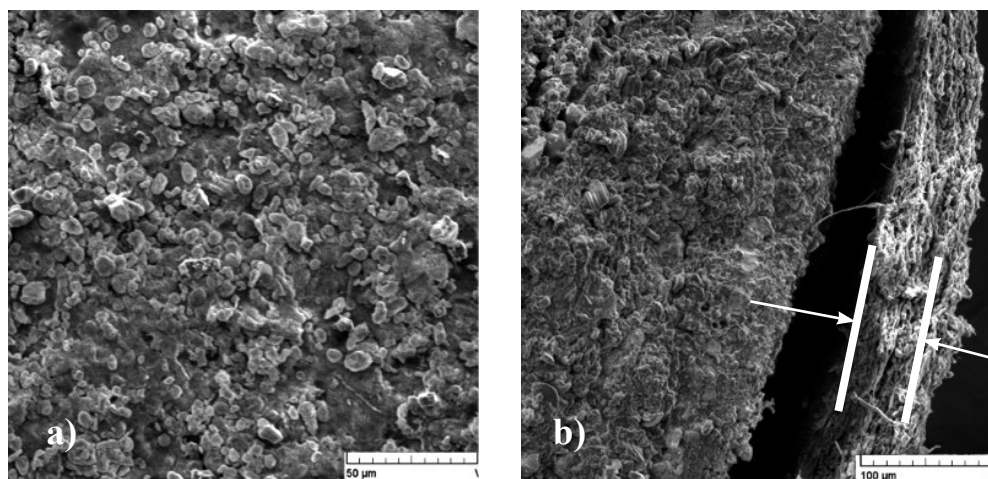
Slika 4. Granule gnojiva nakon a) nultog b) prvog c) trećeg d) petog e) sedmog i f) desetog ciklusa oblaganja otopinom 3 mas. % CA

3.3. Karakterizacija obloženih granula gnojiva

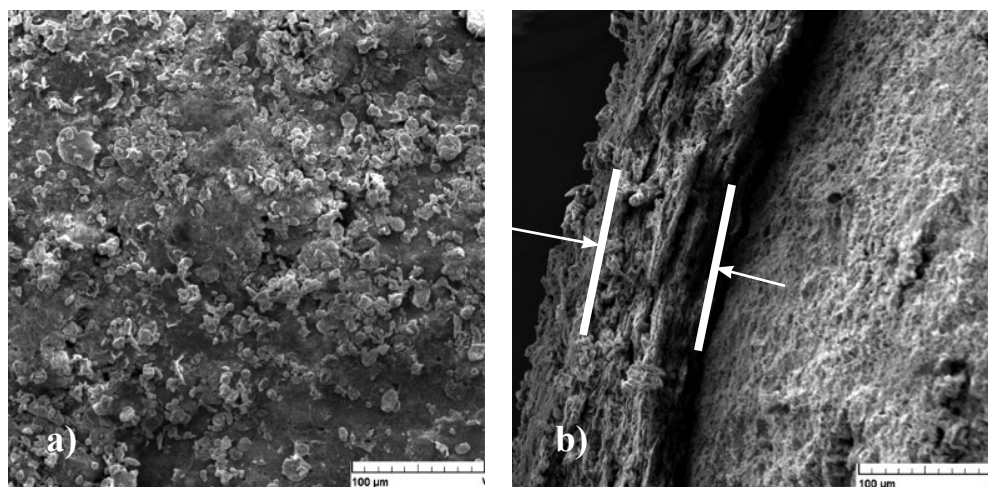
Kao najprikladnija koncentracija otopine za oblaganje granula gnojiva pokazala se 3 mas. % otopina CA, stoga je u nastavku eksperimenta korištena upravo ta koncentracija otopine, kako za sam CA tako i za sustave CA s drugim polimerima (PLA i PMMA) različitih udjela. Svaka polimerna otopina nanošena je na granule gnojiva ukupno 20 ciklusa (20 grama polimera), a površine granula i debljine polimernih filmova snimljene su na SEM-u nakon 10 i 20 ciklusa oblaganja.

Na Slikama 5a i 5b prikazane su SEM mikrografije površine, odnosno presjeka obložene granule gnojiva s CA kroz 10 ciklusa oblaganja, dok su na slikama

6a i 6b prikazani površina i presjek istog uzorka kroz 20 ciklusa oblaganja. Povećanjem broja ciklusa oblaganja površina granule poprimaju hrapaviju strukturu, odnosno na površini granula uočava se veći broj ostataka nakon sušenja kapljica polimerne otopine. Također, povećanjem broja ciklusa oblaganja, raste debljina polimernog filma, koja je kroz 10 ciklusa iznosila oko 60 μm , a kroz 20 ciklusa oblaganja oko 95 μm .

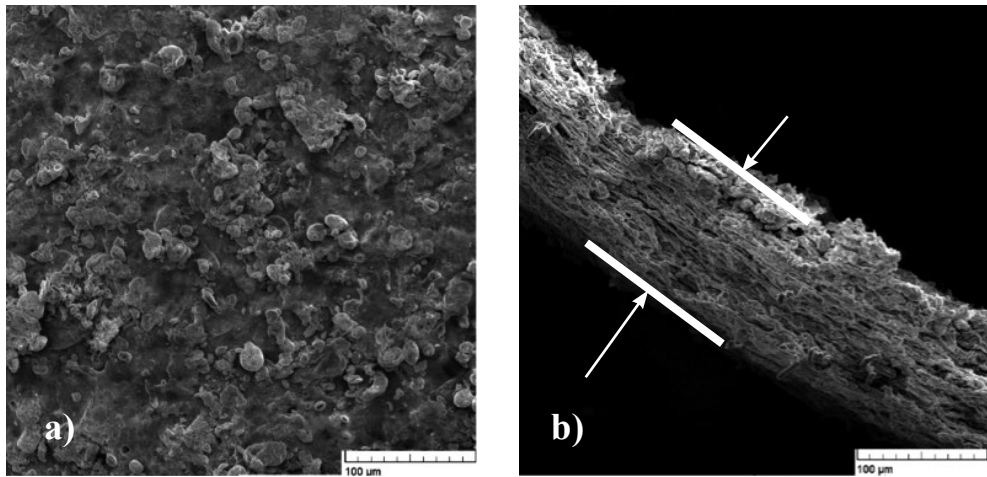
Slika 5. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene CA kroz 10 ciklusa oblaganja

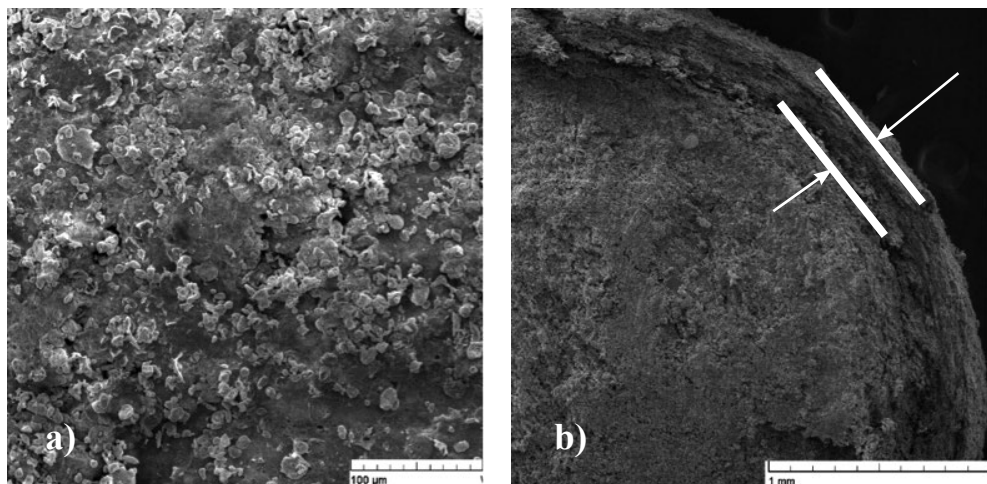
Slika 6. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene CA kroz 20 ciklusa oblaganja

Drugi sustav korišten za oblaganje mineralnih gnojiva, dobiven je miješanjem 3 mas. % CA i 3 mas. % polilaktida (PLA), pri čemu su oba polimera otopljena u acetonu.

Na Slikama 7a i 7b prikazani su SEM mikrografije površine, odnosno presjeka obložene granule za mješavinu CA/PLA 80/20 kroz 10 ciklusa oblaganja, a na Slikama 8a i 8b SEM mikrografije površine odnosno presjeka obložene granule za isti sustav kroz 20 ciklusa oblaganja. Površine granula izgledaju identično kroz 10 i kroz 20 ciklusa oblaganja, tj. na površini granula se mogu uočiti ostaci nakon sušenja kapljica polimerne otopine identične strukture. Debljina polimernog filma nakon 10. ciklusa iznosila je $\sim 80 \mu\text{m}$, a nakon 20. ciklusa oblaganja iznosila je $\sim 155 \mu\text{m}$.

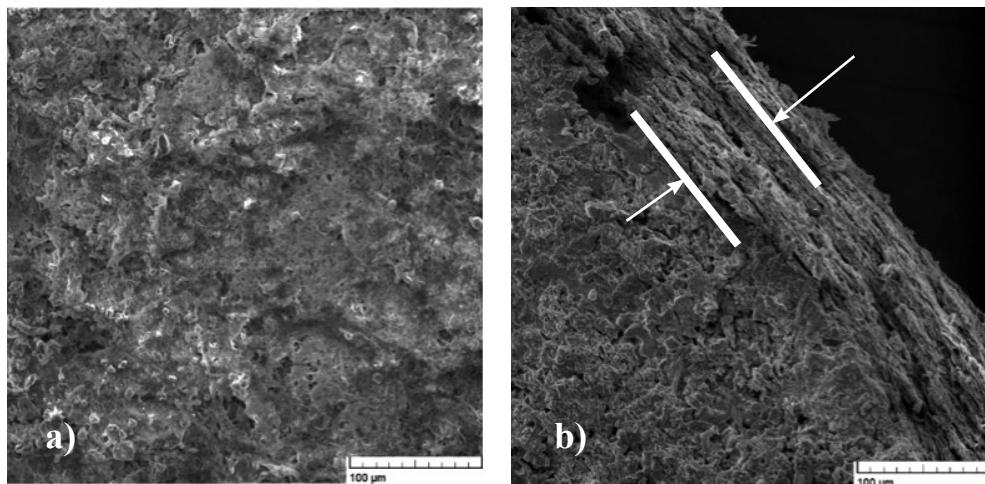

Slika 7. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene mješavinom CA/PLA 80/20 kroz 10 ciklusa oblaganja

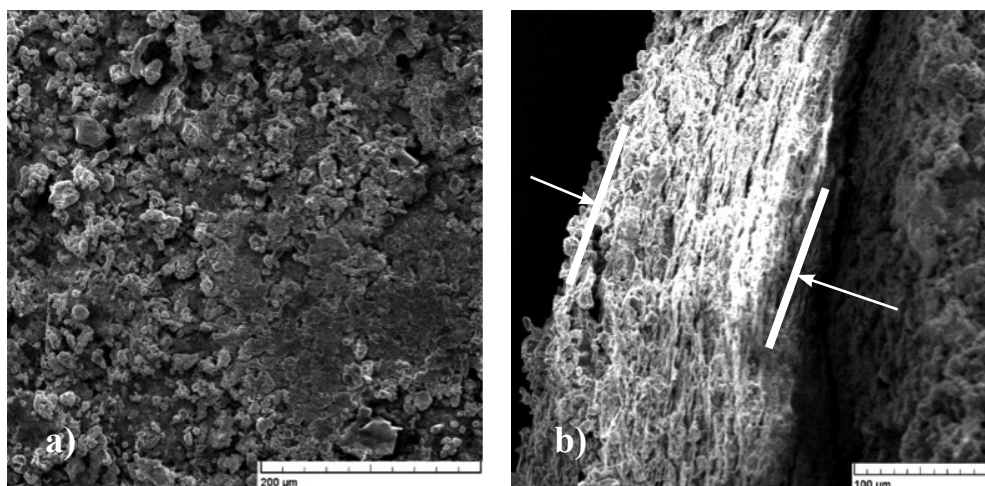

Slika 8. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene mješavinom CA/PLA 80/20 kroz 20 ciklusa oblaganja

Sustav CA/PLA 80/20 pripremljen je miješanjem 3 mas. % otopine CA u acetonu i 3 mas. % otopine PLA u acetonu, jednakih udjela. U usporedbi sa sustavima CA i CA/PLA 80/20, ovim sustavom su dobivene homogenije površine obloženih granula (Slika 9a i Slika 10a), tj. na površinama granula može se uočiti manje ostataka nakon sušenja polimerne otopine. Primjenom mješavine, tj. sustava CA/PLA 50/50 dobiven je kompaktniji polimerni film, u odnosu na prethodne sustave, čija je debljina iznosila je $\sim 65 \mu\text{m}$ kroz 10 (slika 9b), a $\sim 140 \mu\text{m}$ kroz 20 ciklusa oblaganja (slika 10b). Proizilazi da je porastom udjela PLA u smjesi, debljina polimernog filma nakon istog broja ciklusa oblaganja manja, a kompaktnost veća.

Slika 9. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene mješavinom CA/PLA 50/50 kroz 10 ciklusa oblaganja

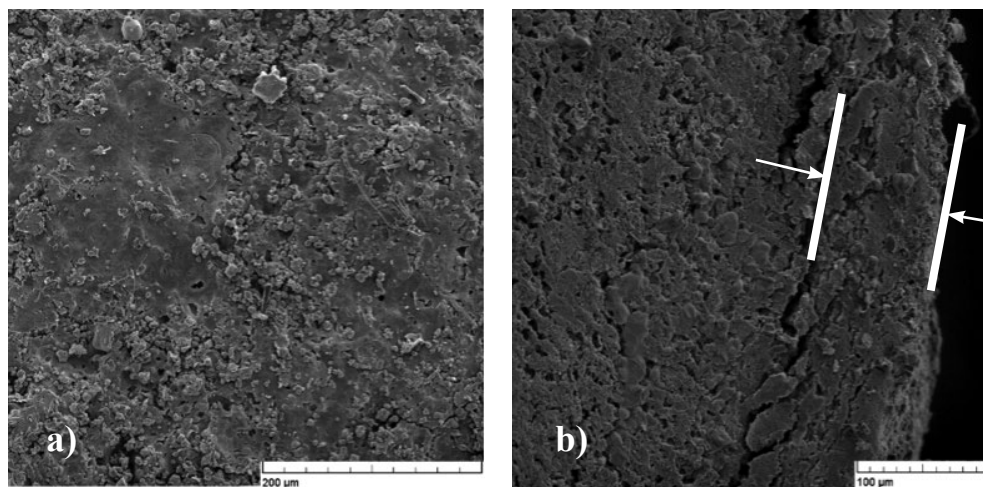
Slika 10. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene sustavom CA/PLA 50/50 kroz 20 ciklusa oblaganja

Sustav CA/PMMA 80/20 pripremljen je miješanjem 3 mas. % otopine CA u acetonu i 3 mas. % otopine polimetilmetakrilata (PMMA) u acetonu.

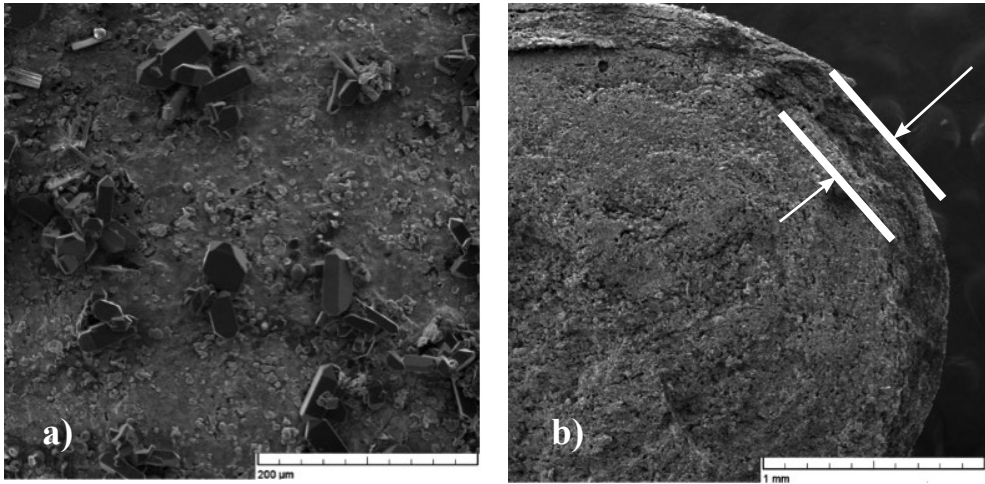
Na Slikama 11a i 11b prikazana je SEM mikrografija površine obložene granule, odnosno presjek obložene granule za mješavinu CA/PMMA 80/20 kroz

10 ciklusa oblaganja, dok je na Slikama 12a i 12b prikazana SEM mikrografija površine obložene granule odnosno presjek obložene granule za sustav CA/PMMA 80/20 kroz 20 ciklusa oblaganja. Površine granula su homogenije u usporedbi s prethodno korištenim sustavima (CA, CA/PLA 80/20, CA/PLA 50/50), tj. imaju manji broj ostataka nakon sušenja raspršenih kapljica polimerne otopine. Na Slici 12a mogu se uočiti čestice drugačije strukture od polimernog filma, koji najvjerojatnije odgovaraju česticama prašine ili nekim drugim anorganskim česticama, koje su se u završnim ciklusima oblaganja zalijepile za polimerni film.

Primjenom sustava CA/PMMA 80/20 dobiven je kompaktniji film u usporedbi s prethodno opisanim sustavima, čija je debljina kroz 10 ciklusa iznosila oko 85 μm , a kroz 20 ciklusa oblaganja iznosila je oko 180 μm .

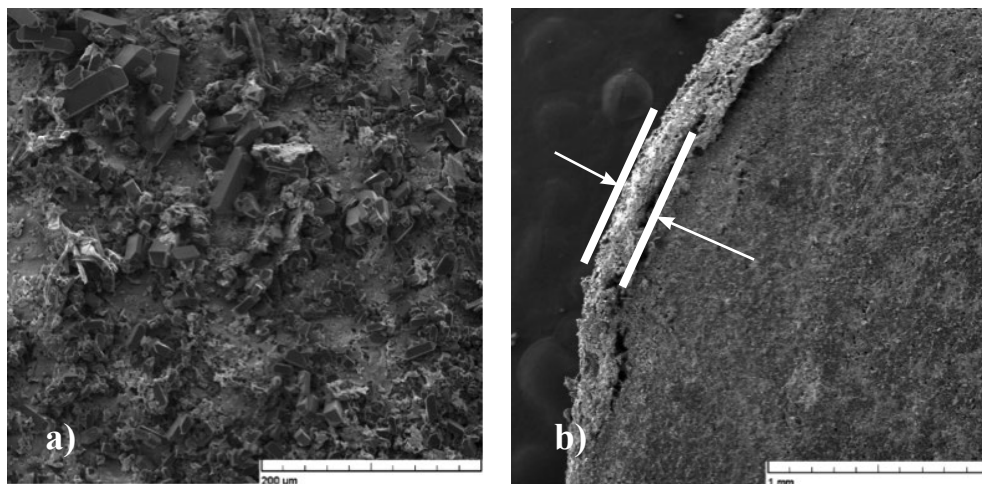

Slika 11. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene sustavom CA/PMMA 80/20 kroz 10 ciklusa oblaganja

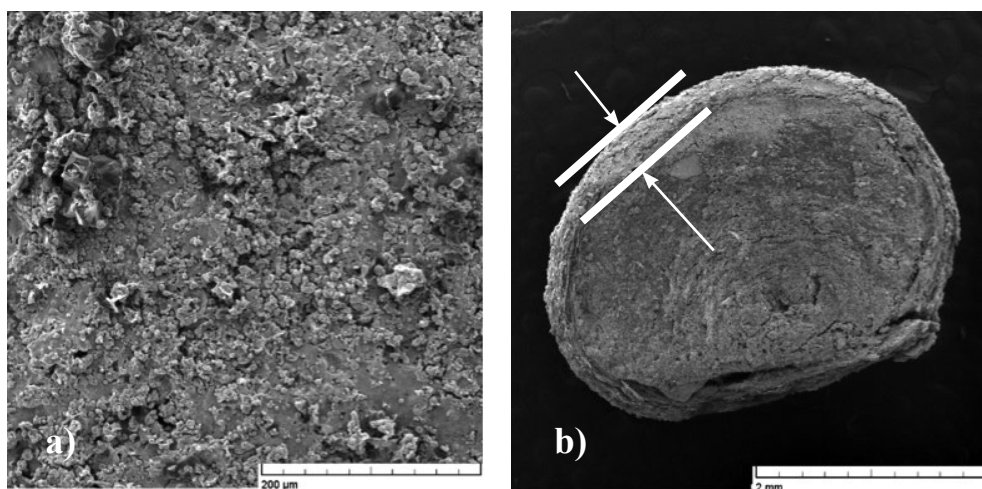

Slika 12. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene mješavinom CA/PMMA 80/20 kroz 20 ciklusa oblaganja

Mješavina CA/PMMA 50/50 dobiven je miješanjem 3 mas. % otopine CA i 3 mas. % otopine PMMA, jednakih udjela. Obje otopine su pripremljene u acetonu. U usporedbi sa mješavinom CA/PMMA 80/20, ovom mješavinom su dobivene hrapavije površine obloženih granula (Slika 13a i Slika 14a), tj. na površini granula se nalazi više ostataka nakon sušenja kapljica polimerne otopine. Kompaktnost polimernih filmova identična je kao kod mješavine CA/PMMA 80/20, čije su debljine iznosile oko 95 µm kroz 10 (slika 13b), a oko 200 µm kroz 20 ciklusa oblaganja (Slika 14b). Proizilazi da porastom udjela PMMA u smjesi, raste debljina polimernog filma, a kompaktnost se bitno ne mijenja.

Slika 13. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene sustavom CA/PMMA 50/50 kroz 10 ciklusa oblaganja

Slika 14. Prikaz a) površine i b) debljine polimernog filma granule gnojiva obložene sustavom CA/PMMA 50/50 kroz 20 ciklusa oblaganja

Usporedbom SEM mikrografija obloženih granula gnojiva za sve sustave, kroz 10 ciklusa oblaganja, najdeblja i najkompaktnija polimerna ovojnica dobivena je korištenjem mješavine CA/PMMA 50/50. Korištenjem ove mješavine, debljina polimernog filma nakon 10 ciklusa oblaganja iznosila je 95 µm. Međutim, najhomogenija površina granula dobivena je korištenjem mješavine CA/PLA

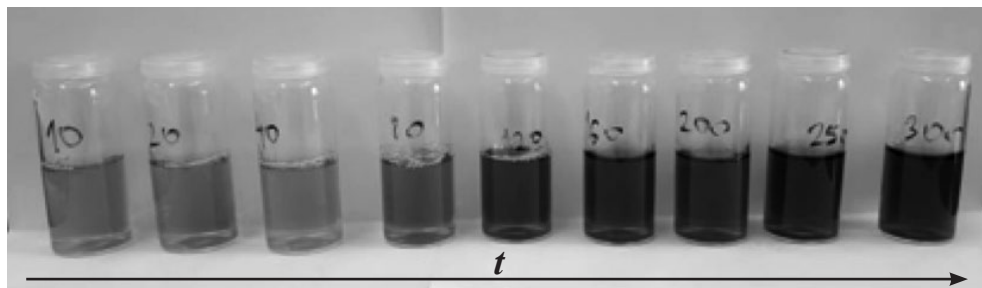
50/50. S druge strane, kroz 20 ciklusa oblaganja, najhomogenija površina granule, kao i najdeblja i najkompaktnija polimerna ovojnica dobivena je korištenjem mješavine CA/PMMA 50/50. Korištenjem ove mješavine, debljina polimerog filma kroz 20 ciklusa oblaganja iznosila je 200 μm .

U nastavku su prikazani rezultati otpuštanja aktivne tvari iz neobloženih granula i granula obloženih spomenutim sustavima.

3.4. Određivanje profila otpuštanja

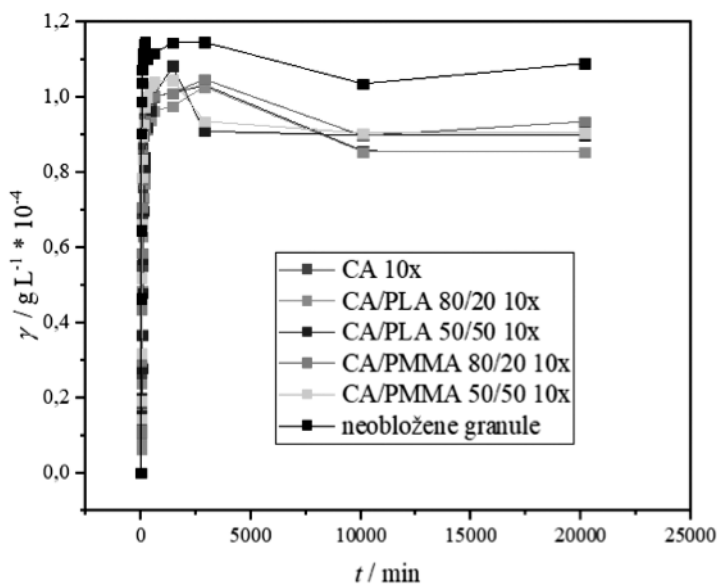
Otpuštanje hranjivih sastojaka u tlo iz gnojiva s kontroliranim otpuštanjem aktivne tvari kroz polimernu ovojnicu/film ne ovisi u velikoj mjeri o svojstvima tla kao što su: pH vrijednost, tekstura i slanost tla, aktivnost mikroba, redoks potencijal, ionska snaga otopine, itd. Glavni faktori koji utječu na oslobađanje aktivnih tvari iz polimerima obloženih gnojiva jesu temperatura i propusnost vlage polimernog filma. Propusnost vlage polimernog filma ovisi o vrsti, kao i debljini i kompaktnosti polimernog filma [29]. Polarnost (hidrofilnost) polimernih ovojnica uvelike utječe na propusnost vlage. Kontaktni kut s vodom predstavlja mjeru hidrofilnosti odnosno hidrofobnosti površine. Ako je kontaktni kut vode s površinom manji od 90° , površinu smatramo hidrofilnom jer su sile interakcije između vode i površine približno jednake. Ako se voda širi po površini i ako je kontaktni kut s podlogom manji od 10° , površinu smatramo superhidrofilnom. Površine koje imaju kontaktni kut veći od 90° smatramo hidrofobnim površinama. Kontaktni kut može biti i iznad 150° , a takve površine opisujemo kao superhidrofobne [26]. Prema literaturnim podacima pri istim uvjetima mjerenja (20°C , Young-ova jednadžba) kontaktni kut CA iznosi $54,4^\circ$ [23], PMMA 68° , a PLA $70,3^\circ$ [24]. Na osnovu vrijednosti kontaktnih kuteva spomenutih polimera, najpolarniji karakter pokazuje CA, a najnepolarniji karakter PLA. Uzimajući u obzir samo polarnost polimernih ovojnica, za očekivati je da će najsporije otpuštanje fosfora pokazati mješavina s najvećim udjelom PLA (CA/PLA 50/50), a najbrže otpuštanje fosfora granule obložene s CA.

Otpuštanja aktivne tvari iz obloženih granula gnojiva provedeno je u laboratoriju, tako što su granule gnojiva, obložene određenim polimerom ili mješavinom polimera, uronjene u čašu s deioniziranom vodom. Za svaki sustav, određen je profil otpuštanja aktivne tvari iz obloženih granula kroz 10 i 20 ciklusa oblaganja. Bočice s alikvotima u koje su dodani potrebni reagensi i voda, za jedan od uzoraka prikazani su na Slici 15. Intenzitet obojenja otopina raste s porastom sadržaja oslobođene aktivne tvari, tj. oslobođenog fosfora.

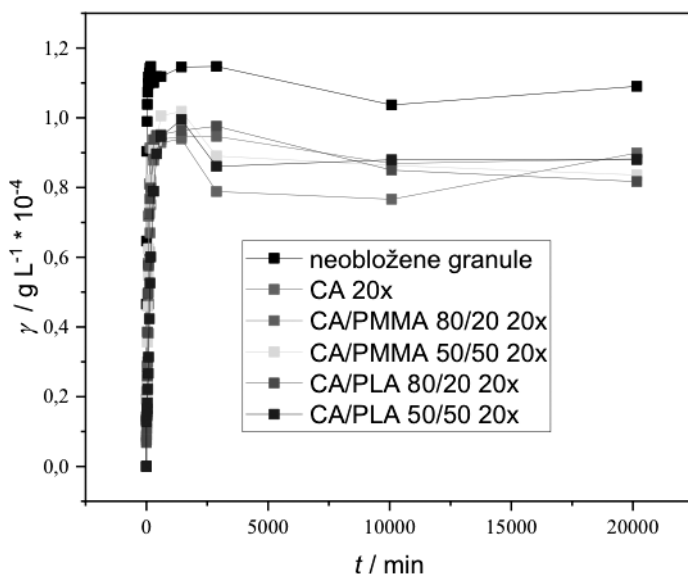

Slika 15. Prikaz intenziteta obojenja alikvota dodatkom askorbinske kiseline

Otpuštanje aktivne tvari iz granula gnojiva praćeno je 14 dana za sve primijenjene polimerne sustave. Na Slikama 16 i 17 prikazan je profil otpuštanja za sve polimerne sustave oblagane kroz 10 ciklusa, odnosno 20 ciklusa tijekom 14 dana praćenja otpuštanja.

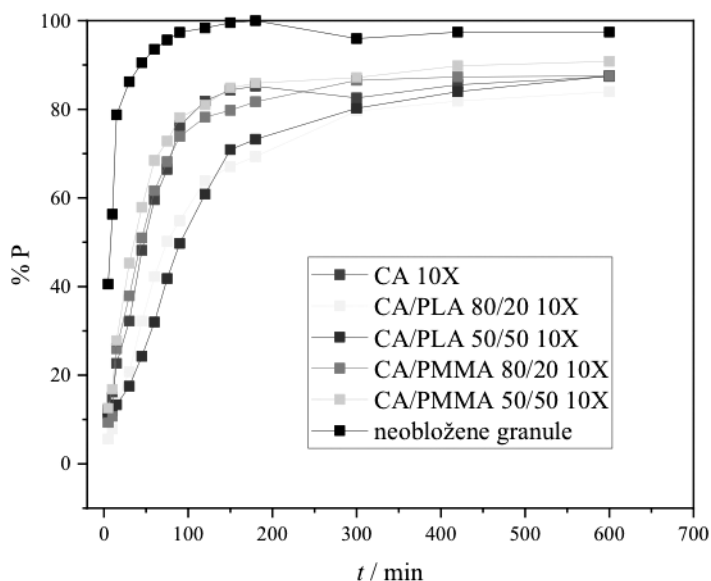
Slika 16. Profil otpuštanja za neobložene granule i granule obložene svim sustavima oblagane kroz 10 ciklusa tijekom 14 dana praćenja otpuštanja

Slika 17. Profil otpuštanja za neobložene granule i granule obložene svim sustavima kroz 20 ciklusa oblaganja za 14 dana praćenja otpuštanja

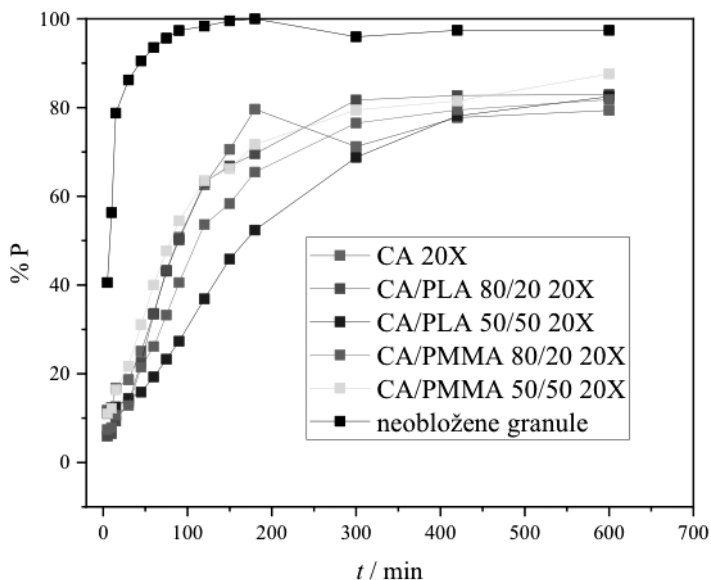
Na Slikama 18 i 19 prikazane su usporedbe profila otpuštanja za granule obložene kroz 10, odnosno kroz 20 ciklusa s CA te mješavinama CA/PLA 50/50 i CA/PMMA 50/50, kao i za neobložene granule, za prvih 10 h otpuštanja. Mješavina CA/PLA 50/50 je pokazala najsporije, a mješavina CA/PMMA 50/50 najbrže otpuštanje fosfora. Ovdje se vidi veći utjecaj kemijskog sastava tj. sporije otpuštanje je pokazala mješavina CA/PLA 50/50, za razliku od prethodnog primjera gdje se više istaknuo doprinos debljine i kompaktnosti nanesenog polimernog filma.

Na Slici 20 je prikazan postotak oslobođenog fosfora iz granula gnojiva obložene CA te mješavinama CA/PLA 80/20, CA/PLA 50/50, CA/PMMA 80/20 i CA/PMMA 50/50 kroz 10 ciklusa oblaganja, za prvih 10 h otpuštanja. Kao što je već spomenuto, otpuštanje fosfora iz neobloženih granula gnojiva je gotovo nakon 3 h, tj. koncentracija oslobođenog fosfora postiže svoj maksimum. U prva 2 h praćenja, najsporije otpuštanje pokazala mješavina CA/PLA 50/50, iz kojeg je do tada je oslobođeno 60,8 % fosfora, dok je iz CA te mješavina CA/PLA 80/20, CA/PMMA 80/20 i CA/PMMA 50/50 oslobođeno 81,9 %, 63,9 %, 78,2 % i 89,0 % fosfora za 2 h otpuštanja.

Slika 18. Postotak oslobođenog fosfora iz neobloženih granula i granula obloženih CA te mješavinama CA/PLA 80/20, CA/PLA 50/50, CA/PMMA 80/20 i CA/PMMA 50/50 kroz 10 ciklusa oblaganja

Na Slici 19 je prikazan postotak oslobođenog fosfora iz granula gnojiva obloženih CA te mješavinama CA/PLA 80/20, CA/PLA 50/50, CA/PMMA 80/20 i CA/PMMA 50/50 kroz 20 ciklusa oblaganja, za prvih 10 h otpuštanja. Najsporije otpuštanje pokazao je sustav CA/PLA 50/50, iz kojeg je nakon 2 h otpuštanja oslobođeno 36,9 %, a nakon 10 h otpuštanja 82,5 % fosfora. CA te mješavine CA/PLA 80/20 i CA/PMMA 50/50, nakon 2 h otpuštanja pokazali su slične vrijednosti oslobođenog fosfora, koje su iznosile 62,6 %, 63,2 % i 63,5 %, dok je iz mješavine CA/PMMA 80/20 nakon 2 h oslobođeno 53,6 % fosfora.

Slika 19. Postotak oslobođenog fosfora iz neobloženih granula i granula obloženih CA te mješavinama CA/PLA 80/20, CA/PLA 50/50, CA/PMMA 80/20 i CA/PMMA 50/50 kroz 20 ciklusa oblaganja

Daljnijim praćenjem otpuštanja fosfora (Tablica 2) uočeno je da nakon 24 h (mješavine CA/PLA 50/50 i CA/PMMA 50/50), odnosno nakon 48 h otpuštanja (CA i mješavine CA/PLA 80/20 i CA/PMMA 80/20) dolazi do smanjenja koncentracije fosfora u otopini. Na Slici 20 prikazana je tikvica u kojoj se nalaze granule gnojiva obložene jednim od sustava, nakon 14 dana praćenja oslobađanja fosfora. Uočava se zeleni talog, koji najvjerojatnije tvore bakterije koje su se u uvjetima praćenja oslobađanja fosfora pojavile u tikvicama. Na osnovu literaturnih podataka, pretpostavlja se da je do smanjenja koncentracije fosfora došlo djelovanjem bakterija, odnosno PAO organizmima (engl. *Polyphosphate-accumulating organisms* – organizmi koji akumuliraju fosfor). PAO organizmi smanjuju ili uklanjaju fosfor iz otopine nakupljajući ga u svojim stanicama u obliku polifosfata. Ovisno o koncentraciji otopljenog kisika i raspoloživog izvora ugljika (npr. natrijevog acetata) u vodi, nagomilavaju ili otpuštaju fosfat. Upravo se ovi organizmi koriste u sustavima za uklanjanje fosfora iz otpadnih voda [25].

Tablica 2. Koncentracije oslobođenog P za navedene sustave nakon 1, 2, 7 i 14 dana otpuštanja

SUSTAV:	broj ciklusa oblaganja	koncentracija fosfora/ g L ⁻¹ *10 ⁻⁴			
		nakon 1 dana	nakon 2 dana	nakon 7 dana	nakon 14 dana
CA	10	1,12	1,033	0,858	0,855
	20	0,911	0,929	0,789	0,766
CA/PLA 80/20	10	0,978	1,029	0,856	0,893
	20	0,964	0,976	0,850	0,817
CA/PLA 50/50	10	1,084	0,889	0,910	0,899
	20	0,995	0,866	0,861	0,880
CA/PMMA 80/20	10	1,011	1,049	0,898	0,936
	20	0,946	0,947	0,869	0,882
CA/PMMA 50/50	10	1,047	0,916	0,936	0,906
	20	1,019	0,887	0,890	0,863

Slika 20. Pojava PAO organizma u vodi s granulama gnojiva

4. ZAKLJUČAK

U ovom radu komercijalno granulirano gnojivo NPK 15-15-15 obloženo je u rotacijskom bubnju različitim polimernim sustavima. Za svaki od sustava određen je profil otpuštanja aktivne tvari.

- Zbog najuže raspodjele veličina granula kao i dobivene odvage najveće mase nakon prosijavanja, izabrane su granule gnojiva veličinskog razreda 2,8 - 3,15 mm.
- Kao najpovoljnija koncentracija nakon preliminarnog oblaganja izabrana je 3 mas. % otopina CA.
- Povećavanjem ciklusa oblaganja granula gnojiva različitim sustavima, povećava se debljina polimernog filma i hrapavost površine granula.
- Porastom udjela PLA i PMMA u sustavu s CA, dobivene su homogenije površine granula gnojiva i veće debljine polimernih filmova.
- Najhomogenija površina granula, te najdeblji i najkompaktniji sloj polimernog filma, nakon 10 i 20 ciklusa oblaganja, dobiveni su korištenjem sustava CA/PMMA 50/50. Debljine polimernih filmova iznosile su 95 μm nakon 10, odnosno 200 μm nakon 20 ciklusa oblaganja.
- Otpuštanje fosfora iz obloženih granula gnojiva praćeno je 14 dana, a najbrže otpuštanje se odvija u prvih 10 sati reakcije.
- Porastom udjela PLA u sustavu s CA, uočeno je sporije, dok porastom udjela PMMA, brže otpuštanje aktivne tvari.
- Najsporije otpuštanje fosfora iz granula gnojiva, pokazao je sustav CA/PLA 50/50, a postotak oslobođenog fosfora nakon 10 h iznosio je 82,49 %.
- Nakon 24 h otpuštanja, koncentracija fosfora u otopini počinje se smanjivati što se, na osnovu literaturnih podataka, može pripisati pojavi PAO organizama koji se hrane fosforom.

5. LITERATURA

1. Liu, P., Tan, D., Xu, Y., Shen, Y., Liu, Z., Effects of fertilization methods of self-made wheat-specific controlled-release nitrogen fertilizer on fertilizer efficiencies, *Scientia Agricultura Sinica* 51 (2018) 3897-3908
2. Chen J., Lü S., Zhang Z., Zhao X., Li X., Ning P., Liu M., Environmentally friendly fertilizers: A review of materials used and their effects on the environment, *Science of the Total Environment*, 613–614 (2018) 829–839
3. Wu L., Liu M., Preparation and characterization of cellulose acetate-coated compound fertilizer with controlled-release and water-retention, *Polymers for Advanced Technologies*, 19 (2008) 785–792
4. Vukadinović, V., Vukadinović, V. (2014): Osnovno o gnojivima i gnojdbi [http://ishranabilja.com.hr/literatura/ishrana_bilja/Osnovno_o_gnojivima_i_gnojdbi .pdf](http://ishranabilja.com.hr/literatura/ishrana_bilja/Osnovno_o_gnojivima_i_gnojdbi.pdf) Datum pristupa: 6.8.2019.
5. Vukadinović, V., Vukadinović, V., *Ishrana bilja*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Poljoprivredni fakultet, Osijek, 2011.
6. <https://icl-sf.com/global-en/article/an-introduction-to-controlled-release-fertilizers/> datum pristupa: 14.8.2019.
7. Vukadinović V., Bertić B., *Filozofija gnojidbe*, Studio HS Internet d.o.o., Osijek, 2013
8. Ćosić T., Mesić M., *Gnojiva i gnojidba*, interna skripta, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008.
9. Lončarić Z., Karalić K., *Mineralna gnojiva i gnojidba ratarskih usjeva*, Poljoprivredni fakultet u Osijeku, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera Osijek, 2015.
10. <https://petrokemija.hr/hr-hr/Proizvodi-i-usluge/Gnojiva/Slozena-gnojiva/ArticleId/1116/oamid/680> datum pristupa: 11.8.2019.
11. M. E. Trenkel, *Slow- and Controlled-Release and Stabilized Fertilizers: An Option for Enhancing Nutrient Use Efficiency in Agriculture*, 2nd Edition, International Fertilizer Industry Association, 2010.
12. Shaviv A., *Controlled release fertilizers*, IFA International Workshop on Enhanced-Efficiency Fertilizers, Frankfurt, International Fertilizer Industry Association, Paris, 2005.
13. AlShamaileh E., Al-Rawajfeh A., Alrbaihat M., *Mechanochemical Synthesis of Slow-release Fertilizers: A Review*, *The Open Agriculture Journal*, 12 (2018) 11-19
14. <https://www.pthorticulture.com/en/training-center/pros-and-cons-of-using-controlled-release-fertilizers-in-the-greenhouse/> datum pristupa: 12.8.2019.
15. KuShaari K., Man Z., Basit A., Thanh T., *Review on materials & methods to produce controlled release coated urea fertilizer* Babar Azeem, *Journal of Controlled Release*, 181 (2014) 11–21
16. Liu L., et al., *A review: controlled release systems for agricultural and food applications*, in: N. Parris, L.S. Liu, et al., (Eds.), *New Delivery Systems for Controlled Drug Release from Naturally Occurring Materials*, ACS Symposium series, 992 (2008) 265–281
17. <https://icl-sf.com/global-en/article/an-introduction-to-controlled-release-fertilizers/> datum pristupa: 09.08.2019.

18. https://en.wikipedia.org/wiki/Cellulose_acetate datum pristupa: 14.8.2019.
19. Fischer, S., Thümmel, K., Volkert, B., Hettrich, K., Schmidt, Fischer, K., Properties and Applications of Cellulose Acetate, *Macromol. Symp.*, 262 (2008) 89-96
20. <https://www.pacetati.com/en/product-view/78> datum pristupa: 14.8.2019.
21. Alharbi K., Ghoneim A., Ebid A., ElHamshary H., El-Newehy M., Controlled release of phosphorous fertilizer bound to carboxymethyl starch-g-polyacrylamide and maintaining a hydration level for the plant, *International Journal of Biological Macromolecules* 116 (2018) 224-231
22. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=22431> datum pristupa 14.8.2019
23. Gupta B., Revagadea N., Hilborn J., Poly(lactic acid) fiber: An overview, *Progress Polymer Science*, 32 (2007) 455–482
24. Bhat D., Kumar S., Biodegradability of PMMA Blends with Some Cellulose Derivatives, *Journal of Environmental Polymer Degradation*, 14 (2006) 385–392
25. Trenkel E., Controlled-Release and Stabilized Fertilizers in Agriculture, *International Fertilizer Industry Association*, Paris, 1997
26. Leskovic M., predavanje_Karakterizacija površine, studij: Kemija i inženjerstvo materijala, Zavod za inženjerstvo površina polimernih materijala, FKIT, 2016.
27. http://www.accudynetest.com/polymer_surface_data/cellulose_acetate.pdf datum pristupa: 12.9.2019.
28. Mazidi M., Edalat A., Berahman R., Hossein F. S., Highly-Toughened Polylactide-(PLA) Based Ternary Blends with Significantly Enhanced Glass Transition and Melt Strength: Tailoring the Interfacial Interactions Phase Morphology and Performance *Macromolecules*, American Chemical Society, 51 (2018) 4298-4314
29. Mino T., van Loosdrecht M., Heijnen J.J., Microbiology and biochemistry of the enhanced biological phosphate removal process, *Water Environment Research*, 32 (1998) 3193-3207.

GRADOVRH

TEATROLOGIJA

Južnoslavenska drama i TKT-fest

Sažetak. Osamnaest ljeta je druge dekade trećeg milenijuma od organizovanja TKT-festa, znaka prepoznatljivosti tuzlanskog Teatra Kabare u širim regionalnim kazališnim i kulturološkim okvirima. Punoljetstvo TKT – festa je konstituisalo svojevrsno teatarsko festivalsko biće koje tvore mnogobrojni čindbenici kazališnog čina.

Navedeni period (2003-2019) je razdoblje u koje su kroz projekte koji su prikazani na TKT – festu i festivalskoj pozornici prodefilovali mnogi ansambli i protagonisti kazališnog čina. Specifikum djelovanja svakog kazališnog organizma čini njegova programska i repertoarska profilacija, u kojoj posebno mjesto zauzima karakter drame, s obzirom na njene bliže ili daljnje regionalne odrednice. Imajući u vidu međunarodni karakter festivalskog trajanja, pod lupom pažnje je južnoslovenska drama po čijim su tekstualnim potkama igrane predstave na ovom Festivalu.

U toku festivalskih prikazanja na TKT-ovskoj pozornici su igrane predstave koje po svojoj dramološkoj strukturi pripadaju bosansko-hercegovačkoj, hrvatskoj, slovenačkoj, srpskoj i bugarskoj drami, što su pored crnogorske i makedonske sastavne strukture južnoslavenske drame.

Pokazalo se i na TKT-festu da bez prave domaće drame, a južnoslavenska to jeste, nema uspostave kontinuiranog i kvalitetnog odnosa sa publikom i najširim gledalištem. A i interesovanje festivalske publike za ove drame je izuzetno veliko, tako da je južnoslavenska drama, tokom osamnaestogodišnjeg učešća integrisala mnogo kazališnoga u jedan čin, koji konstituiše specifično teatrološko biće ovog Festivala.

Ključne riječi: Južnoslovenska drama, TKT fest, festivalska pozornica, punoljetstvo Festivala, domaća drama, gledalište.

1. Uvod

Festivalski život južnoslavenske drame započinje već na prvom TKT-festu (2003) kada je u produkciji Teatra Rugantino iz Zagreba izvedena drama Mate Matišića „Hrvatski emigranti“. Sljedeće godine na Festivalu su već tri južnoslovenske drame: „Maslačak i retard“ Mladena Popovića, „Laki komad“ Nebojše Romčevića i „Uho, grlo, nož“ Vedrane Rudan.

I tako iz godine u godinu, od jedne do četiri južnoslavenske drame su zatvarale festivalski TKT-ovski krug.

Mnoštvo predstava i protagonista čiji predlošci pripadaju južnoslavenskoj drami najslikovitije su vidljivi kroz teatrografski prikaz.

***2. Teatrografski prikaz predstava južnoslavenske drame
koje su izvedene na TKT-festu (2003 – 2019)
i protagonista koji su u njima uzeli učešća (selektivno):***

A

„AGNUS DEI“, na XIII TKT festu, u produkciji Kazališta Virovitica

Autor: Igor Golub

Reditelj: Igor Golub

Scenografija: Igor Golub

Dramaturgija: Dora Golub

Kostimografija: Vanda Grba

Datum izvođenja na festivalu: 02.04.2015.

Uloge: Draško Zidar, Mladen Kovačić, Vlasta Golub, Monika Mihajlović, Goran Koši, Tomislav Pintarić, Martina Žagar, Igor Golub.

Autori dramskih tekstova južnoslavenske drame izvedeni na TKT-festu (2003-2019):

- Anočić Saša („Kauboji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Basara Crnčević Vida („Nek mu je laka crna zemlja“, u produkciji Yugoart teatar, 01.04.2013. na XI TKT festu)
- Bojčev Hristo („Hanibal podzemni“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 30.03.2010. na VIII TKT festu)
- Boko Jasen („Ljubav je jača od mača“, u produkciji Kazališta Virovitica, 27.03. 2008. na TKT festu)
- Cvetanović Jordan („Terapija“, u produkciji Teatra Rugantino, 01.04.2012. na X TKT festu)
- Domanović Radoje („Naši dani“, u produkciji Proces teatra, 30.03.2014. na XII TKT festu)
- Golub Igor („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)

- Ivanišević Ivica („Sa’će Božo, svaki čas“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2006. na TKT festu); („Život je čudo“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 03.04.2015. na XIII TKT festu)
- Ivica Boban („Kako misliš mene nema“, u produkciji Teatra Exit, 26.03.2008. na TKT festu)
- Karajić Zoran („Dugom prugom do srca“, u produkciji Šabačkog pozorišta, 29.03.2013. na XI TKT festu)
- Krleža Miroslav („Bobočka ili drugih sto stranica Filipa Latinovića“, u produkciji Kazališta Moruzgva, 31.03.2013. na XI TKT festu)
- Lašić Ljiljana („Slobodne žene balkanske“, u produkciji Narodnog pozorišta Toša Jovanović, 01.04.2015. na XIII TKT festu)
- Matišić Mate („Hrvatski emigranti“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2003. na TKT festu); („Jozo i Marija“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2005. na TKT festu); („Balon“, u produkciji Teatra Exit, 03.04.2011. na IX TKT festu)
- Obradović Ognjen („Nedelja: juče, danas, sutra“, u produkciji Beogradskog dramskog pozorišta, 04.04.2013. na XI TKT festu)
- Pekić Borislav („X + Y = 0“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 25.03.2008. na TKT festu)
- Pelević Maja („Ja ili neko drugi“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 27.03.2012. na X TKT festu)
- Petrović Jasminka („Sex za početnike“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2008. na TKT festu)
- Popović Mladen („Maslačak i retard“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 25.03.2004. na TKT festu)
- Romčević Nebojša („Laki komad“, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin, 28.03.2004. na TKT festu)
- Rudan Vedrana („Uho, grlo, nož“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2004. na TKT festu); („Kurva“, u produkciji HNK Ivan Plemeniti Zajc, 02.04.2014. na XII TKT festu)
- Šajtinac Radivoj („Paorska groznica“, u produkciji Jovice Jašina, 30.03.2008. na TKT festu)
- Šodan Damir („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)
- Štivičić Tena („Ne mo’š pobeć’ od nedelje“, u produkciji Narodnog pozorišta Toše Jovanovića, 02.04.2012. na X TKT festu)
- Vukmirica Željko („Povijest moje gluposti“, u produkciji Željka Vukmirice, 27.03.2007. na TKT festu)
- Zidar Draško („Kabaret kod veselih muškaraca“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2013. na XI TKT festu)

- Zupančić Matjaž („Goli pijanist“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 23.03.2005. na TKT festu); („Igra parova“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 30.03.2007. na TKT festu)

B

„BALON“, na IX TKT festu, u produkciji Teatra Exit, Zagreb

Autor: Mate Matišić

Reditelj: Miroslav Brečić

Dramaturgija: Tajana Gašparović

Kostimografija: Mirjana Zagorec

Muzika: Stanko Kovačić

Datum izvođenja: 03.04.2011.

Uloge: Vilim Matula, Krešimir Mikić, Branka Trlin, Ana Maras.

„BOBOČKA ILI DRUGIH STO STRANICA FILIPA LATINVIĆA“,
na XI TKT festu, u produkciji Kazališta Moruzgva, Zagreb

Autor: Miroslav Krleža

Reditelj: Ivan Leo Lemo

Dramaturgija: Ana Tonković Dolenčić

Datum izvođenja na festivalu: 31.03.2013.

Uloge: Ecija Ojdanić, Willem Miličević.

D

„DUGOM PRUGOM DO SRCA“, na XI TKT festu, u produkciji Šabačkog pozorišta, Šabac

Autor: Zoran Karajić

Reditelj: Ferid Karajica

Kostimografija: Vanja Popović

Datum izvođenja na festivalu: 29.03.2013.

Uloge: Zoran Karajić, Deana Kostić.

G

„**GOLI PIJANIST**“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Teatra Kabare Tuzla

Autor: Matjaž Zupančič

Kompozitor: Zlatan Mujkić

Kostimograf: Selma Kronja

Reditelj: Vlado Kerošević

Scenograf: Kristina Radosavljević

Datum izvođenja: 24.3.2006.

Datum premijere: 23.3.2005.

Uloge: Emina Goletić (Zinka), Irfan Kasumović (Tetak), Tarik Marković (Škodlarič), Ana Mia Milić (Gđa Minka), Hazim Mujčinović (Edi), Remira Osmanović (Tetka), Jasminka Pašić (Jožica), Ivana Perkunić (Jolanda), Dragan Pirić (Adamović), Sabit Sejdinović (Vrhovrc).

Glumci / protagonisti / izvođači u predstavama koje su rađene po južno-slovenskoj drami, a izvedene na TKT-festu (2003-2019)-selektivno:

- Alač Aleksandar (Bernard - „Igra parova“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 30.03.2007. na TKT festu)
- Anočić Saša („Kauboji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Anočić Živko („Kauboji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Antolić Matija („Kauboji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Arnerić Neda (Vera - „Igra parova“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 30.03.2007. na TKT festu)
- Baljak Olivera („Kurva“, u produkciji HNK Ivan Plemeniti Zajc, 02.04.2014. na XII TKT festu)
- Barišić Hrvoje („Kauboji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Bart-Hajoš Blanka („Ljubav je jača od mača“, u produkciji Kazališta Virovitica, 27.03. 2008. na TKT festu)
- Blagojević Ljiljana („Nek mu je laka crna zemlja“, u produkciji Yugoart teatar, 01.04.2013. na XI TKT festu)
- Boban Vanda („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)

- Bojković Svetlana (Gospođa Y - „ $X + Y = 0$ “, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 25.03.2008. na TKT festu)
- Brkić Alisa („Ja ili neko drugi“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 27.03.2012. na X TKT festu)
- Bugarski Sandra („Nedelja: juče, danas, sutra“, u produkciji Beogradskog dramskog pozorišta, 04.04.2013. na XI TKT festu)
- Bukvić Amar („Kako misliš mene nema“, u produkciji Teatra Exit, 26.03.2008. na TKT festu)
- Buljan Helena (Marija - „Jozo i Marija“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2005. na TKT festu)
- Cvitković Branka („Sex za početnike“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2008. na TKT festu)
- Čučilović Milan („Nedelja: juče, danas, sutra“, u produkciji Beogradskog dramskog pozorišta, 04.04.2013. na XI TKT festu)
- Čotić Zdeslav („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)
- Damjanović Milorad („Nedelja: juče, danas, sutra“, u produkciji Beogradskog dramskog pozorišta, 04.04.2013. na XI TKT festu)
- Dragić Luka (Gay, psihoterapeut, sin koji šuti - „Terapija“, u produkciji Teatra Rugantino, 01.04.2012. na X TKT festu)
- Đorđević Dragan (Đorđe - „Laki komad“, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin, 28.03.2004. na TKT festu)
- Đorevska Elizabeta (Sonja - „Igra parova“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 30.03.2007. na TKT festu)
- Gadžić Gordana („Uho, grlo, nož“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2004. na TKT festu); („Sex za početnike“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2008. na TKT festu); (Žena, kučka - „Terapija“, u produkciji Teatra Rugantino, 01.04.2012. na X TKT festu)
- Gojković Zvonko (Drugi drogirani kreten - „Laki komad“, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin, 28.03.2004. na TKT festu)
- Golub Igor („Ljubav je jača od mača“, u produkciji Kazališta Virovitica, 27.03. 2008. na TKT festu); („Kabaret kod veselih muškaraca“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2013. na XI TKT festu); („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)
- Golub Vlasta („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)
- Guberina Špiro (Fabijan - „Sa’će Božo, svaki čas“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2006. na TKT festu)
- Ignjatović Danka („Nek mu je laka crna zemlja“, u produkciji Yugoart teatar, 01.04.2013. na XI TKT festu)

- Ilin Nataša (Seka - „Laki komad“, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin, 28.03.2004. na TKT festu)
- Janjić Marko („Maslačak i retard“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 25.03.2004. na TKT festu)
- Jašin Jovica (Gospodin - „Laki komad“, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin, 28.03.2004. na TKT festu); („Paorska groznica“, u produkciji Jovice Jašina, 30.03.2008. na TKT festu)
- Juričić Filip („Kako misliš mene nema“, u produkciji Teatra Exit, 26.03.2008. na TKT festu)
- Kaić Nina („Ljubav je jača od mača“, u produkciji Kazališta Virovitica, 27.03. 2008. na TKT festu)
- Kalinić Helena („Sex za početnike“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2008. na TKT festu)
- Kapor Ljubomir (Cinco - „Hrvatski emigranti“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2003. na TKT festu); (Jozo - „Jozo i Marija“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2005. na TKT festu)
- Karajić Zoran („Dugom prugom do srca“, u produkciji Šabačkog pozorišta, 29.03.2013. na XI TKT festu)
- Karlečik Dejan („Ne mo’š pobeć’ od nedelje“, u produkciji Narodnog pozorišta Toše Jovanovića, 02.04.2012. na X TKT festu)
- Klabučar Krunoslav (Luka - „Sa’će Božo, svaki čas“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2006. na TKT festu); („Kauboiji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Knežević Sonja („Nek mu je laka crna zemlja“, u produkciji Yugoart teatar, 01.04.2013. na XI TKT festu)
- Kostić Deana („Dugom prugom do srca“, u produkciji Šabačkog pozorišta, 29.03.2013. na XI TKT festu)
- Koši Goran („Ljubav je jača od mača“, u produkciji Kazališta Virovitica, 27.03. 2008. na TKT festu); („Kabaret kod veselih muškaraca“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2013. na XI TKT festu); („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)
- Kovačev Snežana (Tetka Dara - „Laki komad“, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin, 28.03.2004. na TKT festu); („Slobodne žene balkanske“, u produkciji Narodnog pozorišta Toša Jovanović, 01.04.2015. na XIII TKT festu)
- Kovačević Daniel (Prvi drogirani kreten - „Laki komad“, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin, 28.03.2004. na TKT festu)
- Kovačić Helena („Noć dugih svetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)

- Kovačić Mladen („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)
- Kovjanić Dubravka („Maslačak i retard“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 25.03.2004. na TKT festu)
- Krstulović Ante („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)
- Krstulović Ante („Sex za početnike“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2008. na TKT festu)
- Kuzmanović Luka („Sex za početnike“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2008. na TKT festu)
- Mahmutović Damir („Hanibal podzemni“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 30.03.2010. na VIII TKT festu); („Ja ili neko drugi“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 27.03.2012. na X TKT festu)
- Maras Ana („Balon“, u produkciji Teatra Exit, 03.04.2011. na IX TKT festu)
- Matić Boris („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)
- Matić Dejan („Nedelja: juče, danas, sutra“, u produkciji Beogradskog dramskog pozorišta, 04.04.2013. na XI TKT festu)
- Matula Vilim („Balon“, u produkciji Teatra Exit, 03.04.2011. na IX TKT festu)
- Mihajlović Monika („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)
- Mikić Krešimir („Balon“, u produkciji Teatra Exit, 03.04.2011. na IX TKT festu)
- Mikitišin-Gačić Sanja (Narkomanka - „Laki komad“, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin, 28.03.2004. na TKT festu)
- Milenković Radoslav („Naši dani“, u produkciji Proces teatra, 30.03.2014. na XII TKT festu)
- Miletić Dubravka („Sex za početnike“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2008. na TKT festu)
- Miličević Willem („Bobočka ili drugih sto stranica Filipa Latinovića“, u produkciji Kazališta Moruzgva, 31.03.2013. na XI TKT festu)
- Milojković Dragiša (Ivan - „Igra parova“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 30.03.2007. na TKT festu)
- Navojec Goran (Bepo - „Sa'će Božo, svaki čas“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2006. na TKT festu)
- Ojdanić Ecija („Bobočka ili drugih sto stranica Filipa Latinovića“, u produkciji Kazališta Moruzgva, 31.03.2013. na XI TKT festu)
- Orašanin Jelisaveta („Nedelja: juče, danas, sutra“, u produkciji Beogradskog dramskog pozorišta, 04.04.2013. na XI TKT festu)

- Pavelko Mijo („Ljubav je jača od mača“, u produkciji Kazališta Virovitica, 27.03. 2008. na TKT festu)
- Pehar Toni („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)
- Perkunić Ivana (Jolanda - „Goli pijanist“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 23.03.2005. na TKT festu)
- Petar Kralj (Gospodin X - „ $X + Y = 0$ “, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 25.03.2008. na TKT festu)
- Pintarić Tomislav („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)
- Pirić Dragan (Adamovič - „Goli pijanist“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 23.03.2005. na TKT festu)
- Popović Siniša (Gay, slijepac, direktor - „Terapija“, u produkciji Teatra Rugantino, 01.04.2012. na X TKT festu); („Život je čudo“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 03.04.2015. na XIII TKT festu)
- Radišić Sanja („Ne mo'š pobeć' od nedelje“, u produkciji Narodnog pozorišta Toše Jovanovića, 02.04.2012. na X TKT festu)
- Rashaidat Rakan („Kauboji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Ružak Radovan („Kauboji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Slezak Dragan („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)
- Starčević Ivana („Kauboji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Šestić Mili („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)
- Šimić Gorda („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)
- Škaričić Marija („Sex za početnike“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2008. na TKT festu)
- Trlin Branka („Balon“, u produkciji Teatra Exit, 03.04.2011. na IX TKT festu)
- Varićak Vesna („Slobodne žene balkanske“, u produkciji Narodnog pozorišta Toša Jovanović, 01.04.2015. na XIII TKT festu)
- Vidović Ivica (Marinko - „Hrvatski emigranti“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2003. na TKT festu); (Jerko - „Sa'će Božo, svaki čas“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2006. na TKT festu)
- Vukmirica Željko („Povijest moje gluposti“, u produkciji Željka Vukmirice, 27.03.2007. na TKT festu)

- Zidar Draško („Ljubav je jača od mača“, u produkciji Kazališta Virovitica, 27.03. 2008. na TKT festu); („Kabaret kod veselih muškaraca“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2013. na XI TKT festu); („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)
- Žagar Martina („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)
- Župa Ivana („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)

H

„HRVATSKI EMIGRANTI“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb

Autor: Mate Matišić

Reditelj: Marin Carić

Kostimograf: Vjera Ivanković

Scenograf: Željko Zorica

Kompozitor: Mate Matišić

Datum izvođenja: 28.3.2003.

Uloge: Ljubomir Kapor (Cinco), Ivica Vidović (Marinko).

„HANIBAL PODZEMNI“, na VIII TKT festu, u produkciji Teatra Kabare Tuzla.

Autor: Hristo Bojčev

Reditelj: Goran Damjanac

Scenografija: Suad Avdagić

Kostimografija: Maja Hrvanović, Šefika Hukić

Muzika: Albert B. Savić

Datum izvođenja na festivalu: 30.03.2010.

Igraju: Damir Mahmutović, Sabit Sejdinović, Emina Goletić, Hazim Mujčinović i Sanela Babić.

I

„IGRA PAROVA“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta

Autor: Matjaž Župančič

Reditelj: Milica Kralj

Scenograf: Milica Bajić

Kostimograf: Milica Bajić

Datum izvođenja: 30.3.2007.

Uloge: Aleksandar Alač (Bernard), Neda Arnerić (Vera), Elizabeta Đorevska (Sonja), Dragiša Milojković (Ivan).

Ivanišević Ivica – autor („Sa’će Božo, svaki čas“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2006. na TKT festu); („Život je čudo“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 03.04.2015. na XIII TKT festu)

J

„JA ILI NEKO DRUGI“, na X TKT Festu, u produkciji Teatra Kabare Tuzla

Autor: Maja Pelević

Reditelj: Vlado Kerošević

Datum izvođenja na festivalu: 27.03.2012.

Uloge: Alisa Brkić, Selma Čosić, Sabina Tufekčić, Elmir Krivalić, Dražen Pavlović, Mirza Bajramović, Mirza Salihović, Nermin Hodžić, Zlatan Školjić, Rusmir Krdžalić, Damir Mahmutović, Irfan Kasumović.

„JOZO I MARIJA“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb

Autor: Mate Matišić

Reditelj: Miro Međimorec

Datum izvođenja: 28.3.2005.

Uloge: Helena Buljan (Marija), Ljubomir Kapor (Jozo).

„KABARET KOD VESELIH MUŠKARACA“, na XI TKT festu, u produkciji Kazališta Virovitica.

Autor: Draško Zidar

Reditelj: Draško Zidar

Scenografija: Draško Zidar

Kostimografija: Vanda Grba

Datum izvođenja na festivalu: 02.04.2013.

Uloge: Draško Zidar, Igor Golub, Goran Koši.

K

„KAKO MISLIŠ MENE NEMA“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Teatra Exit Zagreb

Autor: Boban Ivica

Reditelj: Boban Ivica

Scenograf: Boban Ivica

Kostimograf: Doris Kristić

Datum izvođenja: 26.3.2008.

Dramaturg: Lozica Olja

Uloge: Bukvić Amar, Juričić Filip.

„KAUBOJI“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Teatar Exit Zagreb

Autor: Saša Anočić

Reditelj: Saša Anočić

Datum izvođanja: 9.4.2009.

Uloge: Saša Anočić, Živko Anočić, Hrvoje Barišić, Krunoslav Klobučar, Rakan Rashaidat, radovan Ružak, Ivana Starčević, Matija Antolić.

„KURVA“, na XII TKT festu, u produkciji HNK Ivan Plemeniti Zajc, Rijeka

Autor: Vedrana Rudan

Reditelj: Zijah Sokolović

Datum izvođenja na festivalu: 02.04.2014.

Uloge: Olivera Baljak.

L

„LAKI KOMAD“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin

Autor: Nebojša Romčević

Reditelj: Miloš Jagodić

Scenograf: Aleksandar Veljanović

Kostimograf: Milica Grbić

Kompozitor: Petar Antonović

Datum izvođenja: 28.3.2004.

Uloge: Dragan Đorđević (Đorđe), Zvonko Gojković (Drugi drogirani kreten), Nataša Ilin (Seka), Jovica Jašin (Gospodin), Snežana Kovačev (Tetka Dara), Daniel Kovačević (Prvi drogirani kreten), Sanja Mikitišin-Gačić (Narkomanka), Selimir Tošić (Teča Rade).

LJ

„LJUBAV JE JAČA OD MAČA“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Kazališta Virovitica

Autor: Jasen Boko

Reditelj: Dražen Ferenčina

Kostimograf: Marita Čopo

Kompozitor: Igor Karlić

Datum izvođenja: 27.3.2008.

Uloge: Blanka Bart-Hajoš, Igor Golub, Nina Kaić, Goran Koši, Mijo Pavelko, Draško Zidar.

M

„MASLAČAK I RETARD“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta

Autor: Mladen Popović

Reditelj: Mladen Popović

Scenograf: Dušan Otašević

Kostimograf: Marina Medenica

Datum izvođenja: 25.3.2004.

Uloge: Marko Janjić, Dubravka Kovjanić.

N

„NAŠI DANI“, na XII TKT festu, u produkciji Proces teatra, Beograd

Autor: Radoje Domanović

Reditelj: Radoslav Milenković

Datum izvođenja na festivalu: 30.03.2014.

Uloge: Radoslav Milenković.

„NEDELJA: JUČE, DANAS, SUTRA“, na XI TKT festu, u produkciji Beogradskog dramskog pozorišta, Beograd

Autor: Ognjen Obradović

Reditelj: Milan Nešković

Datum izvođenja na festivalu: 04.04.2013.

Uloge: Dejan Matić Mata, Milan Čučilović, Jelisaveta Orašanin, Sandra Bugarski, Milorad Damjanović.

„NE MO’Š POBEĆ’ OD NEDELJE“, na X TKT festu, u produkciji Narodnog pozorišta Toše Jovanovića, Zrenjanin

Autor: Tena Štivičić

Reditelj: Slađana Kilibarda

Scenografija: Slađana Kilibarda

Kostimografija: Slađana Kilibarda

Datum izvođenja na festivalu: 02.04.2012.

Uloge: Sanja Radišić, Dejan Karlečik.

„NOĆ DUGIH SVJETALA“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih

Autor: Damir Šodan

Reditelj: Tanja Miletić-Oručević

Scenograf: Davorin Biševac-Okac

Kostimograf: Davorin Biševac-Okac

Kompozitor: Damir Šodan

Datum izvođenja: 26.3.2006.

Uloge: Vanda Boban, Zdeslav Čotić, Sead Đulić, Armin Hadžimusić, Helena Kovačić, Ante Krstulović, Boris Matić, Toni Pehar, Dragan Slezak, Mili Šestić, Gorda Šimić, Marin Tudor, Ivana Župa.

„NEK MU JE LAKA CRNA ZEMLJA“, na XI TKT festu, u produkciji Yugoart teatar, Beograd

Autor: Vida Crnčević Basara

Reditelj: Vida Crnčević Basara

Datum izvođenja na festivalu: 01.04.2013.

Uloge: Ljiljana Blagojević, Sonja Knežević, Danka Ignjatović.

P

„PAORSKA GROZNICA“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Jovice Jašina

Autor: Radivoj Šajtinac

Reditelj: Ljuboslav Majera

Kompozitor: Vladimir Agić

Datum izvođenja: 30.3.2008.

Uloge: Jovica Jašin.

„POVIJEST MOJE GLUPOSTI“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Željka Vukmirice

Autor: Željko Vukmirica

Reditelj: Željko Vukmirica

Datum izvođenja: 27.3.2007.

Uloge: Željko Vukmirica.

R

Reditelji predstava rađenih po južnoslavenskim autorima, a koje su izvedene na TKT-festu (2003-2019):

- Anović Saša („Kauboji“, u produkciji Teatar Exit Zagreb, 09.04.2009. na TKT festu)
- Basara Crnčević Vida („Nek mu je laka crna zemlja“, u produkciji Yugoart teatar, 01.04.2013. na XI TKT festu)
- Brečić Miroslav („Balon“, u produkciji Teatra Exit, 03.04.2011. na IX TKT festu)
- Carić Marin („Hrvatski emigranti“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2003. na TKT festu)
- Damjanac Goran („Hanibal podzemni“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 30.03.2010. na VIII TKT festu)
- Ferenčina Dražen („Ljubav je jača od mača“, u produkciji Kazališta Virovitica, 27.03. 2008. na TKT festu)
- Gadžić Gordana („Život je čudo“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 03.04.2015. na XIII TKT festu)
- Golub Igor („Agnus Dei“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2015. na XIII TKT festu)
- Ivica Boban („Kako misliš mene nema“, u produkciji Teatra Exit, 26.03.2008. na TKT festu)
- Jagodić Miloš („Laki komad“, u produkciji NP „Toša Jovanović“ Zrenjanin, 28.03.2004. na TKT festu)
- Karajica Ferid („Dugom prugom do srca“, u produkciji Šabačkog pozorišta, 29.03.2013. na XI TKT festu)
- Kerošević Vlado („Goli pijanist“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 23.03.2005. na TKT festu); („Ja ili neko drugi“, u produkciji Teatra Kabare Tuzla, 27.03.2012. na X TKT festu)
- Kilibarda Slađana („Ne mo’š pobeć’ od nedelje“, u produkciji Narodnog pozorišta Toše Jovanovića, 02.04.2012. na X TKT festu)
- Kovač Mario („Sa’će Božo, svaki čas“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2006. na TKT festu)
- Kovačev Snežana („Slobodne žene balkanske“, u produkciji Narodnog pozorišta Toša Jovanović, 01.04.2015. na XIII TKT festu)
- Kralj Milica („Igra parova“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 30.03.2007. na TKT festu); („X + Y = 0“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 25.03.2008. na TKT festu)

- Lemo Leo Ivan („Sex za početnike“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2008. na TKT festu); („Bobočka ili drugih sto stranica Filipa Latinovića“, u produkciji Kazališta Moruzgva, 31.03.2013. na XI TKT festu)
- Majera Ljuboslav („Paorska groznica“, u produkciji Jovice Jašina, 30.03.2008. na TKT festu)
- Međimorec Miro („Jozo i Marija“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 28.03.2005. na TKT festu)
- Miletić-Oručević Tanja („Noć dugih svjetala“, u produkciji Mostarskog Teatra Mladih, 26.03.2006. na TKT festu)
- Nešković Milan („Nedelja: juče, danas, sutra“, u produkciji Beogradskog dramskog pozorišta, 04.04.2013. na XI TKT festu)
- Popović Mladen („Maslačak i retard“, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta, 25.03.2004. na TKT festu)
- Radoslav Milenković („Naši dani“, u produkciji Proces teatra, 30.03.2014. na XII TKT festu)
- Sokolović Zijah („Kurva“, u produkciji HNK Ivan Plemeniti Zajc, 02.04.2014. na XII TKT festu)
- Šimić Maja („Terapija“, u produkciji Teatra Rugantino, 01.04.2012. na X TKT festu)
- Varičak Vesna („Slobodne žene balkanske“, u produkciji Narodnog pozorišta Toša Jovanović, 01.04.2015. na XIII TKT festu)
- Veček Hana („Uho, grlo, nož“, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb, 29.03.2004. na TKT festu)
- Vukmirica Željko (Povijest moje gluposti“, u produkciji Željka Vukmirice, 27.03.2007. na TKT festu)
- Zidar Draško („Kabaret kod veselih muškaraca“, u produkciji Kazališta Virovitica, 02.04.2013. na XI TKT festu)

S

„SA’ĆE BOŽO, SVAKI ČAS“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb

Autor: Ivica Ivanišević

Reditelj: Mario Kovač

Scenograf: Miljenko Sekulić

Kostimograf: Elvira Ulip

Datum izvođenja: 29.3.2006.

Uloge: Špiro Guberina (Fabijan), Krunoslav Klabučar (Luka), Goran Navojec (Bepo), Ivica Vidović (Jerko).

„SEX ZA POČETNIKE“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb

Autor: Jasminka Petrović

Dramaturg: Jasen Boko, Gordana Gadžić, Ivan Leo Lemo, Jelena Mijović

Reditelj: Ivan Leo Lemo

Datum izvođenja: 28.3.2008.

Uloge: Ines Cokarić, Branka Cvitković, Gordana Gadžić, Helena Kalinić, Ante Krstulović, Luka Kuzmanović, Dubravka Miletić, Marija Škaričić.

„SLOBODNE ŽENE BALKANSKE“, na XIII TKT festu, u produkciji Narodnog pozorišta Toša Jovanović, Zrenjanin

Autor: Ljiljana Lašić

Reditelj: Snežana Kovačev, Vesna Varićak

Datum izvođenja na festivalu: 01.04.2015.

Uloge: Snežana Kovačev, Vesna Varićak.

T

„TERAPIJA“, na X TKT festu, u produkciji Teatra Rugantino, Zagreb

Autor: Jordan Cvetanović

Reditelj: Maja Šimić

Datum izvođenja na festivalu: 01.04.2012.

Uloge: Luka Dragić (Gay, psihoterapeut, sin koji šuti), Gordana Gadžić (Žena, kučka), Siniša Popović (Gay, slijepac, direktor).

U

„UHO, GRLO, NOŽ“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Teatra Rugantino Zagreb

Autor: Vedrana Rudan

Reditelj: Hana Veček

Datum izvođenja: 29.3.2004.

Uloge: Gordana Gadžić.

„**X + Y = 0**“, na TKT fest-u Tuzla, u produkciji Beogradskog Dramskog pozorišta
 Autor: Borislav Pekić
 Reditelj: Milica Kralj
 Datum izvođenja: 25.3.2008.
 Uloge: Svetlana Bojković (Gospođa Y), Petar Kralj (Gospodin X).

Ž

„**ŽIVOT JE ČUDO**“, na XIII TKT festu, u produkciji Teatra Rugantino, Zagreb
 Autor: Ivica Ivanišević
 Reditelj: Gordana Gadžić
 Scenografija: Miljenko Sekulić
 Kostimografija: Elvira Ulip
 Muzika: Darko Rundek
 Datum izvođenja na festivalu: 03.04.2015.
 Uloge: Siniša Popović.

3. *Umjesto zaključka*

U toku festivalskih prikazanja na TKT-ovskoj pozornici su igrane predstave koje po svojoj dramološkoj strukturi pripadaju bosansko-hercegovačkoj, hrvatskoj, slovenačkoj, srpskoj i bugarskoj drami, što su pored crnogorske i makedonske sastavne strukture južnoslavenske drame.

Među autorima koji konstituišu ove dramske strukture najviše je bilo onih koji pripadaju savremenim dramskim tokovima i koji su već značajni spisateljski autoriteti među piscima mlađe i srednje generacije na južnoslavenskom prostoru. Takvi su, kada je u pitanju hrvatska drama Ivica Ivanišević, Mate Matišić, Tena Štivičić, ili u srpskoj drami Maja Pelević, Nebojša Romčević, Radivoj Šajtinac, kao i Matjaš Zupančič u slovenačkoj drami. Naravno, na TKT-festu, u toku njegovog osamnaestogodišnjeg trajanja, izvedena su i djela autora koji pripadaju klasici južnoslavenske drame, a takvi su: Miroslav Krleža, Borislav Pekić ili Hristo Bojčev.

Drame južnoslavenskih autora su unijele jednu svježinu i angažiranost u programskoj festivalskoj repertoarskoj opredijeljenosti i uvjerile da ovi i ovakvi dramski tekstovi čine jednu prijatnu i trajuću perspektivu. Kada se tome doda izazovniji način igre koji traže savremeni i angažirani dramski tekstovi, saznanja

gledateljstva i festivalske publike značajno se obogaćuju i u scenskom, a i u društvenom smislu.

..0..

Summary

Srdjan Vukadinovich

SOUTH SLAVIC DRAMA AND TCT-FEST

It is the eighteenth summer of the second decade of the third millennium since the organization of the TCT - fest, a sign of recognition of Tuzla's Cabaret Theater in the wider regional theatrical and cultural framework. The coming of age of TCT - fest has constituted a kind of theatrical festival being formed by numerous actors of the theatrical act.

This period (2003-2019) is a period in which many ensembles and protagonists of the theatrical act paraded through the projects presented at the TCT - fest and the festival stage. The specificity of the action of each theatrical organism is its program and repertoire profiling in which a special place is occupied by the character of the drama, with regard to its closer or further regional determinants. Having in mind the international character of the festival duration, the South Slavic drama is under the spotlight, according to whose textual streams the plays at this Festival were performed.

During the festival screenings, plays were performed on the TCT stage, which according to their dramological structure belong to the Bosnian-Herzegovinian, Croatian, Slovenian, Serbian and Bulgarian drama, which are, in addition to the Montenegrin and Macedonian, constituent structures of South Slavic drama.

It was also shown at the TCT-fest that without real domestic drama, and South Slavic drama that is, there is no establishment of a continuous and quality relationship with the audience and the widest audience. And the interest of the festival audience for these plays is extremely great. So, during the eighteen-year participation, the South Slavic drama integrated a lot of theatrical into one act, which constitutes a specific theatrical being of this Festival.

Key words: South Slavic Drama - TCT fest - Festival Stage - Adulthood of the Festival - Domestic Drama - Theater.

..0..

Suradnja privatne inicijative i resursa sa javnim sektorom u partnerstvu na polju kulture, umjetnosti i obrazovanja u Bosni i Hercegovini

Sažetak

Bosna i Hercegovina je u tranzicijskim promjenama postala država sa vrlo kompliciranim sustavom kulturnih politika. Odlučivanje u kulturi je podijeljeno, tako da o toj djelatnosti odlučuje čak 13 ministarstava, sa istim tolikim brojem zakona o kulturi. Iz toga podatka bi se moglo pogrešno zaključiti kako kultura igra odlučujuću ulogu u Bosni i Hercegovini, ali se financiranje kulturnih potreba često ostavlja na margini. Nagovještaj promjena je uslijedio izglasavanjem zakona o javno-privatnom partnerstvu, jer se u kulturnom sektoru Bosne i Hercegovine, kao njen najvitalniji dio, nalazi i veliki broj različitih oblika udruga koje već duže vrijeme ispunjavaju prazninu koja je nastala u posttranzicijskom periodu, zahvaljujući tome što veliki broj javnih ustanova zapravo još uvijek djeluje kao u predtranzicijskom društvu. Na žalost, prva, a vjerojatno niti druga generacija tih zakona neće donijeti neke promjene u kulturnom sektoru. U ovome radu se na primjeru jednog živog kazališnog bića promatra djelovanje koje to kazalište ima u dosta velikom dijapazonu djelatnosti u najmnogoljudnijem kantonu/županiji u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Teatar Kabare Tuzla, javno-privatno partnerstvo, kulturne potrebe, ADU Tuzla.

Kulturna politika u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini je riječ ne toliko o decentraliziranoj kulturnoj politici (iako to ona jeste), već prije o asimetričnoj ili još bolje ekscentričnoj kulturnoj politici. Pokušaji u kojima se kulturna politika Bosne i Hercegovine definira kao Regionalni jezično-etnički model kulturne politike¹, te time stavlja uz bok

¹ DRAGIČEVIĆ ŠEŠIĆ, STOJKOVIĆ, op. cit., p. 38.

Švicarskoj ili Belgiji su neodrživi. Taj model nije prevladavajući u toj zemlji. Govoriti o modelu kulturne politike Bosne i Hercegovine u cjelini, nije zapravo moguće jer je Bosna i Hercegovina podijeljena na dva entiteta i jedan distrikt (postoji izvjesna sličnost sa Belgijom), ali sa potpuno različitim modelima kulturnih politika.

Centraliziranu kulturnu politiku entiteta Republika Srpska možemo definirati kao nacionalno-emancipacijski model kulturne politike², gdje zapravo vlada etnički definirana kulturna politika.

Decentralizirani model kulturnih politika Federacije Bosne i Hercegovine kantonima ostavlja punu slobodu upravljanja kulturom na svom teritoriju (postoji sličnost sa Švicarskom). Kantonalne kulturne politike se nalaze između modela poznatog kao „Država-arhitekta“, zapravo „državnog prestižno-prosvjetiteljskog“³ i „nacionalno-emancipacijskog modela“⁴ kulturne politike.

Nemogućnost postavljanja direktne veze sa regionalnim jezično-etnički definiranim modelom kulturne politike nalazi se u tome da, iako je u Bosni i Hercegovini riječ o tri različita jezika kojima se stanovnici sporazumijevaju, ti jezici su srodni u tolikoj mjeri da ne možemo govoriti o nerazumijevanju između pripadnika različitih naroda. Kada je riječ o drugim zemljama u kojima je prevladavajući taj model kulturne politike, nailazimo na nesrodne jezike.

Kako u Dejtonskom sporazumu nije obuhvaćena oblast kulture, osim u *Aneksu* 8⁵ u kojemu se govori o komisiji za očuvanje djela kulturnog, povijesnog, vjerskog ili etničkog značaja⁶, sva pitanja iz oblasti kulture i obrazovanja su stavljena pod ingerencije entiteta. Entiteti su te oblasti prilagodili novonastalim uvjetima, uz zadržavanje mnogih pojedinosti koje nasljeđuju iz prethodnog sistema. Zapravo, kultura je u mnogo čemu „na gubitku“, jer su u ratnim sukobima devastirane mnoge kulturne ustanove, a pitanje financiranja je prepušteno odlučivanju nekompetentnih pojedinaca. Zapravo, političko upravljanje kao velika negativnost prošloga sistema je u velikoj mjeri zadržano, s tim što je zbog političkoga postavljanja rukovodećih organa i time prouzročenog lošega vođenja kulturnih institucija, dodatno narušena stabilnost ustanova u kulturi. Infrastruktura naslijeđena iz prethodne države je bila velika mogućnost, ali je nažalost ta prilika propuštena jer su u privatizacijskim procesima preuzete ustanove kulture u najvećem broju pretvorene u potpuno

² Ibidem.

³ Ibidem., p. 37.

⁴ Ibidem., p. 38.

⁵ Mirovni sporazum, Wright-Patterson Air Force Base, 1995., p. 60.-62.

⁶ Ibidem.

drugačije sadržaje ili jednostavno uništene. Preostale ustanove preživljavaju uz pomoć sredstava koja dobiju iz budžeta, jer zarada je najčešće minimalna ili je nema. Pored, često jedva dovoljnih, sredstava koja iz budžeta kantona i gradova/općina dobivaju javne ustanove koje se na taj način održavaju, različiti grantovi su na raspolaganju nevladinom sektoru. Sredstva koja su na taj način dostupna su neredovita, a često i nedovoljna za provedbu zacrtanih aktivnosti. Takva, najčešće mala sredstva su, uz sve to, namijenjena prevelikom broju udruga, pa pojedinom projektu pripadne simboličan iznos. Uz loše upravljanje kulturnim institucijama, ali i udrugama, sve to čini kulturni (ali često i obrazovni te medijski) milje Bosne i Hercegovina samo još jednim generatorom loših financijskih rezultata cijele države. Time se njeguje samo festivalska ili manifestacijska kultura, jer za funkcioniranje kulturnih udruga tijekom godine sredstava nema, dok na vlastito ostvarenje nekih financijskih rezultata ne računa niti jedna institucija, a rijetke udruge uspijevaju popuniti nedovoljan budžet realiziranjem svojih aktivnosti. Iz te perspektive potpuno nestvarno zvuči obraćanje Bokove Irine, generalne direktorice UNESCO-a, koja u predgovoru studije *Cultural times*, kaže: „Kapitaliziranjem 2,250 milijardi američkih dolara i sa gotovo 30 milijuna radnih mjesta širom svijeta, kulturne i kreativne industrije su glavni pokretači ekonomija razvijenih i zemalja u razvoju. Doista, oni su među najbržim rastućim sektorima širom svijeta. To utječe na prihod generiranja, stvaranje novih radnih mjesta i izvozne zarade. Mogu stvoriti bolju budućnost za mnoge zemlje širom svijeta. (...)uz svoje ekonomske koristi, kulturne i kreativne industrije stvaraju ne-monetarnu vrijednost koja znatno pridonosi postizanju ljudskog, uključivog i održivog razvoja. Potrebne su javne politike kako bi podržale različite oblike kreativnosti u središtu sektora kulturne i kreativne industrije...”⁷

U velikom broju udruga svih profila postoji i dio onih koje svojom djelatnošću zapravo omogućuju djelovanje jednoga značajnog dijela obrazovnoga sektora ili djelovanje drugih udruga, ustanova ili nekih drugih segmenata sustava kulture. Kada u sve to uključimo i posljedice vladajućih kulturnih modela, dolazimo u situaciju u kojoj teško opstaju uz kulturu i pojedine obrazovne institucije, ukoliko za njihov rad treba nešto više od školske ploče.

Studija slučaja: kazalište „Teatar Kabare Tuzla“

Možda nije slučajno to što je Atina postavila kazalište u vrh svojih prioriteta kao značajan segment javne kulture i obrazovanja. Za vrijeme održavanja festivala

⁷ BOKOVA, Irina: *Cultural times – The first global map of cultural and creative industries*, EYGM, 2015., p. 5.

„Grada Dionizija“, svi su prestajali sa radom kako bi mogli prisustvovati festivalskim događajima ili gledati izvedbe. „Čitavo atinsko društvo bilo je zastupljeno; čak su zatvorenici bili puštani uz kauciju kako bi učestvovali u grandioznoj uličnoj povorci.”⁸ Primjer organiziranja tog festivala bio je jedan od prvih primjera za rani oblik javno privatnog partnerstva u kulturi i umjetnosti. “Pjesnici su istodobno bili njihovi redatelji i na početku također glumci. Inače, kazališni je rad već bio podijeljen i složen u organizaciji. Odgovorni za ‘Grad Dionizija’ bio je najviši državni službenik, Archon Eponymos, izabran za jednu godinu. Odabrao je autore, odredio producenta (korega) za svaku predstavu, i angažirao te platio glavne glumce. Koreg⁹, odabrani građanin kome je pripala čast tu godinu biti mecena jednoj glumačkoj skupini, morao je biti dovoljno bogat za izdržavanje kora od 12, kasnije od 15 izvođača u tragediji ili 24 izvođača u komediji, glazbenika, ponekada i bočnih zborova, opreme i tehničkih asistenata, nabavke cjelokupne opreme i odgovarajućih prostora za probe. Bila je to neka vrsta časnoga oporezivanja ...”¹⁰ Tek oko 315. godine pr. Krista, kada počinje djelomično financiranje kazališnih trupa iz državne blagajne, pojavljuju se i prvi intendant u kazališnim skupinama.¹¹ Sve navedeno jasno govori o činjenici kako je partnerstvo između privatne inicijative i javnosti prisutno u kulturi i umjetnosti od najranijih vremena, te kako postoji sve do danas. Postojanje privatnih institucija kulture ili udruga koje su svojim djelovanjem već odavno nadišle kulturne ustanove iz javnog sektora, danas više ne možemo promatrati kao incidentnu pojavu. Iako su javne ustanove u kulturi financirane iz proračuna i imaju infrastrukturu u svom vlasništvu, rukovođenje takvim ustanovama je najčešće (uz časne izuzetke) povjereno nekompetentnim pojedincima iz vladajućih struktura koje u kulturi ili umjetnosti ne vide mogućnost prosperiteta, pa čak niti potrebu za kulturnim uzdizanjem građana. Zbog toga je postojanje udruga, kojima su centar interesa kulturne potrebe sredine u kojoj djeluju, postalo neophodnost. Jedna od takvih udruga jeste „Hrvatski teatar Soli“, sa svojom scenom „Teatar Kabare Tuzla“. Veza između „Teatra Kabare Tuzla“ i „Akademije dramskih umjetnosti“ u Tuzli je tolika da postojanje „Akademije dramskih umjetnosti Univerziteta u Tuzli“ ne bi bilo moguće bez postojanja tog teatra koji organizacijski, financijski niti vlasnički nema nikakvih dodirnih točaka sa Akademijom. U ovom slučaju je riječ o jednoj vrsti javno-privatnog partnerstva u kulturi, umjetnosti i obrazovanju, bez da postoji uporište u Zakonu o javno privatnom partnerstvu za takvo djelovanje.

⁸ HARWOOD, Ronald: Historija pozorišta – Ceo svet je pozornica, Clio, Beograd, 1998., p. 58

⁹ Sponzor kulture u toku „Dionizijskih igara“

¹⁰ DOLL, Hans Peter, ERKEN, Günther: Theater – Eine illustrierte Geschichte des Schauspiels, Belser Verlag, Stuttgart Zürich, 1985., p.17.

¹¹ Ibidem.

U najkraćim crtama nastanak Teatra Kabare je opisao upravo njegov tvorac, Vlado Kerošević: „Teatar Kabare iz Tuzle vodi porijeklo još iz 1960. godine kada je osnovana dramska sekcija Kulturno-umjetničkog društva „Mijo Kerošević-Guja“ na Husinu. 1980. godine, osvajanjem prvog mjesta za izvedbu predstave ‘Ua-Ura’, na festivalu u Novom Travniku, dobiva status amaterskog teatra i od 1981. godine, do demokratskih promjena 1991. godine, nosi ime Amatersko pozorište ‘16. august’, Husino. 1991/1992. godine Hrvatska mladež je preregistrirala teatar u ‘UG Hrvatsko kazalište – otvoreni teatar Soli’, Husino.“¹²

„Dakle, ‘Teatar Kabare Tuzla’, kao scena Udruženja građana ‘Hrvatski teatar Soli’ Tuzla, nastao je 2002. godine iz nužde, iz potrebe da moja malenkost i još nekoliko glumaca koji se nisu mogli, u to doba, vratiti u angažman u ‘Narodno pozorište Tuzla’, možemo realizirati svoje umjetničke ličnosti. Tako da smo mi tragali za određenim prostorom u tom vremenu, da bi mogli zadovoljiti tu svoju potrebu. I potpuno kao maña s neba, kao poklon, božji dar, pojavila se ideja, ovdje u ‘Hotelu Tuzla’, od tadašnjeg menadžmenta i od Upravnog odbora. Predsjednik Upravnog odbora je bio Ekrem Avdić, a direktor Hotela Tuzla je bio Orhan Fejzić. Oni su nas, mene u stvari, pozvali negdje u januaru 2002. godine da mi saopće jednu, za mene iznenađujuće priyatnu vijest, a to je da oni ne znaju što će sa prostorom nekadašnjeg noćnoga bara u ‘Hotelu Tuzla’, te kako bi ga vrlo rado ustupili meni i ljudima koji imaju ideju da se u ovom prostoru nešto napravi, jer je taj prostor bio devastiran, prethodno je bio zatvoren od policije MUP-a Tuzlanskog kantona, jer u posljednjoj fazi to više nije bio noćni klub već javna kuća i u jednom trenutku još i poplavljen. To je bio potpuno devastiran prostor.“¹³

Kazališna produkcija 1998. – 2001.			
Sezona	Predstave		
1998./1999.	„Muž moje žene“, Miro Gavran	„Hoću da se igram“, kolaž za djecu, grupa autora	„Posljednja ljubav Hasana Kaimije“, Derviš Sušić
1999./2000.	„Poslanik“, Branislav Nušić		
2000./2001.	„Hasanaginica“, Ljubomir Simović	„Zlatni šut“, Žarko Milenić	„Svi moji sinovi“, Arthur Miller ¹⁴
2001./2002.	„Derviš i smrt“, Meša Selimović		

¹² Kerošević, Vlado, iz intervjua, u Tuzli 2014. godine.

¹³ Kerošević, Vlado, iz intervjua, u Tuzli 2017. godine. (u daljnjem tekstu: „Kerošević, 2017.“)

¹⁴ „Svi moji sinovi“ Arthura Millera, premijerno izvedena 12. 6. 2001. godine, prva je predstava novoformirane Studentske scene Akademije dramskih umjetnosti u Tuzli.

Ideja je odmah prihvaćena i profesor Kerošević je uz pomoć prijatelja iz „Gradskog pozorišta Živinice“, „Teatra Soli“, i prve generacije studenata, uspio stvoriti novi kazališni prostor. Nakon nepuna dva mjeseca rada na adaptaciji, „Teatar Kabare Tuzla“ je otvoren na Svjetski dan teatra, 27. ožujka 2002. godine. Ukratko, demontiran je noćni klub, te je u praznom prostoru, na ravnoj podlozi napravljena scena i amfiteatar, te stvoreno je kazalište. U prvo vrijeme još nisu postojali uvjeti, te su stolice, na primjer, za svaku predstavu posebno prikupljane, a potrebna oprema je nabavljana u skladu sa mogućnostima. Profesor Kerošević za taj period stvaranja prvog tuzlanskog teatra nakon više od 50 godina kaže: „(...) za 45 dana smo od kuće srama napravili kuću kulture. Moram priznati da je to bila najveća pobjeda kada je u pitanju ovaj prostor i njegova, u tom trenutku, prenamjena.“¹⁵ Nakon toga je morao proći težak period prihvaćanja novog sadržaja u prostoru koji su u „širokom luku“ obilazili upravo oni čija je posjeta sada bila dobrodošla. „Posjete poznatih kazališnih kuća poput „Beogradskog dramskog pozorišta“, Narodnog pozorišta „Tošo Jovanović“ iz Zrenjanina i Kazališta Virovitica uz domaće repertoarske uspješnice: „Derviš i smrt“, „Hasanaginica“, „Muž moje žene“ i druge predstave među kojima su bile i one za djecu, pomogle su pozicioniranju ove kazališne kuće kao vrlo kvalitetnog umjetničkog odredišta velikog broja posjetitelja.“¹⁶

Kazališne koprodukcijske predstave Hrvatskog teatra Soli sa Gradskim pozorištem Živinice, BKC Tuzla i BKC Živinice, te produkcije predstave novoformirane studentske scene Akademije dramskih umjetnosti Univerziteta u Tuzli, bile su baza umjetničke produkcije novoformiranog Teatra Kabare Tuzla.

„Ime kazališta je odabrano kako bi se zadržala uspomena na povremene kabaretske izvedbe u ranijem periodu, ali i kako bi se naglasila estetika prostora, kod koga je zadržan izvjesni *klupski izgled*“. No, unatoč imenu Teatar Kabare Tuzla nije imao naglašeno kabaretski repertoar. „Bilo je kabaretskih predstava, ali je pretežito bio dramski repertoar sazdan od predstava uglavnom mladih ljudi koji su studirali i koji i danas dan studiraju na Akademiji dramskih umjetnosti. Došlo je do jedne zanimljive simbioze između Teatra Kabare Tuzla i Akademije dramskih umjetnosti koja od osnivanja do danas nikada nije uspjela osnovati u faktičkom smislu studentsku scenu koju mi imamo osnovanu na papiru, ali prostorno, tehnički i tehnološki, mi je nemamo u okviru metodologije izvođenja nastavnoga procesa, tako da je ovo bila, u suštini, nadopuna onoga što Akademija nije imala i ovo je bila stalno jedna eksperimentalna radionica Akademije dramskih umjetnosti gdje su prikazivani svi završni ispiti iz svih stručno umjetničkih

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem..

predmeta, a pogotovo diplomatske predstave i završni radovi drugoga ciklusa na studiju Gluma, tako da je to postalo jedna zanimljiva i kvalitetna interakcija između Akademije dramskih umjetnosti i Tetra Kabare Tuzla. Vrlo brzo se profilirao i ansambl koji je bio u kontinuitetu, za ovih proteklih petnaest godina, sazdan od mladih ljudi.

Sa druge strane, to prvo gostovanje, koje je poslužilo za promociju Teatra Kabare Tuzla, je u suštini bio prvi, odnosno nulti TKT Fest, kako ga mi zovemo, jer smo već sljedeće godine napravili festival koji se zove TKT Fest-Dani akademskoga teatra, jer je već profunkcionirala simbioza između Akademije i Teatra. Tako da već petnaest godina¹⁷, zajedno sa Teatrom, u okviru repertoarske politike Teatra, kao jedna od najznačajnijih sadržajnih stavki jeste TKT Fest-Dani akademskoga teatra. I to je ono što zajedno sa Teatrom egzistira i raste.¹⁸

TKT Fest je danas na vrlo širokom prostoru prepoznat kao kvalitetan festival na kome odluku o pobjednicima donosi festivalska publika, prate ga teatarska monografija koju priređuje profesor Srdjan Vukadinović i kronike TKT Festa u audio i video formi, koje emitiraju brojne lokalne i državne radijske i televizijske postaje u Bosni i Hercegovini i Hercegovini. U prostorima Teatra Kabare Tuzla vrlo često su održavane i izložbe likovnih umjetnosti, fotografije i strip crteža, stručna i znanstvena predavanja, promocije publikacija i knjiga, filmske projekcije, škole glume, gostovanja poznatih umjetnika, producenata i profesora, kao i koncerti klasične glazbe i modernih glazbenih izričaja. Na taj način je pružena i prilika studentima produkcije koji su u praksi mogli sudjelovati u produkciji najrazličitijih sadržaja. „Ovakvu suradnju Teatar Kabare Tuzla niti udruženje građana Hrvatski teatar Soli nikada nije naplatio niti jedne konvertibilne marke. Ovo je sponzorstvo Teatra Kabare Tuzla Akademiji dramskih umjetnosti u Tuzli, ali u najplemenitije svrhe i u jednom najproduktivnijem interaktivnom procesu.“¹⁹

¹⁷ Intervju iz 2017., op. aut.

¹⁸ Kerošević, 2017.

¹⁹ Ibidem.

Kazališne izvedbe na TKT Festu														
Sezona	TKT Fest	br. predstava	BH produkcija	HR produkcija	SRB produkcija	druge ino. produkcije	države	broj koprodukcija regija	koprodukcije regija	broj koprodukcija druge zemlje	koprodukcije druge zemlje	izvedbi	Od toga, predstava za djecu i mlade	OFF program
2001./2002.		2			2							2		
2002./2003.	I.	9	5	2	1	1	AU					9	1	
2003./2004.	II.	12	5	2	3	1	AU	1	BIH/BIH			12	1	
2004./2005.	III.	8	4	2	2							8		
2005./2006.	IV.	7	3	2	1			1	BIH/BIH			7		
2006./2007.	V.	7	3	1	1	1	AU	1	HR/HR			7		
2007./2008.	VI.	12	3	3	4	2	SLO, CH					12		
2008./2009.	VII.	6	2	2	1	1	CH					6		koncert
2009./2010.	VIII.	11	2	3	3			2	HR/BIH BIH/BIH	1	BIH/CH	11	1	promocija pd izložba
2010./2011.	IX.	10	4	3	1	1	MK			1	BIH/CH	10		promocija pd izložba
2011./2012.	X.	10	3	2	4			1	BIH/BIH			10		promocija pd izložba
2012./2013.	XI.	11	3	3	4					1	BIH/CH	11	1	promocija pd izložba
2013./2014.	XII.	9	3	3	2	1	AU					9	1	promocija pd izložba
2014./2015.	XIII.	9	3	2	3	1	AU					10		promocija pd izložba
2015./2016.	XIV.	9	3	4				1	SRB/SRB	1	AU/SRB	10	1	promocija pd izložba
2016./2017.	XV.	9		4	3	1	AU	1	SRB/CG			10		promocija pd izložba
2017./2018.	XVI.	10	2	3	2			2	BiH/HR BiH/SRB	1	AU/DK	10	1	promocija pd izložba
2018./2019.	XVII.	8	4	2		1	AU	1	BiH/SRB/CG			8	1	promocija pd izložba
UKUPNO		159	52	43	37	11		11		5		162		21

„Time je teatar pomogao akademiji dramskih umjetnosti da stekne jedan visok ugled i visok standard u evaluaciji kvalitete rada, ne samo u Bosni i Hercegovini, već i mnogo više izvan nje, pa u zadnjih 10 godina Akademija dramskih umjetnosti ima svake godine 20-30 procenata studenata kako iz Hrvatske tako i iz Srbije te iz ostalih zemalja regiona. Na taj način, jedna simbioza koja se pokazala izuzetno, izuzetno kvalitetnom dolazi do posebnoga izražaja.“²⁰ Teatar Kabare Tuzla nema stalni ansambl niti uposlenike, dok svoj rad u cijelosti financira sredstvima koja dobije za predložene programe iz većeg broja grantova u Bosni i Hercegovini i izvan nje, kao i vlastitom realizacijom. Po tome, to je kazalište produkcijski priklonjeno najsuvremenijim europskim kazališnim tendencijama. „Ovo je teatar čija je osnovna ekonomska jedinica predstava.“²¹

Nekazališni programi i projekti izvedeni u Teatru Kabare Tuzla

Kazališna sezona	27. III. 2002. – I. X. 2004.	2005./2006.	2006./2007.	2007./2008.	2008./2009.	2009./2010.	2010./2011.	2011./2012.	2012./2013.	2013./2014.	2014./2015.	2015./2016.	2016./2017.	2017./2018.	2018./2019.
Kazališno-dokumentacione izložbe		1					1	1	1	3	1	1	1	1	2
Književne večeri i promocije knjiga		1						1						1	1
Suorganizacija ili festivali drugih organizacija i				1	2			1	1						
Koncerti i plesni performansi		1	1	3			1	1			2				
Projekcije filma i filmske večeri					1	2	1								
Međunarodni saloni i izložbe fotografija				1	2	3	3	1	2						
Tematske večeri													2		
Ukupno	50 događaja u kulturi														

Predstave Teatra Kabare Tuzla predstavljaju ovaj teatar u najboljem svjetlu i upravo zato postoje na scenama jako dugo i donose ugled i mnogo nagrada matičnoj kazališnoj kući. Život Teatra su obilježile poznate predstave „Derviš i smrt“ i „Tvrđava“, po tekstovima Meše Selimovića, kao i antička tetralogija. U

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

posljednjih nekoliko godina ime teatra se najviše veže uz uspješne monodrame, čiji je niz počeo „Krojcеровom sonatom“ u sezoni 2012./2013. te nastavljen monodramama „Rod i dom“ i „Bosanska kraljica“ u sezoni 2016./2017.

Najuspješnije monodrame Teatra Kabare Tuzla						
Gluma	Vlado Kerošević		Irfan Kasumović		Ivana Milosavljević	
Premijera	17. 11. 2012.		30. 9. 2016.		23. 9. 2016.	
Djelo	„Krojcерova sonata“		„Rod i dom“		„Bosanska kraljica“	
Autor	L. N. Tolstoj		Safet Sijarić		Marica Petrović	
Režija	Nebojša Bradić		Vlado Kerošević		Vlado Kerošević	
	br.izvođenja	nagrade	br.izvođenja	nagrade	br.izvođenja	nagrade
	50+ (1.3.2020.)	5 ²²	70+ (1.3.2000.)	2 ²³	40+ (1.3.2020.)	3 ²⁴

„Predstava živi na repertoaru onoliko koliko umjetnički i komercijalno vrijedi. Svi sudionici u predstavi, svi umjetnici i tehnika koja prati realizaciju predstave, mada su i oni za nas na neki način umjetnici, dijele sudbinu predstave u kojoj se nađu. Za svaku predstavu koja se odigra protuvrijednost u novčanom smislu u autorskoj nadoknadi nije ista. Ona ovisi od toga kolika realizacija u odnosu spram publike, u odnosu spram tržišta, može da se napravi. Ovo je jedan komercijalni, produkcijski moderan, profesionalni alternativni teatar koji je definitivno i potpuno na tržištu rada.“²⁵

²² Nagrada publike: Međunarodni festival akademskog teatra, 2013., *TKT Tuzla, BiH*; *Najbolja monodrama*: Međunarodni festival malih scena i monodrame, 2014., Istočno Sarajevo, BiH; *Nagrada publike i Nagrada stručnoga žirija*: Međunarodni festival monodrame BEFEMON 2015, Bečej, Srbija; *Nagrada za najbolju predstavu: Dani Zorana Radmilovića- Festival malih pozorišnih formi*, Zaječar, Srbija, 2019.

²³ Najbolja predstava: TIFBU 2017., Bugojno, BiH; Najbolja predstava: XX Teatar Fest Banja Luka – *Festival monodrame mladog glumca* 2017., Banja Luka, BiH.

²⁴ Najbolja glumica: 9. MonoAKT, 2017., Peć, Kosovo; Najbolja glumica: 2. *BATTiF* 2017., Tirana, Albanija; Nagrada „Kesten“ za ostvarenje lika Katarine Kosače: II KESTENBURG Festival, 2017., Banja Luka, BiH.

²⁵ Kerošević, 2017.

Cjelokupna produkcija Teatra Kabare Tuzla po sezonama

	Kazališna sezona	27. III. 2002. – 1. X. 2002.	2002./2003.	2003./2004.	2004./2005.	2005./2006.	2006./2007.	2007./2008.	2008./2009.	2009./2010.	2010./2011.	2011./2012.	2012./2013.	2013./2014.	2014./2015.	2015./2016.	2016./2017.	2017./2018.	2018./2019.
Cjelokupna vlastita kazališna produkcija Teatra Kabare Tuzla po sezonama																			
1)	Premijere	3	4	5	2	6	2	3	4	4	4	3	4	1	1	3	6	5	5
2)	Koprodukcija-ADU, St. scena						2			2	2		1			1			
3)	Druge koprodukcije ²⁶								1	2		1							
Ukupno po sezonama		3	4	5	2	6	4	3	5	8	6	4	5	1	1	4	6	5	5
	Ukupno	77 predstava																	
Gostujuća kazališta na sceni Teatra Kabare Tuzla																			
1)	Gostovanja - TKT Fest	2	7*	10*	7*	5*	5*	10*	4*	9*	8*	8*	9*	8*	8*	8*	9	8*	6*
2)	Gostujuće predstave					2		1	1							2			
3)	Pozorište mladih Tz											3	3 ²⁷	4	3	1	1		
4)	Stand Up komedija													4	4	2			
Ukupno po sezonama		2	7	10	7	2	5	11	5	9	8	11	12	16	15	13	10	8	6
	Ukupno	155 predstava																	
Kazališni komadi za djecu (dio cjelokupne produkcije Teatra Kabare Tuzla i TKT Festa)																			
	Za djecu **			1			1									1	1	1	2
	Za djecu ***				1	1					1			1	1		1	1	1
	Škola glume										3	3	3	2	2	2			
Ukupno po sezonama				1	1	1	1					4	3	3	3	3	2	2	3
	Ukupno	30 predstava																	

*Samo predstave koje nisu u redovitoj produkciji Teatra Kabare Tuzla

** U okviru redovite produkcije Teatra Kabare Tuzla

*** U okviru predstava TKT Festa

„Tetar Kabare Tuzla nije subvencioniran nikakvim budžetskim sredstvima u smislu redovnih budžetskih sredstava kao što to imaju javne ustanove.“²⁸ Od 2016. godine, Teatar Kabare Tuzla je pokrenuo još jedan festival. To je Festival

²⁶ Međunarodne i međuentitetske koprodukcije.

²⁷ Uz kazališne predstave, u TKT-u su bili i pjevački i dramski studio PMT.

²⁸ Loc. cit. bilj. 48.

premijera i na tom festivalu studenti Akademije dramskih umjetnosti mogu premijerno izvesti svoje masterclass projekte, čime ih predstavljaju širokoj javnosti. Već u drugoj godini tog festivala, predstave će pod motom “Karavan teatra”, moći vidjeti i kazališna publika u Živinicama i Kalesiji.

Festival premijera, izvedbe u sezonama					
Sezona	TKT Tuzla	BKC Živinice	BKC Kalesija	od toga-za djecu	OFF program
2016./2017.	5				
2017./2018.	6	5	5		
2018./2019.	5			2	Književna večer
Ukupno: 16 predstava u 28 izvođenja u tri grada uz jednu književnu večer					

Na pitanje kako se moglo desiti da Teatar Kabare Tuzla ni nakon šesnaest godina uspješnog rada na edukaciji studenata, ali i svih drugih građana, još uvijek nije prepoznat kao partner Vladi Tuzlanskog kantona ili gradu Tuzla na tom osjetljivom poslu i nema nikakva redovita sredstva kojima bi financirao svoj rad, profesor Kerošević kaže kako je aplikacija sa prijedlogom takvoga rješenje više puta poslana i Tuzlanskom kantonu i gradu Tuzla, ali nikakav odgovor nikada nije stigao. Potreba za osnivanjem takve kazališne kuće je definirana i u uvodu monografije TKT Festa 2005. godine: „Aktivnosti tuzlanskog Teatra Kabare, u općinskom teatarskom ambijentu Tuzle, kantonalnom TK i federalnom Federacije BiH, pokazuju da postoji javni interes svih naznačenih nivoa vlasti u organiziranju ovog Teatra kao javne ili društvene institucije. Javni interes je iskazan i naročitim zanimanjem teatarske publike, a posebno mladih, za predstave i projekte koji su na repertoaru Teatra Kabare, u gradu Tuzli i ostalim općinama Tuzlanskog kantona. Teatar Kabare Tuzla je svojevrsni eksperimentalni laboratorij studenata Akademije dramskih umjetnosti i perspektiva njihovog kasnijeg profesionalnog kreativnog angažmana. Pored javnog interesa evidentna je društveno-ekonomska i idejno-estetska utemeljenost njegovog egzistiranja budući da se, po načelima moderne dramaturgije i produkcije, jedno kazalište osniva u teritorijalnim jedinicama i okvirima koji imaju oko 200.000 stanovnika. Tuzlanski kanton je najmnogoljudniji u Federaciji BiH, sa oko 650.000 stanovnika, a postoji samo jedno kazalište, Narodno pozorište Tuzla, pa je stoga društveno-ekonomski opravdano konstituiranje Teatra Kabare kao drugog javno-institucionalnog kazališta u gradu Tuzli i Tuzlanskom kantonu.“²⁹

²⁹ VUKADINOVIĆ, Srdjan: *Teatar Kabare Tuzla – Case study kamernog i mobilnog teatra u jugoistočnoevropskom pozorišnom / kazališnom sistemu*, Uvod, Hrvatski teatar “Soli” Tuzla, Tuzla, 2005., P. 5.

Procjenjujući kako je nakon nekoliko uspješnih godina rada i kazališnih festivala prepoznata i potreba za jednim takvim umjetničkim elementom društvene slagalice zvane Tuzlanski kanton ili samo Tuzla, Teatar Kabare Tuzla se 2005. godine obratio se Vladi Tuzlanskog kantona, a 2007. godine tadašnjoj općini Tuzla aplikacijom u kojoj se nalazio prijedlog o preuzimanju osnivačkih prava i osnivanje Teatra Kabare Tuzla kao javne ustanove od posebnog društvenog interesa:

„Teatar Kabare Tuzla, za sada još uvijek, predstavlja samo scenski prostor u kome se planiraju, pripremaju, realiziraju i izvode teatarski projekti (predstave), izložbe, koncerti, festivali, odgojno-obrazovni dramski studiji, promocije, debate i paneli namijenjeni kulturološkoj edukaciji najširih slojeva publike od najmlađeg uzrasta do pozne starosne dobi.“³⁰

Procjena zastupljenosti pojedinih rodni i dobnih skupina u publici Teatra Kabare Tuzla³¹

Teatar Kabare Tuzla								
			Statistički obrazac za izvještavanje:					
			Kazalište 2016.		Kazalište 2017.		Kazalište 2018.	
			ukupno	djeca	ukupno	djeca	ukupno	djeca
PUBLIKA	U vlastitoj dvorani	ukupno	6800	1500	3000		3000	
		žene	3400	800	1700		1700	
	Na gostovanju, u mjestu sjiedišta	ukupno	2400	1600	600		650	
		žene	800	400	400		350	
	Na gostovanju, u zemlji izvan mjesta sjiedišta	ukupno	1900	1400	1000		900	
		žene	900	700	600		700	
	Na gostovanju, u inozemstvu	ukupno	150		1000		900	
		žene	100		600		600	
	UKUPNO, posjetitelji žene	ukupno	16450	4500	5600		5600	
		5200	1900	3300		3300		
TKT Fest								
			Festival 2016.		Festival 2017.		Festival 2018.	
U vlastitoj dvorani		ukupno	1500		1000		1100	
		žene	800		500		400	

Teatar Kabare Tuzla je alternativno profesionalno kazalište, prema prvoj registraciji osnovano 1999. Registrirano je za proizvodnju i produkciju kazališnih

³⁰ Aplikacija za osnivanje „TEATRA KABARE TUZLA“.

³¹ Statistički obrasci za izvještavanje pozorišta i Statistički obrasci za izvještavanje festivala za 2016., 2017. i 2018. godinu, prema odredbama Zakona o statistici u Federaciji BiH, SN FBiH, br. 63/2003 i SN FBiH, br. 9/2009., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo.

predstava i školu glume. Počelo sa radom 27. ožujka 2002. godine u iznajmljenom prostoru u Hotelu Tuzla. Ima jednu scenu i dvoranu sa 150 mjesta, prilagođenu za pristup osobama sa posebnim potrebama. Publiku Teatra Kabare Tuzla, prema procjenama u *Statističkim obrascima za izvještavanje*, čine ravnopravno zastupljene rodne i dobne skupine. U teatru se predstavljaju prosječno dvije predstave uz više od 50 sati rada svaki tjedan. Ulaz je besplatan za određeni dio programa organiziranim školskim grupama, studentima, osobama s posebnim potrebama i umirovljenicima. Studenti Akademije dramskih umjetnosti najčešće za svoje posjete koriste poseban dio dvorane koji svojim položajem pruža posebnu mogućnost analitičkog gledanja predstave, uz jasan pogled na tehničke pojedinosti i posebnosti kazališne izvedbe.³²

Teatar Kabare Tuzla kao scena UG-a Hrvatski teatar „Soli“ Tuzla, već punih šest godina služi, prije svega, kao poligon, laboratorij za istraživanje, afirmaciju i angažman mladih, obrazovanih glumaca i studenata Akademije dramskih umjetnosti Univerziteta u Tuzli. Od ukupno 18 živih, igrajućih predstava na repertoaru, mladi su angažirani u 15, i to su uglavnom njihove ispitne, diplomske predstave, kao i predstave redovnog repertoara teatra. Teatar Kabare Tuzla, osim prostora, nije u mogućnosti tim mladim ljudima ponuditi više ništa od pomoći kao što su produciranje i opremanje spomenutih projekata koji su veoma značajni za njihovu afirmaciju i mogućnost daljeg angažmana.

„Akademija dramskih umjetnosti, također, nema ni prostornih, a ni materijalno-financijskih mogućnosti da udovolji i minimalnim potrebama ovakvih projekata, da angažira jednog redatelja i jednog scenografa-kostimografa, kako bi studenti, makar u diplomskom projektu mogli sagledati djelomično profesionalne uvjete rada. (...) Upravo radi toga je neophodno da Teatar Kabare Tuzla preraste iz „scenskog prostora“ u „javnu ustanovu“ od posebnog društvenog interesa, jer je taj interes iskazan i etabliran kroz protekli trogodišnji period uspješnog, eksperimentalnog rada, istraživanja i stvaranja navike i potrebe kod publike za onim što upravo u ovom teatru može vidjeti i doživjeti, a što je bitno i znatno različito od ostalog što se u gradu, kantonu, pa i Federaciji BiH može, u teatarskom segmentu, vidjeti, prepoznati i doživjeti. Na tome se temelji idejno-estetska, društveno-ekonomska i kulturološka opravdanost ovakvog prijedloga i potrebe.“³³

Upravo iz svih navedenih razloga, razumljivo je kako „Teatar Kabare Tuzla“ s punim pravom očekuje veću javnu potporu svome djelovanju. Ipak, i pored

³² Prema podacima iz *Statističkih obrazaca za izvještavanje pozorišta i Statističkih obrazaca za izvještavanje festivala* za 2016., 2017. i 2018. godinu, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo.

³³ Aplikacija za osnivanje „TEATRA KABARE TUZLA“ op. cit.

toga što su sve dosadašnje Vlade i ministri upoznati sa neophodnošću postojanja „Teatra Kabare Tuzla“, društvenom koristi koju on proizvodi, nikada nije postignut konsenzus oko sistemskoga rješenja pitanja Teatra Kabare Tuzla. Izlaz se vjerojatno nalazi u čvršćoj vezi Teatra Kabare Tuzla i grada i kantona u kojemu on djeluje, ali vezi kojom bi bilo regulirano pitanje naknade za sve djelatnosti koje za sada to kazalište pruža bez naknade. Time bi se omogućio daljnji razvoj tog umjetničkog i kulturnoga kazališnog bića te bi sredina na taj način imala još veće benefite koji proističu iz njegovog djelovanja. „Privatni teatri su budućnost teatra na ovim prostorima. Veliki konglomerati od stotina ljudi, ne mogu više opstati. To sigurno ne može opstati kao nasljeđe ranijih vremena, jer su neproduktivni. Potrebni su mali, mobilni, komorni teatri i teatri u kojima su resurs studenti. Kabare je spojio oboje“³⁴, kaže prof. Srdjan Vukadinović, kazališni kritičar i autor svih Monografija TKT Festa. Iako u Tuzli već postoji institucionalno kazalište, zbog različitog koncepta, repertoarske politike i načina financiranja, Teatar Kabare Tuzla svoj rad ne može usporediti sa tim teatrom. Uz to, Narodno pozorište Tuzla je javna ustanova sa stalno uposlenim cijelim ansamblom, tehničkim i upravnim sektorom, dok je cjelokupan njegov rad financiran iz budžeta. To je kazalište koje je u svom načinu rada zadržalo sve osobine iz predtranzicijskog perioda, uz mali broj premijera i veliki broj uposlenika. Teatar Kabare Tuzla je udruga građana i svoj rad financira apliciranjem na javne natječaje i grantove, te nema niti jednog stalno uposlenog djelatnika. Nastalo je nakon tranzicijskih promjena i pripada tipu modernih europskih kazališta. Iz tih razloga za usporedbu možemo izdvojiti samo organizacijski slična kazališta, a to su zagrebački „Exit“ i beogradska „Slavija“, kojima i svojim trajanjem može komparirati Teatar Kabare Tuzla³⁵.

„Pored paralele koju određuje privatna inicijativa u dramskoj umjetnosti koju možemo postaviti između „Teatra Kabare“, „Exita“ i „Slavije“, ovdje možemo postaviti drugu paralelu. Teatar Kabare Tuzla je svojevrzni eksperimentalni laboratorij Akademije dramskih umjetnosti i tu postavljamo drugu paralelu između ovoga, teatra „Otvorena scena Obala“ iz Sarajeva, „Pozorišta Promena“ iz Novog Sada i „Omladinskog pozorišta Dadov“ iz Beograda. To su teatri koji pružaju priliku studentima sa akademija ili koji su tek završili akademiju da se kale, da steknu prva iskustva na sceni, kako bi došli do velikih teatarskih kuća. Tako da Teatar Kabare Tuzla ima još tu jednu specifičnost koju nemaju ova dva teatra („Exit“ i „Slavija“ prim.aut.) pored te privatne inicijative, da je to jedna svojevrzni laboratorij studenata i mladih diplomiranih glumaca, i tu postavljamo paralelu

³⁴ Vukadinović, Srdan, iz intervjuja, u Tuzli 2017. godine. (u daljnjem tekstu: „Vukadinović, 2017.“)

³⁵ Ibidem.

„Promena“, „Obala“, „Dadov“ i „Kabare“. To je druga paralela koju možemo pratiti. Teatar Kabare Tuzla je obje te linije, ta dva momenta spojio u sebi.“³⁶

Zaključak

„Sva razvijena zapadna društva imaju podjednako razvijena tri sektora koja funkcioniraju u međudjelovanju, jer svaki od njih potiče, podržava i obavlja različite društvene zadatke. U zemljama bivše Jugoslavije, koje su tokom devedesetih godina prošle rat i ratna razaranja, došlo je do istovremenog urušavanja kako javnog sektora (države), tako i privrede, dok je treći sektor - sektor građanskog samoorganiziranja, pretrpio ogromne promjene i kompletno restrukturiranje. Tako je sistem kulturno-prosvjetnih zajednica koje su tokom sedamdesetih i osamdesetih okupljale intelektualce, umjetnike i kulturne aktiviste, u devedesetim gotovo potpuno prestao sa radom, a formirane su druge, brojne, manje, među sobom nepovezane nevladine organizacije, koje su, bar djelimice, preuzele funkcije lobiranja, zagovaranja i organiziranja javnih debata o problemima kulture.“³⁷ Teatar Kabare Tuzla je umjetnička, kulturna, znanstvena i odgojna organizacija. Svoj rad za sada financira vlastitim radom i apliciranjem projektima na razne fondove i natječeaje. Nesigurno financiranje sprječava daljnji razvoj ovoga teatra o čijem radu direktno ovisi funkcioniranje Akademije dramskih umjetnosti u Tuzli, ali i rad većega broja udruga, između ostalih i „Pozorišta mladih Tuzle“, koji svoj rad vežu uz scenu Teatra Kabare u Tuzli. Svi prostori ovoga prostorno nevelikoga teatra su stavljeni u umjetničku funkciju, te se često u njemu izmjenjuju različiti sadržaji u vrlo kratkom roku. Teško je u Bosni i Hercegovini pronaći neku ustanovu u kulturi koja može komparirati ovome teatru po broju premijera ali i drugim sadržaja.

Trajnije rješenje problema koji zaustavlja razvoj ovog sektora koji zapravo svojim radom donira cjelokupnu društvenu zajednicu, nalazi se u kvalitetnim zakonskim rješenjima kakva za sada u Bosni i Hercegovini ne postoje. Naznake promjena se mogu vidjeti iz promjena nefunkcionalnih zakona o javno-privatnom partnerstvu, ali se u tim zakonima za sada ništa suštinski ne mijenja, tako da možemo očekivati kako će i oni doživjeti sudbinu zakona koji su im prethodili. Time neće prestati postojati teatar, jer kako i kaže profesor Kerošević: „Ovo se naravno sve može zaustaviti. Možemo reći jedan dan kako nema više para, nećemo više aplicirati, nećemo raditi svoj posao, ali teatar staje sa ljudima. Teatar

³⁶ Ibidem.

³⁷ DRAGIČEVIĆ-SEŠIĆ, Milena, DRAGOJEVIĆ, Sanjin: Interkulturalna medijacija na Balkanu, Oko, Sarajevo, 2004., p.25

ne staje sam od sebe. Ako, dakle, prestanu ljudi imati potrebu za tim teatrom. Na početku sam rekao da je ovo sve i nastalo kao potreba moja i nekolicine ljudi koji su sa mnom bili nesretni zato što nisu imali prostor za realizaciju i prezentaciju svoje umjetničke ličnosti. Ako prestane potreba za realizacijom i prezentacijom umjetničkih ličnosti, mladih ličnosti koji su u ovom prostoru diplomirali, magistrirali i stekli svoje prve reference CV-a sa kojima odlaze u svijet... Ako za tim prestane potreba onda je moguće izvjesno kako se će ovo na određen način svesti se na životarenje, ali opet će biti životarenje i opet će se pojaviti neko ko će intenzitetom svog angažmana to pretvoriti u neku buktinju koja će gorjeti. Ono što je jedina prednost u ovom vremenu u kome se nalazimo i živimo, je prednost što je sve veći broj kvalitetno educiranih mladih ljudi na tržištu rada u umjetnosti teatra, filma i produkcije u ovom kantonu i u Bosni i Hercegovini. Ja se duboko nadam da će kvantiteta morati poroditi kvalitetu. Bilo bi jako opasno da toga nema.“³⁸

Zahvale

Profesoru Vladi Keroševiću za sve vrijeme koje je izdvojio kako bi dao odgovore na brojna pitanja o Teatru Kabare Tuzla

Profesoru dr. sc. Srđanu Vukadinoviću što je u svojem rasporedu pronašao mjesto za intervju kojim je obogatio ovaj rad, kao i za publikacije koje su bile vodilja za podatke iznesene u tabelama.

Prof. dr. sc. Francu Andrejašu koji svojim sugestijama uvijek pozitivno utiče na završni izgled rada.

³⁸ Kerošević, 2017.

Literatura i izvori

Intervjui

1. Kerošević, Vlado, intervju, u Tuzli 14. 6. 2014. godine.
2. Kerošević, Vlado, intervju, u Tuzli 10. 7. 2017. godine.
3. Vukadinović, Srđan, intervju, u Tuzli 11. 7. 2017. godine.

Knjige

1. BOKOVA, Irina: *Cultural times – The first global map of cultural and creative industries*, EYGM, 2015.
2. DOLL, Hans Peter, ERKEN, Günther: *Theater – Eine illustrierte Geschichte des Schauspiels*, Belser Verlag, Stuttgart Zürich, 1985.
3. DRAGIČEVIĆ-ŠEŠIĆ, Milena, DRAGOJEVIĆ, Sanjin: *Interkulturalna medijacija na Balkanu*, Oko, Sarajevo, 2004.
4. DRAGIČEVIĆ ŠEŠIĆ, Milena, STOJKOVIĆ, Branimir: *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, V.izdanje, Clio, Beograd, 2007.
5. HARWOOD, Ronald: *Historija pozorišta – Ceo svet je pozornica*, Clio, Beograd, 1998.
6. TADIĆ, Mato: *Ustavno-pravni položaj Hrvata u Bosni I Hercegovini – od vašingtonskog sporazuma do danas*, Matica hrvatska Mostar, 2013. p. 25.
7. VUKADINOVIĆ, Srđan: *Teatar Kabare Tuzla – Case study kamernog i mobilnog teatra u jugoistočnoevropskom pozorišnom / kazališnom sistemu*, Uvod, Hrvatski teatar “Soli” Tuzla, Tuzla, 2005.

Članak

1. GRUBIŠIĆ-ŠEBA, Mihaela za Banke-biznis: *Nije važno samo da zakon postoji, već i da je u praksi primjenjiv*, Biznis, VII.-VIII./2014.

Dokumenti

1. Aplikacija za osnivanje “TEATRA KABARE TUZLA” kao Javne ustanove od posebnog društvenog interesa i uvrštavanje na redovan budžet Tuzlanskog kantona / općine Tuzla
2. *Statistički obrasci za izvještavanje pozorišta i Statistički obrasci za izvještavanje festivala za 2016., 2017. i 2018. godinu*, prema odredbama Zakona o statistici u Federaciji BiH, SN FBiH, br. 63/2003 i SN FBiH, br. 9/2009., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo

WEB

1. Bosna I Hercegovina, AMAX bmr i Ured koordinatora za reformu javne uprave, *Uspješno okončan projekt „Javno-privatno partnerstvo u BiH*, Sarajevo 2017., Preuzeto sa: <http://parco.gov.ba/hr/projekti/lista-projekata/projekti-finansirani-iz-fonda-za-rju/javno-privatno-partnerstvo/>

2. Bosna i Hercegovina, Hercegbosanska županija/kanton, prednacrt zakona 2016., preuzeto sa: http://jpp.ba/Upload/Dokumenti/Zakon%20o%20JPP%20kanton%2010_30_5_2017_35.pdf
3. Bosna i Hercegovina, Kanton Sarajevo, Zakon o javno-privatnom partnerstvu 2011., preuzeto sa: https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/zakon_o_javno-privatnom_partnerstvu_0.pdf
4. Bosna i Hercegovina, Ured koordinatora za reformu javne uprave, *Javno privatno partnerstvo*, Sarajevo 2017., Preuzeto sa: <http://parco.gov.ba/hr/projekti/lista-projekata/projekti-finansirani-iz-fonda-za-rju/javno-privatno-partnerstvo/>
5. Europski parlament: Poticanje privatnih ulaganja u kulturnom sektoru, Glavna uprava za unutarnju politiku, Resorni odjel B: Strukturna i kohezijska politika, Kultura i obrazovanje, 2011., Preuzeto sa: [file:///H:/Kros%20kulturalni%20menadzment/Europski%20parlament/IPOL-CULT_ET\(2011\)460057\(SUM01\)_HR.pdf](file:///H:/Kros%20kulturalni%20menadzment/Europski%20parlament/IPOL-CULT_ET(2011)460057(SUM01)_HR.pdf)
6. Projekt: *Izgradnja kapaciteta institucija vlasti pri angažiranju u političkom dijalogu sa predstavnicima civilnog društva u Bosni i Hercegovini* (CBGI), preuzeto sa: <http://www.cbgi.ba/index.php/hidden-meni/68-automatsko-generisanje-iz-naslova>, 17.01.2018.
7. Vlada Tuzlanskog kantona, Nacrt akona o javno-privatnom partnerstvu 2017., preuzeto sa: http://www.vladatk.kim.ba/Ministarstva/MRP/2017/Nacrt_Zakona_o_javno-privatnom_partnerstvu.pdf
8. ŽUVELA, Ana: *Prijedlog Programa rada za POGON (zagrebački centar za nezavisnu kulturu i mlade) u razdoblju 2013. - 2017.*, ur. Emina Višnić, Zagreb, 2013., str.2, Dostupno na: file:///H:/Kros%20kulturalni%20menadzment/kkm/Javno-civilno%20partnerstvo/Pogon_ProgramRada_2013-2018_FINAL.pdf

Rezultati navedeni u tabelama koje prikazuju repertoar Teatra kabare Tuzla i njegovih festivala sa OFF programima, kompariranjem rezultata dobivenih analizom sadržaja publikacije, plakata festivala, predstava i događaja, objava, poziva i osvrta:

1. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: Case study kamernog i mobilnog teatra u jugoistočnoeuropskom pozorišnom / kazališnom sistemu, Hrvatski teatar Soli, Tuzla, BiH, 2005.
2. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: suvremeni balkanski teatar apsurdna i Teatar Kabare, Matica Hrvatska, Hrvatski teatar Soli, Tuzla, BiH, 2006.
3. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: kazališna čarolija koja traje i Teatar Kabare, Matica Hrvatska, Tuzla, BiH, 2008.
4. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: magična festivalska moć i Teatar Kabare, Matica Hrvatska, Hrvatski teatar Soli, Tuzla, BiH, 2009.
5. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: cjelovitost kazališnog bića i Teatar Kabare, Matica Hrvatska, Hrvatski teatar Soli, Tuzla, BiH, 2010.
6. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: kazalište i sumnja i Teatar Kabare, Matica Hrvatska, Hrvatski teatar Soli, Tuzla, BiH, 2011.
7. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: kazališno prepoznavanje društvenih nusprodukata, Matica Hrvatska, Hrvatski teatar Soli, Tuzla, BiH, 2012.
8. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: mala kazališna forma i rizično društvo, Matica Hrvatska, Hrvatski teatar Soli, Tuzla, BiH, 2013.

9. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: umjetnički bunt i istrajnost kazališnog djelanja, Matica Hrvatska, Hrvatski teatar Soli, Tuzla, BiH, 2014.
10. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: trajanje uprkos svemu i Teatar Kabare Tuzla, Matica Hrvatska, Hrvatski teatar Soli, Tuzla, BiH, 2015.
11. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: kazališni iskaz mnoštva lica u stvarnosti i Teatar Kabare, M Kops Centar, Niš, SRB, 2016.
12. Vukadinović, Srđan: Teatar Kabare Tuzla: kazališna čarolija i Teatar Kabare, M Kops Centar, Matica Hrvatska, Hrvatski teatar Soli, Niš, SRB - Tuzla, BiH, 2017.
13. Vukadinović, Srđan: Kazališno trajanje Vlade Keroševića, Vlada Brčko distrikta BiH, 2012.
14. Teatrografije kazališnih predstava nastale sistematiziranjem podataka sa plakata TKT Fest, I. – XVII. i Festivala premijera, I. – III., plakata predstava i događaja, objave na zvaničnom profilu Teatra Kabare Tuzla i stranicama festivala u BiH, afiša predstava, poziva i osvrta na portalima Oslobođenje, Avaz, Tuzla Live, Tuzlarije, televizijskih priloga i kronike RTV TK i RTV 7.

Marketing menadžment u pozorištu – elementi marketing miksa kao taktički i operativni dio marketinške strategije Bosanskog narodnog pozorišta Zenica

UVOD

Jedino profesionalno pozorište u Gradu Zenica je Bosansko narodno pozorište Zenica (ili BNP Zenica) i ne samo u gradu, već u toj regiji – to se ne odnosi samo na Zeničko-dobojski kanton već na cijelu centralnu Bosnu i Hercegovinu, što uključuje i Srednjobosanski kanton i dijelove drugog entiteta. Dakle, po nekim procjenama oko 700.000 ljudi gravitira Zenici kao velikom centru kulture, i u takvoj Zenici, u takvim okolnostima, BNP je jedino profesionalno pozorište i sigurno najveća institucija kulture u tom dijelu BiH.

BNP već neko vrijeme ima stalni broj zaposlenika – 68, koji se popunjava uredno i uspijeva održati, usprkos moratoriju o zapošljavanju u javnom sektoru. Financijer – kanton, ne pravi značajan problem u smislu popunjavanja radnih mjesta nastalih odlaskom redovnih zaposlenika u penziju, ili, nažalost, smrću zaposlenika i otprilike posljednjih 15 godina, kako kanton financira pozorište, broj uposlenika je 68.

Osnivač pozorišta je Grad Zenica, donedavno Općina Zenica, što znači da nadležnost u izboru Upravnog odbora, a indirektno i direktora pozorišta ima isključivo Općina, odnosno Grad, a glavni financijer u obimu preko 95% je ZE DO kanton, na osnovu odluke vlade ZE DO kantona koja se svake godine ona usvaja po budžetskoj stavci transfera za ustanove kulture i otprilike na godišnjoj razini izdvoji se 1.100.000 KM. Grad financira isključivo produkciju, odnosno projektne aktivnosti po pojedinačnoj aplikaciji koju pozorište predaje za svaku predstavu.

Implementacija elemenata marketing miksa je kao centralni dio strateškog menadžmenta Bosanskog narodnog pozorišta Zenica u ovom radu predstavljena korištenjem različitih metoda kako bi čitatelju objasnila strateške poteze menadžmenta jedne od najznačajnijih teatarskih kuća u zemlji. Uz nedostatak relevantnih izvora u literaturi koji bi objasnili savremene trendove u kulturnom menadžmentu, intervjuiranje menadžera-direktora ove kuće je omogućilo uvid u djelovanje i upravljanje BNP Zenica.

Za definiranje uloge marketing menadžmenta u pozorištu, neophodno je krenuti od osnovnih termina koji će se spominjati u ovom radu.

Šta je to marketing?

Po definiciji Američke marketinške asocijacije, marketing je „aktivnost, niz instrukcija, i proces stvaranja, komunikacije, pružanje i razmjena ponuda koje su vrijedne kupcima, klijentima, partnerima i društvu u cjelini“.¹

Druga definicija precizira da je marketing „...društveni i upravljački proces kojim, putem stvaranja, ponude i razmjene proizvoda od vrijednosti s drugima, pojedinci i grupe dobivaju ono šta im je potrebno ili što žele“.²

Sve definicije marketinga nalikuju jedna na drugu bez obzira na sferu koja se marketira. Alati marketinga su isti, uz, naravno, posebnosti koje nosi proizvod sa sobom. Pozorište tržištu nudi kulturni proizvod koji ima svoje zakonitosti, ali menadžer prilikom marketinga promociji pristupa na isti način.

Šta je kultura?

Postoji nekoliko nivoa definicije (tih definicija ima nekoliko hiljada, bar tako tvrde kulturolozi):

- a) Kultura kao ukupnost ljudskog postojanja i dostignuća
- b) Kultura kao dio nadgradnje omogućen osnovom (dakle – dok nešto ne napravimo ili proizvedemo, ne možemo se baviti ni uzdizanjem)

i najkonkretniji nivo:

- c) Kultura kao dio društvene nadgradnje koji se bavi umjetničkim i duhovnim dostignućima čovjeka.

Osnovno značenje riječi *kultura* potječe od latinske riječi *cultus*, u značenju-obrađivanje, gajenje, njegovanje. To vodi do zaključka da je kultura sve ono

¹ Berns Vilijam Dž.: *Menadžment i umetnost*, Clio, 2009.

² Definicija po Filipu Kotleru; Kotler, Vong, Sonders, Armstrong: *Principi marketinga*, MATE Beograd, 2007.

što je čovjek stvorio svojim radom, a u svrhu održanja, poboljšanja i napretka ljudske vrste. Taj proizvod ima cilj, svjestan ili nesvjestan. U gotovo svim određenjima kulture, naročito antropološkim i sociološkim, uočava se pravljenje razlike između onoga što je priroda i onoga što je rezultat ljudskog aktivizma. Opet, kao u začaranom krugu, ljudski aktivizam se široko tumači, pa se i kultura definira u veoma širokom kontekstu. Upravo zbog toga, u traženju jednostavnih odredbi kulture, pribjegava se promatranju odnosa između kulture i civilizacije, kao najsrodnijih pojmova.³

Šta je umjetnost?

Umjetnost je dio kulture, odnosno ljudska djelatnost ili proizvod ljudske djelatnosti koja ima za cilj stimuliranje ljudskih čula, kao i ljudskog uma i duha; prema tome, umjetnost je aktivnost, objekt ili skup aktivnosti i objekata stvorenih sa namjerom da se prenesu emocije ili/i ideje. Osim ove definicije, ne postoji ni jedna druga općeprihvaćena definicija umjetnosti, s obzirom da je definiranje granica umjetnosti subjektivan akt, a potreba za umjetnošću se obično naziva ljudskom kreativnošću.

Drevni rituali, sinkretizam, predstave za pleme, za bogove, za Boga, za slavu, za novac, za naivne, za mudre, za tužne, za sretne, za vjernike, za Publiku – pozorište oduvijek, uvijek i svuda. Pozorište je od samoga nastanka prošlo brojne metamorfoze, postojalo i postoji u svim narodima na svim kontinentima u nebrojenim oblicima i s najrazličitijim ciljevima, ali ono što im je svima zajedničko jest da svako pozorište ima moć prenijeti publici emociju, doživljaj, uvesti ih u neki drugi svijet ili im, naprotiv, otvoriti oči upravo u ovome njihovom, nasmijati ih, rasplakati, prenijeti umjetnički doživljaj, probuditi u njima neke druge njih, komentirati, kritizirati, odati počast, apelirati, ismijati i na publiku utjecati na mnoštvo drugih načina iz ogromne palete u koju pozorište umaće svoj kist. Ukratko, pozorište na svakoga gledatelja, ako je ispunilo svoju svrhu, ima utjecaj.

Danas, nažalost, često se kaže kako je evidentna kriza publike, nedostatak, pad zainteresiranosti ili kolektivna nezainteresiranost čime se krivnja nedovoljne posjećenosti pozorištima, kao institucijama, i pozorišnim predstavama, kao njihovome osnovnom proizvodu, prebacuje direktno na krajnje korisnike – publiku. Pogrešnom bi se ta formulacija mogla smatrati, ako uzmemo u obzir da je pozorište uživalo ogromnu pažnju i važnost još od samih početaka, davno prije no što je uopće i bilo definirano kao pozorište (na bilo kojem jeziku), pa sve do prije nekoliko decenija, stoga bi se pad zainteresiranosti publike u pojedinim sredinama mogao, umjesto krizom publike, nazvati krizom pozorišta. Uzimajući

³ Mitrović, M. i Petrović, S.: *Sociologija za IV razred gimnazije*, Zagreb, 1994.

u obzir kako su društvo, zajednica i pojedinac tijekom vremena doživjeli brojne transformacije na različitim nivoima unutarnje konstrukcije istih, osobito u posljednjih dvadesetak godina, zapitati bismo se trebali je li pozorište dovoljno brzo izvršavalo prilagodbu samoga sebe, kako bi u vremenu u kojemu postoji i djeluje uspijevalo pratiti promjene ostalih karika neophodnih za, pred velikim brojem gledatelja, izvesti kvalitetan pozorišni čin i to stanje održati konstantnim. Oдавно se pozorište ne smatra privilegijom i kao takvom ga se ne bi trebalo niti tretirati. Također, prošlo je vrijeme kada je bilo moguće priuštiti si čekati da gledatelji dođu k pozorištu, danas je nužnost da pozorište što bliže priđe svakome gledatelju, učini mu se dostupnim i svojom aktivnošću ga primami ući i iskusiti umjetnički čin. I onda ponovno doći.

Institucija pozorišta je, prema zakonu, financirana primarno od osnivača, a zatim od vlastitih prihoda koje ostvari, te od drugih zakonom dozvoljenih izvora, barem kada govorimo o instituciji pozorišta u republikama bivše Jugoslavije. Sredstva dodijeljena od strane osnivača se, međutim, evidentno konstantno smanjuju posljednjih desetljeća, dok svijest o sredstvima dobijenim od osnivača kao primarnome, ali i gotovo jedinome, izvoru prihoda zaostaje za nužnošću promjene načina priskrbe sredstava i funkcioniranja pozorišta u današnjemu vremenu.

1. STRATEŠKI MENADŽMENT BOSANSKOG NARODNOG POZORIŠTA ZENICA - IMPLEMENTACIJA ELEMENATA MARKETING MIKSA

Pitanje koje se postavlja pri analiziranju rada bilo kojeg pozorišta, tako i Bosanskog narodnog pozorišta Zenica jeste: „Je li marketing menadžment neophodan za uspješno poslovanje pozorišta?“.

BNP Zenica je u posljednjih 10 godina prošlo kroz tranziciju, od „provincijalnog“ pozorišta postalo je profesionalno pozorište, od dvije do tri premijere u pozorišnoj sezoni, došlo je do ponekad i dvocifrenog broja premijernih izvedbi. Analiza četiri osnovna elementa marketing miksa će odgovoriti na ovo pitanje.

1.1. PROIZVOD

Produksijski obim koji BNP pokušava zadržati u proteklih desetak godina je dosta velik, naročito u komparaciji sa drugim bosanskohercegovačkim teatrima i kreće se u prosjeku od sedam do deset predstava u okviru jedne sezone i to je nešto na čemu menadžer te kuće inzistira – da se zadrži taj kvantitet, ali ne

inzistirajući na kvantitetu po svaku cijenu, već polazeći od pretpostavke da umjetnički ansambl mora biti u nekakvoj vrsti umjetničke forme – kondicije što je jako bitno, gotovo kao u sportu. Sa druge strane, iz tog broja premijera i kvantiteta neminovno mora proisteći određeni kvalitet, naravno ne nužno i po svaku cijenu, ali kvalitetnim izborom teksta i reditelja i u takvoj situaciji gdje imate umjetnički ansambl koji mnogo igra i radi sa novim rediteljima i zadržava nivo od osam premijernih naslova, to povećava i ukupnu vidljivost cjelokupne institucije, ne samo na lokalnoj već i na regionalnoj i internacionalnoj razini.

Povećanje vidljivosti je bilo dio strateškog opredjeljenja da BNP ima dva moguća pravca razvoja – da ostane jedno malo, relativno malo, lokalno, a da se ne koristi „teži“ termin – provincijalno pozorište, ili da se otvori prema svakom mogućem obliku saradnje sa drugima, raspolazeći zaista skromnim budžetima. „Mene je sramota reći da je prosječni programski budžet na sezonskoj razini otprilike nikad ne prelazi 30.000 eura, a 30.000 eura je prosječna visina produkcije kamernе predstave, ne trebamo ići daleko u razvijene zapadne zemlje, dovoljno je osvrnuti se na susjedstvo – Republike Hrvatsku i Sloveniju. Maksimalno koristimo vlastite kapacitete – kreativne, maksimalno angažiramo postojeći ansambl, prilično racionalno posluje. Recimo, prosječan iznos honorara koji sam ja zatekao 2010. godine – redateljskog honorara koji je prirodno najveći honorar u produkciji je bio oko 10.000, a sada imamo otprilike prepolovljen iznos honorara. Došli smo do zaključka da je prosječna cijena umjetničkog angažmana donekle precijenjena. Ne precijenjena u smislu da umjetnici ne zaslužuju da budu toliko plaćeni, već u odnosu na realne mogućnosti umjetničkih organizacija u ovim produkcijskim okolnostima. Tako naprosto kad velikim značajnim redateljima ponudite honorar od 5.000, 6.000 KM koji se radikalno razlikuje od onog što oni objektivno mogu zaraditi u Hrvatskoj i Sloveniji, a da ne govorimo o zemljama zapadne Europe, njima je bitnije da im pružite programsku slobodu, da ih ni na koji način ne uslovljavate i da se osjete dobrodošli u tom kolektivu i ansamblu i u principu svi vole da ostvare saradnju u BiH. BiH i dalje ima imidž relativno zanimljivog kulturnog tržišta gdje je publika drugačija i otvorenija, gdje su i umjetnici otvoreniji. Na taj način smo uspjeli surađivati s nekim značajnim redateljima. Ja sam inzistirao na kontinuitetu tog kvantiteta produkcije, da nikad ne idemo ispod neke brojke od osam naslova. Ono što je naša specifičnost je da smo mi jedino regionalno pozorište koje ima kontinuitet predstava za djecu i mlade.“⁴

U smislu produkcija namijenjenih djeci, važno je napomenuti da se ponegdje sporadično jave dječje scene i produciraju se predstave za djecu i mlade. Bosansko narodno pozorište Zenica je zvanično osnovano 1950. godine a već je 1951.

⁴ Begagić, Hazim, intervju sa G.A., oktobar 2017.

godine osnovano Pionirsko pozorište i od tada se zadržao kontinuitet predstava za djecu i mlade. Nekada je produciran jedan naslov u sezoni, a prelaskom u novu zgradu 1978. godine oformljena je dječja scena i gotovo trećina naslova u izvedbi ansambla BNP je posvećena upravo djeci i mladima.

„Malo u prilog tome, razvijanju tog segmenta, ide činjenica da Zenica nema profesionalno dječje pozorište, lutkarsko pozorište nit pozorište za djecu kao što imaju Banja Luka, Mostar i Sarajevo, tako da je i obveza Bosanskog narodnog pozorišta, kao javnog pozorišta da razvijamo i taj segment.“⁵

Također, pozorišna zgrada u kojoj se BNP nalazi, a ove se godine slavi 40 godina od zvaničnog ulaska u tu zgradu (BNP je uselio u novu zgradu 1978. godine), tad kad je napravljena, kad je izgrađena i useljena, bila je ubjedljivo najveća i najprofesionalnija pozorišna zgrada sa najboljim uvjetima za pozorišnu produkciju. Četrdeset godina kasnije je i dalje tako, posljednja namjenski građena pozorišna zgrada u BiH, i dalje ona ima najvjerojatnije najbolje uvjete za pozorišnu produkciju u zemlji. Ta prostorna kapacitiranost i tehnički tehnološka kapacitiranost uvjetovala je da BNP ima uvjete i za obimnu produkciju bez obzira što su budžeti sve manji.

Kakojeto izvodivo? Prvenstveno, korištenjem vlastitih kapaciteta, ekonomskim poslovanjem, domaćinskim odnosom prema raspoloživim sredstvima – realno postavljenim honorarima, produkcijom što većeg broja, nažalost, nekad i to dosadi publici – *low budget* projekata, predstava koje ne zahtijevaju mnogo već su poprilično svedene, koje ne moraju nužno trpiti umjetnički u tom smislu, već mogu biti u kontekstu umjetnosti glume, umjetnosti režije, samog koncepta – vrlo zanimljive, provokativne drugačije i ostvarivati određeni festivalski uspjeh – to je neki treći element – *low budget* produkcija i produkcija sve većeg broja predstava za djecu i mlade koje su u finansijskim smislu, pokazalo se, poprilično potentne.

Edukativni sadržaji su naročito privlačni za suradnju sa vladinim i nevladinim sektorom i privatnim sektorom, koji će vam također financirati dio te produkcije pa je BNP tako, npr, zajedno s udruženjem za borbu protiv dijabetesa realizirao predstavu koja ima za cilj destigmatizaciju djece oboljele od dijabetesa, plavi krug. Projekt bio je u potpunosti financiran od strane tog udruženja u saradnji sa Federalnim ministarstvom zdravlja. Onda, recimo, ekološki projekt koji je financirala privatna njemačka kompanija Ekopak, koji u cilju razvijanja ekološke svijesti razvija kompletnu paletu ekoloških proizvoda. Oni su financirali projekt „Reciklaža nije gnjavaža“, također edukativnog karaktera. Projekt je u potpunosti

⁵ Begagić, Hazim, intervju sa G.A., oktobar 2017.

je financiran, uključujući i fazu postprodukcije, a tretira se kao vlastiti prihod BNP na dječjim projektima. Taj novac preusmjerava se na realizaciju sadržaja za odraslu publiku na velikoj sceni.

„Ono što nam ne ide u prilog je to što se nalazimo u Zenici, relativno siromašnom gradu koji nije financijski centar zemlje i nemamo velike kompanije sa sjedištem u gradu. Imamo od velikih privrednih društava Arcelor Mittal koji nam je nekoliko sezona bio generalni pokrovitelj sa relativno skromnim iznosima od 10 000-12 000 KM, ali mi nismo pristajali na kompromis da se u našim projektima ne bavimo predstavama koje aktualiziraju ekološke teme i zaista smo vrlo aktivno uzeli učešće u realizaciji takvih projekata, a oni kao neko ko je glavni krivac za ekološku katastrofu u gradu, nije im se to dopalo i u jednom trenutku su potpuno povukli svoju donaciju. Tako da mislim da javno pozorište treba da se okrene tržištu u smislu pravljenja kvalitetnih sponzorskih paketa koji će na neki način privući privredna lica da pomažu kulturu i umjetnost i učestvuju u fundrisingu umjetničkih organizacija ali ne smiju pristati na kompromis da banalno promovišu proizvode u okviru pozorišne zgrade ili, još gore, u okviru pozorišnog projekta – predstave, ili da sponzor uslovljava sam tematski okvir.“⁶

1.1.1. Produkcijski obim 2008-2013

Okolnosti u kojima posluje BNP Zenica nisu uvijek povoljne. Naprotiv, ovisnost o državnom, kantonalnom i gradskom proračunu utiče na sva četiri elementa marketing miksa, no, strateškom upotrebom istih je moguće povećati broj premijernih izvedbi. Menadžment pozorišta, kao što je već navedeno, pažljivim odabirom proizvoda, prihvatljivom cijenom, odličnom promocijom i odgovarajućom lokacijom iz godine u godinu privlači sve veći broj posjetitelja koji utiču na budžet kuće te time i utiče na porast broja premijernih izvedbi.

⁶ Begagić, Hazim, intervju sa G.A., oktobar 2017.

Teatrografski prikaz pozorišnih sezona 2008/2009 – 2012/2013

Sezona 2008/ 2009

„GULIVER MEĐU LUTKAMA“

Autor: Pehr, Josef

Reditelj: Živomir Joković

Premijera: 14.9.2008.

„MJESTO U SREDIŠTU ZEMLJE“

Autor: Özen Yula

Prijevod s turskog: Bilge Emin

Režija: M. Nurullah Tunçer

Premijera: 28.11.2008.

„PUT PO SVIJETU“

Autor: Tode Nikoletić

Režija: Miroljub Mijatović

Premijera: 20.12.2008.

Sezona 2009/2010

„BIZARNO“

Autor: Željko Hubač

Režija: Petar Kaukov

Premijera: 06.03.2010. godine, Zenica

Sezona 2010/2011

„ZATVORENIH OČIJU“

Autori: April De Angelis

Režija: Lajla Kaikčija

Premijera: 16.12.2010. godine, Zenica

„ĆORKAN“

Autor: Ivo Andrić - Haris Burina

Režija: Haris Burina

Premijera: 21.01.2011. godine, Zenica

„STRANCI“

Autori: Darko Lukić, Aida Pilav, Hasan Džafić, Radmila Smiljanić i Almir Imširević

Režija: Lajla Kaikčija

Premijera: 20.05.2011. godine, Zenica

Sezona 2011/2012**„PISMO IZ 1920.“**

Autor: Oliver Frljić:

Režija: Oliver Frljić

Premijere: 30.09.2011. godine, Zenica, 09.10.2011. godine, Sarajevo

„EKSTREMISTI“

Autor: William Mastrosimone

Režija: Robert Krajinović

Premijera: 02.12.2011. godine, Zenica

„GOVORNA MANA“

Autor: Goran Marković

Režija: Marko Misirača

Premijera: 02.02.2012. godine, Zenica

„NORA NORA“

Autor: Evald Flisar

Režija: Lajla Kaikčija

Premijera: 16. i 17.02.2012. godine, Zenica

Sezona 2012/2013

„GREBANJE ILI KAKO SE UBILA MOJA BAKA“

Autor: Tanja Šljivar

Režija: Selma Spahić

Premijere: 07.09.2012. godine, Zenica, 11.10.2012. godine, Beograd

„PUT U RAJ“

Autor: Miroslav Krleža

Režija: Gradimir Gojer

Premijera: 24.11.2012. godine, Zenica

„MUJO, SULJO I FATA U DRUŠTVU SPEKTAKLA“

Autor: Haris Pašović

Režija: Haris Pašović

Premijera: 21.12.2012. godine, Zenica

„ŽIVOT JE PRED TOBOM“

(Naslov originala /dramatiziranog romana/: La vie devant soi)

Autor: Romain Gary

Režija: Lajla Kaikčija

Premijera: 19.01.2013. godine, Zenica

„RAZRED“

Autor: Matjaž Zupančič

Režija: Goran Damjanac

Premijera: 27.02.2013. godine, Zenica

„PRIČA SA ISTOČNE STRANE“

Autor: Darko Lukić

Režija: Aida Bukvić

Premijere: 04.04.2013. godine, Zenica, 20.04.2013. godine, Sarajevo

„PARTIJA REMIJA“

Autor: Donald Lee Coburn

Režija: Faketa Salihbegović-Avdagić

Premijera: 09.04.2013. godine, Zenica⁷

Teatrografija BNP Zenica 2008-2013 pokazuje kako se broj premijernih izvedbi naglo povećao 2012. godine te do danas zadržao broj od 7 do 10 premijernih izvedbi po sezoni. To nisu uvijek gala-predstave sa više desetina tisuća KM vrijednim scenografijama i kostimografijama, no kamerne predstave itekako zadovoljavaju kulturne potrebe svih segmenata publike – uključujući i djecu. Iz ovoga je očito da strateškom implementacijom miksa, pozorište, unatoč nepovoljnim okolnostima, može povećati broj premijernih izvedbi.

1.1.2. Festivali

BNP Zenica je razvilo Festival BH drame 2000.godine što je bio logičan slijed, s obzirom na to da je programska profilacija tog teatra godina bila takva da u pravi plan stavlja domaće dramsko stvaralaštvo. Festival je, baš kao i dječja omladinska lutkarska scena, dobar model za „fundraising“. Nažalost, svi javni fondovi na državnoj i federalnoj razini prvenstveno su usmjereni ka financiranju te manifestacione kulture i festivala, te preko festivala BNP Zenica ostvaruje saradnju sa profesionalnim pozorišnim kućama u BiH i regiji, jača ukupni ugled i imidž.

Neminovno je, međutim, s vremena na vrijeme naći se u blagom sukobu interesa, s obzirom na to da se predstave domaće produkcije BNP Zenice nađu u selekciji tih festivala gdje neminovno osvoje i nagrade. „Ja čvrsto vjerujem da je to zbog njihovog kvaliteta, ali u očima šire javnosti, naročito stručne javnosti to drugačije bude protumačeno“ – rekao je direktor BNP Zenica.

Festival se organizira u prvoj polovini mjeseca maja i ima zaokruženu strukturu, medijske pokrovitelje, volonterski sastav koji opslužuje festival, okrugle stolove, biltene, prateći sadržaj je vrlo bogat, instituciju selektora te sve elemente koje festival treba. Festival je bitan i za marketing i ukupan imidž institucije, ali zbog svoje kompleksnosti ih na neki način i koči, jer su svi resursi posvećeni organizaciji tokom cijelog mjeseca aprila. Menadžment kuće je vrlo rano uvidio da sa postojećom kapacitiranošću ne može paralelno organizirati

⁷ Vukadinović, Srdjan, *Zenički teatar u novom ruhu*, Zenica, 2014.

festival i producirati predstava koja bi trebala biti festivalska premijera. Zbog toga je odlučeno kako će posljednja premijerna izvedba biti najkasnije početkom mjeseca aprila, kako bi narednih 30 dana mogli u potpunosti preusmjeriti kapacitete na organizaciju i pripremu festivala.

Pored Festivala BH drame, ova institucija organizira i institucionalni festival edukativnog teatra, koji realizira u okviru dječje omladinske lutkarske scene, a u oktobru je čuvena dječja nedjelja koju također financira značajan broj fondova. Od 2017. godine je uveden i Festival BNP Dječja nedjelja koji predstavlja pravi mini festival prvenstveno namijenjen djeci.

1.1.3. Pet segmenata u produkciji Bosanskog narodnog pozorišta Zenica od osnivanja do danas

Bosansko narodno pozorište Zenica djeluje u kompleksnim uslovima specifičnog teatarskog miljea kao jedino profesionalno pozorište, ne samo u Zenici, nego i na širem prostoru centralne Bosne. To određuje njegovu društvenu ulogu i značaj, i implicira poseban odnos Pozorišta prema publici i obratno, publike prema Pozorištu. Uz nastojanje da prati savremene teatarske tokove i da ostvaruje visoke umjetničke rezultate, BNP Zenica teži da zadovolji interese svoje, po recepcijskim mogućnostima i afinitetima – heterogene teatarske publike. Posebnu pažnju pozorište posvećuje mladoj publici, proizvodeći predstave za djecu i omladinu, istovremeno im omogućavajući da budu akteri tih predstava. Čini to iz obaveze i brige za mlade, ali i zarad vlastite budućnosti, svjesno da samo mora stvarati, odgajati i educirati teatarsku publiku.

Rezultat takve pozicije i opredjeljenja BNP Zenica (uz činjenicu da je ono narodno pozorište, sa svim implikacijama što proističu iz toga određenja) je raznovrstan repertoar sa dijapazonom predstava od grčke tragedije do multi-medijalnih spektakala. Naravno, u toj žanrovskoj razuđenosti postoje konstante temeljene na pedesetogodišnjem iskustvu i tradiciji. Jedna takva konstanta su dramatisacije proze i poezije, po čemu je Bosansko narodno pozorište Zenica poznato u širem teatarskom miljeu.

Svoje repertoarske odrednice BNP Zenica realizira u okviru pet produkcijskih segmenata: Velike, Male, Dječje, Omladinske i Scene „Teatar poezije“. Omjer predstava produciranih u pojedinim segmentima ovisi o konkretnim produkcijskim mogućnostima.

1.1.3.1. Velika scena

Velikom scenom označava se segment u produkciji BNP Zenica proistekao iz repertoarskih odrednica u okviru kojeg se pripremaju, realiziraju i eksploatiraju predstave svih žanrova namijenjene „odrasloj“, i u smislu recepcijskih afiniteta, heterogenoj teatarskoj publici. U program Velike scene najčešće se uvrštavaju složeni i tehnički zahtjevni teatarski projekti s „većim“ podjelama (cast listama).

Predstave Velike scene najčešće se izvode u najvažnijem i tehnički najopremljenijem scenskom prostoru u zgradi Pozorišta, na tzv. Velikoj sceni. To ne znači da su sve predstave rađene u okviru Velike scene realizirane u tom scenskom prostoru. U predstave Velike scene ubrajaju se i predstave postavljane i igrane u drugim scenskim prostorima: Podrumskoj sceni, Bočnoj sceni, alternativnim i ambijentalnim scenskim prostorima.

Predstave Velike scene, njihovi autori i akteri dobili su najznačajnije nagrade i priznanja. Osim toga, predstave Velike scene po mnogočemu karakteriziraju i određuju stil i umjetnički profil Bosanskog narodnog pozorišta Zenica kao teatarske kuće.

1.1.3.2. Mala scena

Mala scena je segment u produkciji Bosanskog narodnog pozorišta Zenica u okviru kojeg se, sukladno opredjeljenjima u repertoarskoj politici, produciraju predstave „ekonomične“ dramaturgije, predstave čije realizacije nisu osobito zahtjevne i čije su podjele „manje“. Predstave Male scene namijenjene su heterogenoj teatarskoj publici i nemaju posebnih uslovljenosti u odnosu na publiku.

S obzirom na upućenost ka scenskim prostorima kamernog tipa, rade se po predlošcima pogodnim za kamerne izvedbe ili po predlošcima posebno adaptiranim za takve izvedbe. Predstave Male scene, također, nisu predodređene samo za scenski prostor koji se zove „Mala scena“, jer se igraju i postavljaju i u drugim stalnim i alternativnim scenskim prostorima u zgradi pozorišta: Podrumskoj sceni, „Sceni na kraju stepenica“ itd.

Predstave Male scene također su sudjelovale i dobijale nagrade na teatarskim festivalima, susretima i smotrama, a s obzirom na to da su „mobilne“, imale su veliki broj gostovanja. Znakovit je i veliki broj izvođenja predstava Male scene, kao i broj obnova.

1.1.3.3. Dječja scena

Dječja scena je segment u produkciji BNP Zenica, u okviru kojeg se pripremaju i prikazuju predstave za djecu. Po programu rada Pozorišta, u okviru Dječje scene, tokom jedne pozorišne sezone produciraju se dvije do tri predstave namijenjene djeci svih uzrasta. Rade se lutkarske i predstave „živog teatra“, ili predstave različitih kombinacija obje vrste teatra. To su predstave različitih žanrova, rađene po predlošcima iz svih rodova domaće i svjetske književnosti za djecu. Za pripremanje predstave u okviru Dječje scene, NMP Zenica angažira reditelje, scenografe, kostimografe, muzičare i druge umjetnike sa provjerenim znanjem i iskustvom u ovoj oblasti teatarske umjetnosti. U tim predstavama pored profesionalnih glumaca, igraju i djeca – članovi Dječje scene BNP.

Predstave Dječje scene osim estetske svrhe imaju i edukativno-odgojni značaj, pa su tome prilagođeni koncepcija, način pripremanja i izvođenja predstava. Dječja scena ima ogroman društveni značaj. Poseban značaj Dječja scena ima za razvoj i perspektive BNP u pogledu stvaranja, odgoja i edukacije teatarske publike koja će imati izgrađene estetske stavove, kao i zbog toga što se tokom rada u Dječjoj sceni stižu trajni ljubitelji i prijatelji Pozorišta. Treba naglasiti i činjenicu da su iz naraštaja članova Dječje scene BNP potekli značajni glumci bosanskohercegovačkog glumišta, ali i šire.

Dječja scena BNP baštini tradiciju Pionirskog pozorišta, utemeljenog 1951. godine, u okviru tadašnjeg Narodnog pozorišta Zenica. Potreba drugačije organizacije, od useljenja u novu zgradu 1978. godine, rezultirala je pretvaranjem i preimenovanjem Pionirskog pozorišta u Dječju scenu.

1.1.3.4. Omladinska scena

Omladinska scena je segment u produkciji BNP Zenica u okviru kojeg se u toku jedne sezone pripremaju, realiziraju i eksploatiraju jedna do dvije predstave koje tematski tretiraju probleme mladih ili koje su pak prilagođene percepcijskim mogućnostima i afinitetima mlađe publike. Omladinska scena je istovremeno „teatar mladih“ i „teatar za mlade“, u kojoj se angažuju mladi dio Glumačkog ansambla BNP, polaznici Dramskog studija BNP, stariji članovi Dječje scene BNP, uz mogućnost angažiranja mladih i izvan struktura Pozorišta.

Mada su se i ranije igrale predstave namijenjene omladini, na temelju pozitivnih iskustava u pogledu prijema i gledanosti tih predstava, Pozorište je, u sklopu svojih poslijeratnih „prilagođavanja novoj publici“, pokrenulo Omladinsku scenu kao produkcijski segment ravnopravan ostalima.

1.1.3.5. Scena „Teatar poezije“

U okviru traganja za novim formama i sadržajima, a na temelju iskustva o uspjehu predstava rađenih po predlošcima dramatiziranih poetskih djela, nastala je Scena „Teatar poezije“. Na toj Sceni u toku jedne pozorišne sezone producira se jedna predstava po predlošku dramatizacije poezije, uglavnom bosanskohercegovačkih autora. Osim konkretnih teatarskih razloga u pogledu prakticanja i njegovanja netipičnog scenskog izraza, Scena „Teatar poezije“ ima za cilj teatarsku prezentaciju djela iz školske lektire, afirmaciju domaćih poetskih tekstova i autora, kao i zadovoljavanje interesa publike koja preferira poetski teatar i teatar poezije.⁸

1.1.4. Dramski studio Bosanskog narodnog pozorišta Zenica

Djelatnost Dramskog studija Dječije scene Bosanskog narodnog pozorišta Zenica jest odgojni i stvaralački scenski rad s djecom i mladima. Djeca, njihov odgoj, stjecanje socijalnih i kulturnih navika, te odgoj najtalentovanijih, od samog su nastanka Dječije scene bili najvažnije zadaće našeg rada.

Kroz umjetničko-pedagošku djelatnost Dječije scene prošle su stotine mladih Zeničana. Dramski studio Dječije scene stoga predstavlja segment ukupnih djelatnosti Bosanskog narodnog pozorišta Zenica od posebnog značaja i interesa za Zenicu, posebno kad se govori o potrebi pozitivnih socijalnih i kulturnih sadržaja koje treba sistematski nuditi mladima kao budućnosti ovoga grada i bosanskohercegovačkog društva.

Danas Dramski studio okuplja oko 100 polaznika koji djeluju unutar Dramskog, Plesnog, Muzičkog i Lutkarskog edukacionog segmenta. Planirano je da se rad odvija tokom školske godine, a sastoji se od umjetničko-pedagoške nastave te pripreme nastupa i predstava za javnost.⁹

1.2. CIJENA

Cijena pozorišne karte u BNP Zenica je među najjeftinijima u Europi. Cijena dječje ulaznice je 2 KM, dok je cijena ulaznice za odrasle 5 KM.

Interne analize u pozorištu govore da sa box office-a pozorište može zaraditi između 10 i 20% ukupne vrijednosti produkcije. Ostatak menadžment pozorišta

⁸ Džafić, Hasan, *Bosansko narodno pozorište Zenica*, Zenica, 2002.

⁹ BNP Zenica, <http://www.bnp.ba/dols/edukacija/dramski-studio> (datum pristupa: 4.12.2018.)

osigurava redovnim dotacijama iz javnih fondova, alternativnim dotacijama iz javnih fondova, putem grantova te sponzorskim sredstvima po pojedinačnim projektima ili pokroviteljsvom (u slučajevima kada pozorište ima pokrovitelja sezone).

Veliki potencijal koji menadžment BNP Zenica još nije iskoristio leži u činjenici da se sve aktivnosti u oblasti kulture i sve značajnije aktivnosti u gradu dešavaju upravo u BNP. Zenica nema alternativni scenski prostor, kao što Tuzla ima BKC, Banja Luka Banski dvor, Sarajevo veliki BKC; i to ne samo što se tiče pozorišne produkcije već u oblasti predavanja, tribina, drugih oblika difuzije, koncertne djelatnosti – sve se dešava u BNP. Menadžment institucije će u narednom periodu pokušati iskoristiti tu činjenicu i sklopiti kvalitetne sponzorske pakete.

1.2.1. Program članstva

BNP Zenica ima razvijen osnovni program članstva. Taj program je za sada u početnoj fazi razvoja – nije izbalansiran, ne postoje nivoi članstva, jer je trenutna procjena menadžmenta da bi to trebao biti samo osnovni paket koji podrazumijeva jedan nivo usluga. U narednom periodu se taj program treba razvijati kako bi imao najmanje dva do tri nivoa članstva.

Jako je teško očekivati da u ovim okolnostima bosanskohercegovačkog društva u jednom relativno malom gradu bude 10 punih dvorana sa 450 mjesta. Zenica, gradsko jezgro, ima oko 80.000 stanovnika. Teorija generalno kaže da 1-2% populacije predstavlja stalnu umjetničku publiku i tako i jeste. Negdje otprilike 800-2.000 ljudi predstavlja stalne posjetitelje BNP-a na koje menadžment može redovito računati, a to je otprilike 4-5 dvorana i nakon toga već na 6-7 reprizi se osjeti rapidno opadanje broja publike. To nije slučaj kod svih sadržaja, osobito ako su u pitanju predstave koje se igraju na maloj sceni i gdje je kapacitet mnogo manji ili recimo predstave koje se igraju na velikoj sceni a koje su lakšeg žanra - komedije koje privlače šire slojeve publike. „Naša programska orijentacija definitivno nisu komedije lakog sadržaja zato što ja lično nisam smatrao da bismo time mogli napraviti nekakav značajniji nacionalni i internacionalni uspjeh. Uvijek je bitno napraviti taj repertoarski balans između nešto lakših naslova koje privlače šire slojeve publike ali da ne odete kompletno u komercijalizaciju i banalizaciju, i sa druge strane neki ozbiljan umjetnički provokativan sadržaj koji je i uzbudljiv istovremeno ali koji zahtijeva određeni stepen predobrazovanja, određeni nivo obrazovanja publike, dakle mi to nazivamo festivalskom produkcijom predstava koje su predodređene da gostuju u nešto većim sredinama i da sa njima apliciramo na ozbiljne pozorišne festivale.

Naravno, ne smijete zaboraviti lokalnu publiku i njihove potrebe ali ne da slušate samo tu publiku jer da je slušate, vjerovatno biste smo igrali klasike i komedije, već da na neki način kao javno pozorište utičete na njihov ukus i na njihovu ukupnu pozorišnu edukaciju“.¹⁰

1.2.2. Utjecaj cijene ulaznice na način privlačenja publike

BNP na razne načine pokušava privući publiku dijeljenjem velikog broja gratis ulaznica – taj postotak gratisa nekad dostiže 30% kako bi animirali publiku, međutim dugoročno ih time ne animiraju već čine razmaženim na način da oni ne cijene proizvod – to je ozbiljna produkcija, profesionalna produkcija koja je skupa i ne može se stupanj subvencioniranosti od strane države pozorišne ulaznice svoditi na 90%. Kada bi se komercijalizirala ta cijena, ona bi vjerovatno prelazila cijenu od 50 KM ako se uzmu u obzir troškovi ukupne produkcije. To bi za prosječnog posjetitelja BNP bilo previše, ali najveći problem predstavlja činjenica da neke visoko komercijalne sadržaje ili neki „izvikani“, dobro marketinški promovirani proizvodi zapravo uspijevaju da, bez obzira na ekonomsku situaciju prosječnog zeničkog građanina, podignu tu cijenu na razinu od 20 do 30 KM, čak kad su u pitanju neki muzički sadržaji poput koncerata popularnih izvođača. „Ja razumijem efekat star sistema da ljudi naprosto žele da uživo gledaju izvođače koje gledaju na televiziji, koji imaju nekakvu regionalnu popularnost što u komparaciji sa lokalnim umjetnicima nema tu vrstu atraktivnosti ali mislim da nije dobra strategija sa ove tačke gledišta da smanjujete cijenu ulaznice i da inzistirate na što većoj posjeti ili povećate broj gratis ulaznica jer time ne privlačite veći broj publike već zapravo tako obezvrjeđujete direktno vaš proizvod.“¹¹

1.3. DISTRIBUCIJA

Glavnina sadržaja, oko 70%, se održava u vlastitim scenskim kapacitetima – oko 30% su gostovanja, što je visok procent, naročito za javna pozorišta. Gostovanja se mogu podijeliti na kantonalna, po manjim sredinama, gdje uglavnom mladi kadar na čelu kulturnih domova želi oživiti svoje sredine i oni su okrenuti prema BNP, njihovoj produkciji i traže komedijske naslove, te BNP ansambl za njih gostuje po komercijalnoj cijeni, ali na način da ne ostvaruje veći profit. Tu su uključeni troškovi prijevoza ansambla, transport scenografije i kostimografije,

¹⁰ Begagić, Hazim, intervju sa G.A., oktobar 2017.

¹¹ Begagić, Hazim, intervju sa G.A., oktobar 2017.

troškovi dnevnica za učesnike i honorara te porez za gostujuće umjetnike. To u principu pokrije u potpunosti troškove i eventualno određene dodatne troškove - naknadu za umjetnički angažman koji nikad ne prelazi razuman iznos od 100-200 KM. Njihov je zadatak da kao vodeća kantonalna ustanova kulture opslužuju sve te gradove. Drugi nivo gostovanja su gostovanja na festivalima u BiH i gostovanja u profesionalnim teatrima. Tu uspješno ostvarena suradnja sa mrežom profesionalnih BH teataru kojih nema mnogo i razvijene partnerske relacije, odnosi i ugovori o reciprocitetu. „To znači da mi kad njima odlazimo sa predstavama odlazimo na način da pokrivamo naše troškove, dnevnice, plaćamo naše kamione i autobuse i plaćamo honorare za učesnike, a od domaćina očekujemo naravno besplatnu dvoranu i ako idemo u udaljenije gradove, Banja Luku, Mostar i ponekad Tuzlu, sve gdje putovanje prelazi 2-3 sata očekujemo naravno i smještaj. I isto to nudimo u uzvratnim posjetama.“¹² Prihod zadržava domaćin.

Kada su uzvratne posjete u pitanju, BNP ponekad uspijeva osigurati sredstva preko Festivala ili na Zeničkom proljeću, gradskoj manifestaciji, gdje dobijaju određeni dio za realizaciju teatarskog dijela projekta. BNP Zenica zadržava prihode i oni se bave prodajom proizvoda – predstave.

1.3.1. Festivalska učešća

Festivalska učešća koja su potpuno finansijski pokrivena, naročito kod nekih festivala gdje se može obračunati i neki dodatni troškovi, to su festivali koji nemaju finansijskih problema i inostrana gostovanja koja su najčešće potpuno pokrivena ako su u pitanju festivali ili su reciprocitetna, ali je reciprocitet sa inostranim gostovanjima prilično teško realizirati - on ide direktno na uštrb kuće jer su dnevnice veće, kao i troškovi transporta i prijevoza, jer to uključuje troškove ata carneta – carine. „Nama su ta neka gostovanja bitna i tu naprosto ja kao menadžer donesem finalnu odluku vrijedi li ući u finansijski rizik i odreći se nekih vlastitih prihoda zarad umjetničkog rejtinga kuće jer je zaista stvar prestiža nastupati na nekim festivalima iako oni možda ne omogućuju 100% pokrivenost. Bilo je takvih festivala mada svi veliki značajniji festivali pokrivaju troškove produkcije. kao Sterijino pozorje, Marulićevi dani, ali tu ste spremni na neku vrstu finansijskog rizika zato što je značajno neku predstavu predložiti – prikazati u inostranstvu zato što postoji velika mogućnost da osvojite određenu nagradu.“¹³

¹² Begagić, Hazim, intervju sa G.A., oktobar 2017.

¹³ Ibidem

Nagrade su egzaktni pokazatelj kvaliteta produkcije, i to je zapravo stvar uprave i na neki način malo i smjelosti da se žrtvuju određena sredstva, jer će dugoročno podići imidž kuće pa će uslijediti pozivi drugih festivala, jer je to naprosto krug koji se pravi, ciklus umjetničke organizacije na kojem treba inzistirati.

1.3.2. Vlastiti prostorni kapaciteti

Većinu sadržaja BNP organizira u vlastitim prostornim kapacitetima. Postoje matineja termini za dječje predstave koji su prilagođeni organiziranim posjetama, te postoji i konstantni utvrđeni termin za predstave sa dječje lutkarske scene. Termin BNP-a je 19:30h, majski termin festivala je 20:00h.

Poslije Festivala, BNP ne ide u postprodukciju, odnosno distribuciju, jer Festival završava sredinom petog mjeseca, kada dolazi toplo vrijeme i publika je već iscrpljena mnoštvom sadržaja tijekom sezone, te drugom polovinom maja većinom se izvode predstave za djecu i organizirane posjete.

Što se tiče predstava za odrasle, to su većinom plaćene predstave i korporativni eventi sa predstavama i ansambl igra na gostovanjima pošto su proljeće, kasno proljeće i ljeto vrijeme festivala. To su fiksni termini – Jajce, Bihać, festivali na Jadranu, Splitsko ljeto, Istarske kazališne večeri, itd.. U periodu ljetnih festivala i predstave se uglavnom predstave izvode na gostovanjima i festivalima.

1.4. PROMOCIJA

BNP nema precizno definiran marketinški budžet. Koriste se klasični elementi promocije. Postoje sezonama utvrđeni elementi institucionalnog marketinga. Zaštitni znak kao ključni element vizualnog identiteta kuće je utvrđen u okviru total dizajna nove zgrade, a je radio dizajnerski tim u tadašnjoj Jugoslaviji na čelu s tadašnjim projektantima. Zgrada je tada dobila nagradu za najbolje arhitektonsko rješenje u bivšoj Jugoslaviji. Zlatko Ugljen i Jahiel Finci su projektanti, a pored njih je bio angažiran čitav tim stručnjaka. Dizajn tada kao oblast nije bio na ovakvom nivou razvoja kao što je to danas, razvojem novih tehnologija. Vrhunski tim stručnjaka je radio total dizajn, logo, zaštitni znak, i on simbolizira pozornicu, portal u sam objekt. Njegov autor je sarajevski dizajner Aleksandar Saša Levi. BNP je osvježio taj znak, uposlen je grafički dizajner u samoj kući, te je nedavno usvojen novi logo. Menadžment kuće novim znakom pokušava promovirati krilaticu BNP – skraćenicu po kojoj pozorište i jeste poznato.

Koliko su nedefiniran budžet i manjak sredstava za marketing ograničavajući faktor za instituciju?

1.4.1. Plakati

Format plakata je B1 to je utvrđeni format plakata. Taj dizajn se ne mijenja u smislu da je to prepoznatljiv dizajnerski rukopis Zlatana Alispahića, dizajnera, koji je dosta prepoznatljiv, jedinstven, sveden, s kojim su redatelji uglavnom zadovoljni, koji nekako progovara priču same predstave.

BNP ima šest fiksnih plakatnih mjesta u gradu Zenica – to su izlozi u koje postavljaju plakate. Od sezone 2017/2018 cilj je postavljanje i fotografija jer fotografije dodatno privuku potencijalnu publiku, naročito ako su one zanimljive, atraktivne, iz nekih interesantnih uglova, ako nekako obilježavaju neke zanimljive scenske situacije iz predstave - pozorišna fotografija koju nije potrebno previše objašnjavati.

1.4.2. Upotreba interneta u marketinške svrhe

Pored web stranice, BNP se promovira putem socijalnih mreža – Instagrama i Facebook-a. Menadžment kuće inzistira na tome da odjel marketinga bude konstantan u predstavljanju kuće na socijalnim mrežama kada su u pitanju profilne fotografije – prvi dodir potencijalnog pratitelja sa profilom kuće na toj mreži. Također, posjeduju Youtube kanal na koji postavljaju sve objave na elektronskim medijima, televiziji, portalima, snimaju čak i vlastite video uratke koje također postavljaju na ovaj profil.

1.4.3. Video produkcija u teatru

„Jedno vrijeme smo inzistirali na video trejlerima jer smo imali saradnika za PR koji je bio osposobljen i obučen i imao je tu vrstu ambicije da se bavi video edinigom i radili smo za svaku predstavu video trejler. Sad je to od projekta do projekta. Sada za predstave za koje procijenimo da je potrebno dodatno ispromovisati, uradimo trejlere.“¹⁴

Sve predstave se u integralnoj verziji snimaju iz više uglova.

¹⁴ Begagić, Hazim, intervju sa G.A., oktobar 2017.

1.4.4. Odnosi s javnošću

„Imamo dosta odličnu saradnju sa lokalnim medijima što podrazumijeva mrežu lokalnih medija i dopisnika nacionalnih medija, znači Avaza, Oslobođenja, dopisnike nekih drugih listova u zemlji, imamo izvrsnu bazu email adresa svih portala i medija i svega što se objavi.“¹⁵

Press konferencije su segment na koji je menadžment vrlo ponosan i zadovoljan, uvijek su press konferencije najavljene nekoliko dana unaprijed sa podsjetnikom tri dana prije pa još jednim podsjetnikom 1 dan prije. BNP posjeduje već profesionalni prostor za održavanje press konferencija. Neostvorena želja je nabavka konferencijske opreme tako da konferencije budu tonski pokrivene, ozvučene, sa audio snimkom koji bi mogli kasnije koristiti u formi elektronskog press kit-a i koji bi radio stanice mogle koristiti maksimalno i potpuno. Također, tako bi se TV ekipa mogla direktno priključiti na miksetu. U tom prostoru gdje se održavaju press konferencije nazivaju konferencijskom salom, tu je izbrendirani zid sa bordo bojom – bojom kuće, i zaštitnim znakom gdje inače daju izjave, a trenutno rade baner u formi cerade sa sponzorskim znakovima i znakovima kuće koji će biti profesionalno osvijetljeni reflektorima i gdje će biti prostor gdje će isključivo dozvoljavati ekipama da uzimaju izjave kako bi dodatno brendirali logo kuće i samo pozorište.

„Ja direktno isto kao direktor učestvujem mnogo u PR, dakle nijedna vijest inzistiram da ne smije otići u javnost prije nego prođe moj pregled, to mislim da oduzima vrijeme ali kao menadžer koji ima širu sliku razvoja institucije, mislim da je jako bitno. Naravno, tu uvijek trebate paziti da ne padnete u zamku da ne ističete sebe kao prvo lice kuće u prvi plan, da se nekada organiziraju press konferencije gdje vi ne da se nećete pojaviti, obavezno ćete se pojaviti, ali u formi promatrača, a kolegama dati glavnu riječ jer ako imate nekih 20 prosječno konferencija tokom sezone, osam za premijere, dvije za festival, jednu najavnu sezonsku, jednu finalnu sezonsku i par vanrednih sadržaja, onda nije baš ni prirodno ni logično da se na svih 20 vi kao direktor ističete u prvi plan, to će napraviti određenu vrstu otpora medija javnosti i članova kuće. Učestvujemo u oblicima promocije kao na primjer obilježivanje recimo ovaj mjesec u tim nekim društvenim akcijama koje imaju socijalni humanitarni značaj – obilježavanje mjeseca borbe protiv karcinoma dojke pa onda neku predstavu koja ima neku žensku tematiku, recimo u okviru toga radimo u saradnji sa Zavodom za javno zdravstvo – to je medijima uvijek atraktivno i zanimljivo i dodatno privlači medijski prostor.“¹⁶

¹⁵ Begagić, Hazim, intervju sa G.A., oktobar 2017.

¹⁶ Begagić, Hazim, intervju sa G.A., oktobar 2017.

Iz pregleda sredstava kojim se služi tim ljudi i načina na koji taj tim provodi viziju i strategiju menadžmenta BNP, jasno je da nedefiniran budžet i manjak finansijskih sredstava za marketing NISU ograničavajući faktor za instituciju upravo zbog jasne vizije i ustaljenih, udabranih sredstava kojim se služe.

2. STRATEŠKO PLANIRANJE U BNP ZENICA

Bosansko narodno pozorište Zenica u trenutku istraživanja nema definiran strateški dokument – odnosno projekciju strateškog razvoja. Menadžment kuće je itekako svjestan koliki uticaj takav nedostatak ima na budućnost institucije i to se ogleda u produkcijskom segmentu ponajviše. Nepostojanje dokumentiranog plana razvoja ograničava menadžment u samoj implementaciji elemenata strateškog menadžmenta kao i marketinga. Za razliku od strateškog dokumenta, institucija ima definiranu misiju i viziju postojanja.

2.1. Budućnost kuće u teatarskom smislu

Budućnost kuće je da se razvija i u teatarskom smislu sa produkcijom oko šest sezonskih naslova: dva za djecu i mlade a četiri za odraslu publiku. Pritom bi dva projekta bila nešto veća, obimnija i kompleksnija a dva kamerna, produkcija srednjeg obima.

Razvijajući koncertnu djelatnost i sezonu koja je također vrlo bitan segment institucija će se nastaviti razvijati u formi nekakvog modernog multifunkcionalnog kulturnog centra gdje će se zaista sve odvijati, koja će biti otvorena za širu zajednicu kao i lokalnu zajednicu, prvenstveno za mlade ljude, sa različitim *hubovima* unutar kuće, organiziranjem dana otvorenih vrata gdje će studentska i učenička populacija boraviti i gdje će organizirati određene radionice i za stručnu javnost – od radionica posvećenim menadžmentu u kulturi do mini škola glume. Na taj način bi BNP Zenica zaista postao kulturni centar kojem će prevashodni cilj biti, naravno, teatarska umjetnost.

2.2. Involviranost u zajednicu

BNP je profesionalni teatar koji iza sebe ima preko 720 profesionalnih produkcija u 68 sezona i u tom pravcu se i treba razvijati ali da to ipak bude u doticaju sa suvremenim trendovima i tendencijama. Cilj je da se što više lokalna zajednica a posebno mladi ljudi involviraju u organizaciju – BNP ne treba biti mjesto, odnosno

prostor, u koji će publika doći nekoliko trenutaka prije početka predstave i otići odmah po završetku iste, a dugoročno to podiže mogućnost za *fundraising* i to ne u klasičnom smislu kao klasična sredstva već će institucija biti u mogućnosti iskoristiti poznanstva, znanja, kompetencije, sve ono što se na tržištu mora platiti: njihove konekcije, a na kraju krajeva i njihove donacije jer kad neko dolazi stalno u pozorište, a materijalno je osiguran, kroz otvorenost institucije prema zajednici će osjećati potrebu i želju utjecati na promjenu tog stanja.

ZAKLJUČAK

Pozorište je živi organizam. Ono raste, sazrijeva i preživljava sve izazove koje nameće vrijeme u kojem se nalazi. Danas, kada sve znanosti i prakse poprimaju nove oblike svakim danom, neophodno je da se menadžment pozorišta, bio to direktor, upravnik ili intendant, uhvati u koštac sa vremenom i razumiju da je 21. stoljeće donijelo problem s kojim se pozorište u više tisuća godina nije susrelo. Kako dovesti publiku u pozorište? Kako ubijediti sponzore da baš to pozorište zaslužuje novac koji bi omogućio opstanak te institucije? Marketing neće pozorište i predstave učiniti manje kulturnim i manje umjetničkim. Danas pozorišta imaju na raspolaganju sve marketinške alate koji su razvijeni dok su pozorišta još uvijek izbjegavala upotrebu marketinga u velikom luku upravo zbog tih zabluda. Istraživanje je dokazalo da se marketinški alati ne razlikuju bez obzira na razlike u proizvodima koji se marketiraju. Također, elementi marketing menadžmenta su potpuno jednaki. Nove tehnologije kojima danas svi imaju pristup olakšavaju marketing menadžerima da upotrebom jednostavnih platformi, prije svega internetskih, pristupe velikom broju ljudi uz puno manje financijske troškove nego ranije. Kako bi takve kampanje bile uspješne, postoji nekoliko analiza kojima će pristupiti marketing menadžer sa svojim timom u sektoru promidžbe i marketinga i samo predrasude i nedovoljan trud za saznavanjem novih stvari može usporiti pozorište na putu da postane perspektivna institucija koja izuzetno uspješno posluje u turbulentnim vremenima u kojim živimo danas.

Bosansko narodno pozorište Zenica, unatoč nepostojanju strateškog dokumenta, ima ustaljene strateške principe koji u centru interesa imaju implementaciju elemenata marketing miksa obzirom na to da se cjelokupno djelovanje jedne umjetničke, a i skoro svake druge kuće, može urediti promišljenom upotrebom istih u vođenju institucije. Analizom rada ove pozorišne kuće dokazano je da je marketing menadžment neophodan za uspješno poslovanje pozorišta. Menadžment BNP Zenica je pravovremenim unutarnjim promjenama u strateškim potezima instituciju učinio kulturnim centrom cijelog kantona, ali i šire.

Strateškom implementacijom elemenata marketing miksa BNP Zenica drži vrlo visok produkcijski nivo od najmanje 7 premijernih naslova u pozorišnoj sezoni, što je broj koji većina drugih velikih teatarskih kuća u zemlji ne mogu dostići. To, kao što je navedeno, ne znači da ova institucija raspolaže većim količinama financijskih sredstava, naprotiv, ali analizom stanja i potreba, realnim i strateškim planiranjem, broj premijernih predstava ne opada već raste.

Najniža cijena ulaznice za teatarske izvedbe nije garant velikog broja gledatelja, što je menadžment kuće objasnio kroz niz primjera od kojih je ponajbolji slučaj posjećenosti koncertnih izvedbi u odnosu na posjećenost teatarskih izvedbi unatoč velikoj razlici u cijeni.

Nepostojanje strateškog dokumenta neupitno utječe i na nepostojanje ostalih planskih dokumenata kao što je definiran budžet za marketing ali, kao i kada je riječ o ostalim elementima, menadžment uspijeva prevazići taj nedostatak strateškim postavljanjem ciljeva marketinga koji provodi tim ljudi sa jasnom vizijom i ustaljenim sredstvima koje koriste u tu svrhu.

GRADOVRH

POEZIJA

Lapot

Cijele se noći mjesec kotrljao u njezinim dugim, osušenim prstima. Kao da je molila za milost, za još jedno proljeće. Ustali smo pokunjeni. Od svih koljena koje je izrodio djed mog djeda, na nama je bilo da joj presudimo. Čekala je spremna, ogrnuta bijelom koprenom. Nevjesta. Jutros je, posljednji put, izronila iz magle.

– Drvosječa je rekao u osam? – rekao je tek da načne tišinu koja se kao guma raširila po cijeloj kući. Bilo ju je jutros i u našoj postelji, na prozorima i oko peći. Ljepljive, hladne i crne kao smrt. Gusta magla uporno se vukla oko stare kuće, sita i vlažna kao stvorenje iz fantastičnih priča.

– Mila je rekla da na panju zasadimo cvijeće – odgovorila sam, iako moj odgovor nije imao nikakve veze s postavljenim pitanjem.

– Jeste. Rekla je i otišla. Ona ovo ne mora gledati – nastavila sam za sebe.

Mene su natjerali da naručim glavosjeka i platim sjekiru.

Vozili smo se ljetos do sela u Hercegovini odakle se djed zaputio u život.

Takav put pređeš jednom u životu. Ako se djed i htio vratiti, sigurno mu nije bilo do toga u ono vrijeme. Moj mali automobil hrabro je brektao preko Ivan-planine. Iza mene se uhvatila kolona nabrušenih makina u kojima su pjenile konjske snage. Da su mogli, nekako bi me preletjeli, pomeli s ceste. Držala sam se onih okruglih šezdeset sa znaka i svih onih principa reda i discipline koji urastu u učitelje.

Ne zna se što je pradjeda potjeralo iz kamena u bosanska brda. Znamo samo da je došao, kupio njive i izrodio sinove i kćeri. Cijelog sam djetinjstva sklapala njegovu sliku kao kad dijete uklapa komadiće puzli. Sestra je pričala kako se djed borio s jazavcem koji je krao žito, rođak je pamtio njegove ribarske priče, moja majka ga se sjećala sa zahvalnošću.

– Bio je pravedan!- govorila je izmučena babinim zanovijetanjima na koje su svekrve u ono doba mislile da imaju pravo. Taj je djed posadio ovu krušku.

Ništa slade nije radalo u našem selu. Kada bi se, početkom ljeta, njezine grane povile, svi smo samo čekali da dozriju one prve i najave dane u kojima ćemo se gostiti. Cijelo je selo dolazilo u berbu. Bilo je dosta za svakoga. Darežljiva, krupna, plodna, kruška je svake godine rasla u nebo i širila lisnata njedra vjetru, pčelama i mjesečini.

Najstarija sestra je prodavala kruške kupcima koji su ljeti dolazili na jezero. Djed je od krušaka pekao rakiju. Susjedi su nosili za pekmez, za stoku, za sve što im je padalo na pamet. Na kraju bi se ispod kruške stvorio gnjecavi tepih od prezrelih plodova u kome su zujale pčele i ose.

Dragana i ja smo najviše voljele one ljetnje oluje pune meke i tople kiše koje bi se, odjednom, sručile iz neba, kao hunska konjica. Vjetrove ruke trgale bi tada one slatke i čvrste plodove koji bi se, da nije njega, još dugo držali za čvrste i koščate ruke svoje majke. Čim bi oluja prošla, mi bismo, često bose, izjurile pod krušku i kupile, probirale, jele sve dok nije više bilo mjesta za novi zalogaj.

– Zar baš mora? Ne može se, nikako, spasiti? – pitala je Dragana ljetos. Olivije je samo gledao s puno suosjećanja jer se na našim licima vidjelo kako je donesena neka teška odluka. Njih dvoje i njihovi sinovi žive u Parizu. Dragana se nakalemila u Francusku u prošlom ratu. Gimnazijalka izbjeglica.

– Šta su nam sve objašnjavali. I kako se uključi mašina za veš, i kako se rasklapa krevet. A mi iz pune kuće pobjegli – pričala je sestra prvih godina. Dragana je njezina kćer.

Sada nam opisuje dvorce iz doline Loare, staze pored kanala kojima vozi bicikl.

Ljeti nas stara kuća, nekako, dozove u svoje dvorište. Nad njom zatreperi krošnja ostarjele kruške. Godinama se vodi taj razgovor o tome kako je njezina ogromna krošnja opasna. Tijelo koje više ne rađa. Suhe, koščate grane koje se otkidaju i kreću s prvim, jačim vjetrom prijete krovu i nama.

– Vrijeme je! – rekla je ljetos sumorno, čak i majka.

Ona se godinama naučila oprastati s drvećem, biljkama koje je strpljivo njegovala, odrazima planina čija su pogrbljena leđa čuvala nebeski svod u daljini. Nije više mogla živjeti sama u svojoj kući. Sestra ju je odvela u svoj stan. Sjedila je pored prozora i gledala u ljude, čekajući da ja naiđem ulicom. Sve joj je bilo strano, tijesno i tuđe. Čak i mi. Nije nas dočekivala osmijehom nego dugom niskom bolesti i pridika, kao da smo sve krive što smo je na pogrešno mjesto dovele. Teško se navikla grad.

Psići su skakali oko nas.

Sad će doći drvosječa! – govorio im je moj muž.

– Adamsovi imaju takve jezive brojalice! – dobacila sam.

Ispred kuće je zabrunda traktor.

– Evo nas! – rekao je sestrin školski drug pružajući grubu ruku na pozdrav.

Magla kao da je postala gušća. Sličila je tijestu koje je mijesila moja majka i ostavljala da nadolazi u tepsiji, pokriveno čistom krpom. Ne znam gdje se zametnuo sanduk u kome je donijela djevojačko ruho, a onda, godinama poslije, čuvala brašno.

– Bit će posla. Samo da ne padne na kuću! – govorio je pripremao lance.

Omotao je lanac oko kruškinog stabla i zakačio ga za traktor. Zadrhtala je, na trenutak, ili nam se to samo učinilo.

Motorna pila zasjekla je u suhu koru, sve do srži, onog prvog kruga koji se zatvorio u godini kada ju je djed posadio. Čulo se krckanje kao kad se vadi ostarjeli zub. Zemlja oko njezinog korijenja se počela nadimati kao da će iz nje provaliti orci i žabe. Onda je počela padati. Grane su se pružale nebesima kao da mole milost. Uspavana žuna uplašeno je prhnula iz gnijezda skrivenog u njezinoj šupljini.

Bio je to beskrajno dug i mučan trenutak. Osjećala sam kao da se negdje u zraku lomi kruh nad glavom starca koji više nikome ne treba. Okrutan, bolan i neljudski čin. Ležala je na proplanku. Magla se odjednom razišla. U krajoliku je zjapila rupa oblika njezine krošnje. Plava i duboka, kao bezdan.

Izbor iz meditacija

Mladi tuzlanski glumac, koji se ne zadržava lokalnim okvirima i granicama samo jedne umjetnosti, predano piše poeziju, koja nije sapeta formom stiha. Njegovu zauzetost preokupira disfunkcionalnost društva, disfunkcionalnost čovjeka pojedinca, od koje često bježi i u astralno i onkraj uma. Kao čovjeku i umjetniku mira mu ne daju zagađene riječi, misli i priroda. Pisanjem se bavi cijeli život te do sada nema objavljenih radova, ali oni, kao i nagrade, sigurno dolaze.

Feda je diplomirao glumu na Akademiji dramskih umjetnosti u Tuzli i od tada se profesionalno bavi glumom. Do sada je ostvario uloge u mnogim predstavama, a neke od njih su: *In The Name of The Father* (režija Darrel Toulon), *Kosa* (režija Dušanka Belada) te u filmovima *L' Altra Luna* (režija Carlo Chiaramonte), *The Final Barrier* (režija Jasmin Duraković), *Tri* (režija Marin Cvetko).

ZRNO PIJESKA

Na obali nepoznatog mora stoji čovjek gledajući u pučinu. Njegov pogled odaje implodiranu histeriju nakon svježe donešene odluke. Tog dana na obali nije bilo ni daška vjetra, more je izgledalo poput beskrajnog zrcala koje drži ruka neba daleko izvan horizonta. Nebo je bilo potpuno čisto i plavo kao da se poistovijetilo sa svojim odrazom.

„Zašto nije nevrijeme!? U ovom dijelu svijeta je uvijek oblačno i kišovito! Zašto je baš danas sve moralo biti tako mirno!?“ promrmlja čovjek cijepajući suzama svoje naborano staračko lice.

Ako bi se dobro zagledali primijetili bi da su njegove bore toliko duboke da sa određene udaljenosti podsjećaju na kanjone koje su suze izoblikovale poput stoljetnih rijeka.

Čini se da bi čovjeku bilo dosta lakše kada bi nebo bilo oblačno i sivo a more valovito i nemirno no šta se tu čovjek pita? On je došao moru a ne more njemu.

Nepodnošljivi mir harmonije između neba i mora probudi u čovjeku revolucionarsku destruktivnost, onakvu kakvu samo čovjek može imati u prirodi.

Začu se ratni krik i čovjek silovito zapliva ka pučini praveći što veće zamahe kako bi pokvario savršen odraz sada već kremastonarančastog sutona što ga nebo majčinski grli. Iz perspektive albatrosa koji je slučajno letio iznad, čovjek je izgledao kao jedna tačkica koja oko sebe proizvodi sitne valove. Albatros čak nije ni čuo njegov ratni krik. Nemir prouzrokovan čovjekom trajao je neko vrijeme.

Kada mjesec odluči da zvijezdama pokaže svoj odraz, Zemlja svoj drugi obraz okrenu. Sunce zađe, albatros se nađe u gnijezdu.

A čovjek? Čovjek se nikada ne nađe.

RIKOŠET

Tišina širom otvorenih ruku čeka prvi cvrkut ptica na rosnom polju koje praskozorno nebo miluje. U svom tom iščekivanju prolomi se topot munjevitih koraka koji nikud ne žure dok otmjeno režu hladni dah jutarnjeg zraka. Sunce proviri, i prve siluete naših spodoba baciše se ravno na prsa, obgrlivši rosnu travicu kao da su odvijek bile tu. One to zaista i jesu, samo što to ne mogu znati.

Počevši od glave pa do peta, sjene su se spajale sa našim bosim stopalima pod kojima je trava svakim korakom bivala sve zelenija. Ptičice zacvrkutaše i pjesmom obgrliše tišinu koja ih je nestrpljivo iškećivala. U tom zagrljaju istopi se jutro u kom bijasmo samo svjedoci.

Jedino travica osta malo zelenija.

Hodali smo sve do noći ne vidjevši tako put pred sobom- bez cilja. Nit' znamo kud idemo niti kada. Sve je ovo ionako samo jedna igra u kojoj Sunce i Mjesec neumorno plešu tango na muziku koju jasno i glasno i ti i ja čujemo. Melodija je poznata, drevna i stara. Njen zvuk odzvanja odbijajući se poput flipera od planete, zvijezde, sazviježda i galaksije u jednom fantazmagoričnom rikošetu beskonačnosti. Kakva slučajnost da smo se našli baš tu i tada kada je Zemlja bivala matinela o koju se odbila ta apstraktna kugla ne prekinuvši tango jutra i noći.

Jesmo li stigli? – Nismo. Kuda idemo? – Ne znam. Kada smo? – Sada... smo? – Sada ..

DEKADENCIJA

U plastičnome jatu lete ptice od papira, plove brodovi od stakla na pučini bez kopna po moru, bez luke. U disharmoničnome haosu muzika svira. To simfonija što svira je čovječanstvo.

Al' kad prestane more i brodovi potonu, u kozmičkom će sutonu nakon mraka odijeknuti ista ona simfonija što svirasmo je ti i ja.

ŠAPAT SLOMLJENIH KRILA

Slušaj me pomno, jer govorim ti tiho. Šapat ovaj gromoglasno će da odijekne ako ga čuju spremne uši.

Na naboranom licu sijedog vremena, mršti se grimasa bolnoga krika nijemog i nečujnog. To vapaj je tužni za slomljenim krilima plave ptice što preletjela je Afriku, a s kojom sada dijelim kavez sačinjen od zlatnih struna sunčevih.

U tišini tog toplog zatočeništva procvrkutala mi je sve tajne slobode ta veličanstvena plava ptica slomljenih krila.

Ja sam oduvijek ptica htio biti jer me zatočeništvo ovog smrtničkog tijela gonilo da uzletim, poletim, i lako, nošen vjetrom, preletim beskonačna prostranstva ovog života svjetlucavog, prolaznog i kratkog. Zatočen u toploj krletci nisam mogao a da ne primijetim nepravdu jer vidjeh ribu što pušta da valovi je nose dok se ona sa strujom slobodno igra, a ja sa darom ljudske volje manje slobode imam, i u akvarijumu plivam vrteći se u krug.

Pričali smo tako danima plava ptica i ja cvrkućući i šapućući o slobodi što oboma nam je oduzeta. Rekla mi je da se ne sjeća kako su joj krila slomljena, ali se zato vrlo dobro sjećala letenja i osjećaja vjetra što ju je nosio. Sjećala se senzacije probijanja vazdušne struje vrhom oštrog kljuna i zategnutih krila, a ja joj ništa nisam imao dati. Ništa osim dubokog razumijevanja i dijeljenja sretnog osjećaja slobode letenja obavijenog velom sjete. O tome sam joj šaputao kao što sad tebi šapućem ova napisana mrtva slova koja oživljavaju u tvojim mislima i lete prostranstvima tvoje mašte u neotkrivene i zabačene predjele, ostavljajući za sobom tragove od plavog perja kud god odletjele. Jer, vidiš, svako ima svoju plavu pticu slomljenih krila s kojom dijeli svoj kavez. No, slobodu letenja ne možemo udahnuti sami, ona će nam doći u vidu paperjastog perceta plavog, otkinutog od slomljenog krila nečije druge ptice što ga lagani povjetarac donese tako lako i slučajno u kavez naše samoće da ga uglavnom i ne primijetimo.

Ovim šapatom želim da ti poklonim jedno plavo pero što odtrgnuh ga sa slomljenog krila moje plave ptice. Evo, stavit ću ga na ispružen dlan ruke proturene kroz rešetke zlatnoga kaveza i blago puhnuti tako da, uz pomoć proljetnog povjetarca, ono do tvoga kaveza stigne i lagano se uvuče kroz hladne rešetke neosunčane krletke. Ne brini, pticu to ne boli jer ona sa svakim otpuhanim perom leti, krilo uz krilo, ponovo proživljavajući sve svjetlucave senzacije prisjećajući se osjećaja nekadašnjeg leta iznad hladnih bespuća Grenlanda i Ekvatorskih suša Sahare. Samo ću te zamoliti jedno.

Dok ovo čitaš, obrati pažnju na plavo pero što sletit će ti na prozor. Otvori prozor kako bi ono moglo ući blago i bestežinski nježno, a za njim će doći i sunčeve zrake što ugrijat će i one najhladnije kaveze i osvijetliti tminu najhladnije samoće. I onda, kada svjetlo bude dovoljno jarko, molim te, pronadi svoju plavu pticu slomljenih krila te, sa pažnjom saslušaj njen suptilni cvrkut, čuj ga, zatim otkini jedno plavo perce. Ne brini, to nju ne boli, i otpuhni ga van svog kaveza kako bi ono moglo nesmetano ući u nečiji drugi kavez. Molim te.

Tek tad će, nijemim krikom naborana girmasa sijedoga vremena moći da se polako rastegne u topli osmijeh proljetnoga cvata udišući miris magnolije.

GRADOVRH

TEOLOŠKA PITANJA

Zaklada za životinje u muslimanskoj kulturi – teološko-moralna refleksija

Sažetak

U prvome dijelu teksta je ukratko prezentirano razumijevanje fenomena vakufa (religiozna zaklada, zadužbina) u muslimanskoj tradiciji. Zatim je načinjena tipologizacija zaklade na humani i *eko-vakuf*, koji se, između ostaloga, može dalje granati na *fito-vakuf* (zaklada za biljni svijet) i *animalni vakuf* (ar. *Waqf al-Ḥaywānāt*). Primjeri posljednjeg oblika zaklade se detektiraju još u srednjovjekovnoj muslimanskoj kulturi. Zbog toga je u nastavku teksta posebna pozornost posvećena nastanku i razvoju *animalnog vakufa* u predmodernome periodu, te je navedeno nekoliko primjera egzistiranja ove forme zaklade u povijesti. Fenomen animalne zaklade u muslimanskoj tradiciji razviđan je iz rakursa muslimanske teologije morala (*ʿIlm al-Ahlāq*).

Ključne riječi: *animalni vakuf*, životinje, teologija morala.

Animal Endowment in the Muslim Culture – Theological Moral Reflection

The first part of the text briefly presents the understanding of the phenomenon of Waqf (religious foundation, endowment) in the Muslim tradition. Then a typology of the Waqf into human and eco endowment was made. The latter can be further divided into phyto-endowment (i.e. plant endowment) and animal endowment (Arabic: *Waqf al-Ḥaywānāt*). The examples of animal endowment are detected as early as medieval Muslim culture. Therefore, in the following text, special attention is paid to the origin and development of the animal endowment in the pre-modern period, and several examples of the existence of this form of endowment in history are given. The phenomenon of animal endowment in the Muslim tradition is, in this text, discussed from the perspective of Muslim theology of moral (Arabic: *ʿIlm al-Ahlāq*).

Key words: Animal Waqf, animals, theology of moral (*ʿIlm al-Ahlāq*)

Uvod

U današnjem vremenu se mnogo diskutira i polemizira o odnosu *homo sapiensa* prema biljnom i životinjskom svijetu. Sukladno tome je i više nego primjetna neophodnost moralnijeg pristupa protkanog moralnim senzibilitetom, naročito prema životinjama. To je, naime, očito još iz historije pošto su mnoge životinje potrebovale ljudsku skrb, a neke, kada su u pitanju gradske oblasti, danas itekako više nego prije iziskuju ljudsku pozornost. Zbog toga se, pored ostaloga, na Zapadu i javila svjetovna ideja o utočištima za napuštene ljubimce odnosno azilima koja *kao takva* naročito u posljednje vrijeme doživljava brojna ovaploćenja u praksi, pa čak i na našim prostorima.

No, suvremena diskusija o protekciji životinjskog i biljnog svijeta je, u akademskim krugovima i medijima, dominantno postavljena iz rakursa „okcidentalnog sustava vrijednosti“ tj. iz ugla udobnog, ugodnog i „razvijenog“ Zapada. S druge strane, veoma često se osuđuje siromašni Istok, budući da su u tom dijelu svijeta „nesposobni“ inkorporirati „zapadne vrijednosti u svoj sustav življenja“. Štoviše, u tome konceptu se dosta često potencira neophodnost milosrđa prema životinjama s jedne, kao i suosjećajnosti prema njima, s druge strane.

Ovom prilikom se nećemo intenzivnije baviti fenomenom protekcije životinjskog svijeta na Zapadu, nego ćemo prezentirati povijesnost i narav životinjske zaklade u muslimanskoj kulturi i civilizaciji. Stoga ćemo se osvrnuti kroz prizmu muslimanske teologije na određene segmenete praktičkog dijaloga i koegzistencije čovjeka i životinje, tj. kazano nešto drukčije, skrbi o svijetu životinja kroz karitativno-religijsku ustanovu animalnoga vakufa (zaklada, zadužbina).

U nastavku teksta ćemo se posebno osvrnuti u jednome općemu smislu na fenomen vakufa, s tim da ćemo kroz razradbu ove tematike načiniti deskripciju posebnog oblika zaklada koji je postojao u historiji muslimanske kulture i civilizacije, a možemo ga imenovati pojmom animalni vakuf (ar. *Waqf al-Hajwānāt*).

1. Vakuf u muslimanskoj kulturi

Fenomen zaklade ili zadužbine se detektira u mnogim religijskim tradicijama. Tako se u tradiciji muslimana oslavljava pojmom *waqfa* ili u slaveniziranoj varijaciji vakufa. U religijskome smislu vakuf se motri kao forma gospodarske suradnje države i određene skupine stanovnika. Zaklada se finansira najčešće iz nepokretnih materijalnih dobara poput šuma, oranica, pašnjaka, voćnjaka, ili pak bezistana i drugih oblika prihodonosnih dobara. S druge strane, ne potpomaže se

kamatama, što je u Zapdanoj kulturi i civilizaciji često izvor finansiranja brojnih, najčešće svjetovnih fondacija.

Vakuf je, dakle, raspolaganje određenim materijalnim dobrima predviđenim za potrebe općega dobra, kako za ljudska stvorenja, tako i za životinje i okoliš općenito.¹ Prema muslimanskome vjerovanju religiozna institucija vakufa seže duboko u svetu povijest muslimana², ali se intenzivno razvija tek u srednjem vijeku koji ujedno predstavlja „zlatno doba“ muslimanske kulture i civilizacije.³

Ovu religijsku fondaciju moguće je klasificirati u nekoliko skupina. U znanstvenim izvorima se najčešće navodi *humani vakuf* te je i najrasprostranjeniji. Njegova svrha je skrb o ljudskim bićima. Iz ove vrste zaklade proizašle su brojne javne kuhinje, škole i fakulteti, prenoćišta za putnike (*musafirhane* i *hanovi*), česme itd.⁴ No, nećemo značajniju pozornost posvetiti fenomenu „humane zaklade“, nego ćemo reflektirati jednu podvrstu „ekološkog vakufa“, koji je u klasičnoj literaturi imenovan pojmom *animalni vakuf* (ar. *Waqf al-Haywānāt*). Također bismo samo podcrtali da, kada je riječ o ekološkom vakufu, moguće je govoriti i o *fito vakufu* (zaklada za bilje), unutar kojeg se na primjer svrstavaju parkovi, vrtovi, ali i mezarja (groblja), tj. prostori koji su u današnjem vremenu u gradskim sredinama najčešće posljednje oaze zelenila najvjerojatnije zbog

¹ ‘Alī Muḥyī al-dīn al-Qaradāgī, „Imovinska odgovornost vakufa i njene posljedice“, u: *Sedmi forum o pravnim pitanjima vakufa*, El-Kalem, Sarajevo, 2015. str. 45-46.

² Prvobitni vakuf seže duboko u blagoslovljenu povijest. Naime, muslimani vjeruju da je prvi vakuf utemeljio blagoslovljeni poslanik Ibrāhīm. Prema vjerovanju muslimana cijeli grad Hebron s jedne strane, te blagoslovljeni Hram Kaba u Makki bili su vakufi. Hram u blagoslovljenoj dolini je i mjesto hodočašća muslimana, tijekom kojega je iz religioznih razloga strogo zabranjeno baviti se lovstvom, odnosno ubijanjem životinja, kao i uništavanjem okolišnog blaga koje se nalazi u ovome području.

³ Usp. Grupa autora, „Vakuf dobrotvorna ustanova koja ima značajnu ulogu u društvenom i kulturnom životu muslimanskih zemalja“, u: *Institucije islamske civilizacije: izabrani članci iz Turkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi*, ur. Ahmet Alibašić i Munir Mujić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2017, str. 663-666.

⁴ Jedna od najpoznatijih zaklada na području bivše Jugoslavije jest Gazi Husrev-begov vakuf koji je i danas izuzetno ekonomski aktivan. Iz navedenog vakufa je stoljećima financirana javna kuhinja u Sarajevu, han, Bogoslovska škola Gazi Husrev-begova medresa, ali i Gazi Husrev-begova džamija. Naime, Gazi Husrev-beg (grof) je još u sedamnaestom stoljeću kao svoju zaostavštinu ostavio ogromne količine novca, ali i nepokretnu imovinu, poput njiva i šuma u cijeloj Bosni i Hercegovini, a najznačajnije su bile u Jajcu i Tešnju. Zatim je za potrebe svoje fondacije ostavio male dućane na Baščaršiji u Sarajevu, kao i bezistan, koji su financirali Gazi Husrev-begov vakuf. (Usp. Muhamed Hadžijahić, „Uloga i značaj Gazi Husrevbega i njegova vakufa“, u: *Analizirani Gazi Husrev-begove biblioteke*, Abdurahman Hukić, ur., knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, str. 219-232).

svoje svetosti.⁵ Nesumnjivo da fenomen „fito zaklade“ zaslužuje znatno veću pozornost, što će najvjerojatnije biti eksplicirano u jednoj posebnoj studiji, ali u nastavku ovoga rada ćemo eksplicirati fenomen animalnoga vakufa.

2. *Animalna zaklada (Waqf al-Ḥaywānāt) u muslimanskoj kulturi*

Kroz povijest su očividni primjeri ugnjetavanja, zlorabljenja, neizmjernoga iskorištavanja i okrutnosti *homo sapiens*a prema životinjama. Nerijetko su raznolike životinjske vrste bivale zlorabljene za potrebe ljudskih jedinki u ratne, rušilačke, osvajačke i druge destruktivne svrhe, ili pak, s druge strane, u zabavne poput cirkusa, zooloških vrtova i slično. Tom prilikom, „ljudi“ nisu često pridavali značajniju pozornost životinjskoj boli i patnji.⁶

Nažalost, okrutnost, kako prema ljudima tako i prema životinjama, je sastavnica ljudske *nesretne svijesti* kroz cjelokupnu historiju. O tome svjedoče i mnogi primjeri iz prošlosti. Nasuprot tome, a prvenstveno zbog svoje dobrote, ljudsko biće je, s vremena na vrijeme, najvjerojatnije zbog osjećaja milosti i suosjećanja s boli i patnjom drugoga, željelo ukazati pomoć drugim pa tako i ne-ljudskim bićima.

O blagome tj. moralnome odnosu prema životinjskome svijetu svjedoče primjeri iz blagoslovljene povijesti, ali i brojni historijski zapisi iz razdoblja klasične muslimanske kulture i civilizacije. Za navedeni povijesni period se navode primjeri dobrih vjernika (*awliyā*) koji su pokazivali poštovanje i ljubav prema svemu stvorenome, a uz to su, neki od njih, vodili i izuzetno poučne razgovore sa svijetom životinja.⁷ No, eklatantan je primjer za dobrohotan odnos prema neljudskim životinjama bio i *animalni vakuf*. Razlog za iskazivanje milosti i strahopoštovanja prema svijetu životinja u muslimanskoj kulturi je primarno utkan kroz nepresušne izvore religije islāma.⁸

⁵ Eklatantan primjer je grad Sarajevo, te se kao egzemplar za rijetke zelene površine u centru grada može navesti primjer parka sa brojnim nišanima (nadgrobni spomenicima) poznatog kao Parkuša. Možda su, za sada, navedeni nadgrobni spomenici koji svjedoče da je netko ukopan na tome mjestu, razlog zašto buldožderi nisu počeli sa izgradnjom nekih „grandioznih“ tržnih centara.

⁶ U ovome slučaju pojam boli, primarno razumijevamo u njenome fizičkome, tj. egzoterijskome obliku. Za razliku od pojma patnje koji je dominantno inteligibilne odnosno ezoterijske naravi.

⁷ O tome vidi više: Selim Sami Jašar, „Razgovor sa svrakom“, u: prijevodu Fejzulah Hadžibajrić, u: Mustafa Cerić (ur.), *Tesawwuf, islamska mistika*, Zagrebačka džamija, Zagreb, 1989. Usp. Samir Beglerović, *‘Abd al-Qādir Al-Ġaylānī i derviški red kaderija*, Fakultet islamskih nauka i hadži Sinanova tekija u Sarajevu, Sarajevo, 2009.

⁸ U nepresušna izvorišta *Konstitutivne tradicije* se ubrajaju Qur’ān i sunnat, koji otjelovljuju glavne izvore religije islāma, te ih je nemoguće promatrati odvojeno, budući da oba muslimanska sveta vrela predstavljaju komplementarne dijelove homogene cjeline. Za muslimane je

Prema principima teologije morala (*‘Ilm al-Ahlāq*) skrb o animalnom svijetu nije isključivo manifestiranje društvene angažiranosti proizišle iz običaja i naslijeđa, nego je prvenstveno iskaz činjenja Bogu milog djela. U nepresušnim izvorima religije islāma detektiraju se poruke protekcionistički orijentirane k specifičnostima životinjskog svijeta, kao i o tome kako se Božija Milost ne odnosi isključivo na ljude, nego na sva stvorenja uključujući i životinje.⁹ Analogno kazanom upravo samilost prema životinjama može *homo religiosus* odvesti u Raj, a nebriga i zlostavljanje u Pakao.

Očito da je jedna od praktičnih manifestacija ispomoći i skrbi za svijet životinja u srednjemu vijeku i *institucija animalnog vakufa*. To je na određeni način i osebujan oblik religioznog iskaza, ali i dijaloga čovjeka sa životinjskim svijetom, jer se time, između ostaloga, trebala ostvarivati i uzajamna koegzistencija između ljudskih bića i život(inj)a.¹⁰ Analogno tome religiozni ljudi su trebali poticati dobro i plemenito djelovanje, kako prema ljudima, jednako tako i prema drugim bićima koja nastanjuju ovaj planet.

Prvobitni primjeri animalne zadužbine detektiraju se u početku rane muslimanske države na arapskom poluotoku za vrijeme благословљеног Poslanika Muḥammada koji je nedaleko od Madīne u mjestu al-Naqī‘ osnovao zakladu za čuvanje konja.¹¹ Slična djelatnost nastavljenja je za vrijeme vladavine halife

Qur’ān neponovljiva i nezamjenjiva Riječ Božja objavljena Muḥammadu zapisana u zbirkama, prenesena vjerodostojnom predajom, a samo Njegovo recitiranje pobožno je djelo. Nadalje, *sunnat* ili *ḥadīṭ*, predstavlja uzornu praksu Božijeg Poslanika, koja konstituira i normira religioznu praksu muslimana i na kojoj se temelji cjelokupni život muslimana, tj. vjerovanje, moral, znanost, kultura i civilizacija, a biva zaokružena smrću Božjeg poslanika Muḥammada. (Usp. Adnan Silajdžić, „Značenje i značaj islamske tradicije“, u: *Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive*, Zbornik radova s naučnog skupa održanog 14.-16. 11. 2007. u Sarajevu, Rijaset IZ-e u BiH, Sarajevo, 2008., str. 13.)

⁹ Ovom prilikom izdvajamo: „Sve životinje koje po Zemlji hode i sve ptice koje na krilima svojim lete svjetovi su poput vas – u Knjizi Mi nismo ništa izostavili – i sakupit će se poslije pred Gospodarom svojim.“ (Qur’ān, 6: 38) Dok je благословљени Poslanik Muḥammed kazivao drugovima kako je Bog oprostio grijehe čovjeku koji je sišao u bunar i u obući zahvatio vodu kojom je napojio žednog psa, tom prilikom prisutni su ga upitali: „A imamo li za životinje kakvu nagradu?“ Za sve živo postoji nagrada, reče im on.“ Usp. Muḥammad ibn Ismā‘īl al-Buhārī, *Buharijeva zbirka hadisa*, prijevod s arapskog Hasan Škapur [...], Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo, 2011, str. 2/410.

¹⁰ Riječ ‘životinja’ u svome korijenu sadrži pojam život, a sličnost se detektira i u arapskome jeziku budući da *ḥayāt* (život) posjeduje isiti korijen kao *ḥaywān* (životinja). Bez obzira na „jezičnu koegzistenciju“ ljudi i životinja, kao što je prethodno kazano, ipak posebnu formu dijaloga predstavlja zbiljski suodnos čovjeka i životinja, o čemu svjedoči vrlo bogata muslimanska tradicija.

¹¹ Usp. Muwaffaq al-dīn Ibn Qudāma, *Al-Muḡnī*, Dār Haḡr, Kairo, 1990, str. 6/185; Yahyā ibn Šaraf al-Nawawī, *Rawḍat al-ṭālibīn wa ‘umdat al-muftīn*, Dār al-Kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, nedatirano, str. 5/292.

‘Umara. Pored toga što je bio jedan od najodanijih drugova Božijeg Poslanika, bio je jako principijelan u primjeni temeljnih izvora religije islāma, te se time manifestiralo njegovo djelanje prema animalnome svijetu na nivou zajednice.¹²

‘Umar je gradio animalne zadužbine (*waqf*) za iscrpljene životinje u ratovima,¹³ a osim toga kažnjavao je vlasnike koji bi pretovarili životinje.

Kada je u pitanju arapski, tj pustinjski svijet, najčešće su dodatno bile zaštićene, što je i sasvim logično, jahaće životinje poput recimo deve, koja se, osim za prijevozne potrebe, konzumira i u prehrambene svrhe. Naime, one su bile osobito zaštićene u zakladama, a poslije iznemoglosti nisu rabljene kao hrana. Dapače, bile su pod protekcijom, te nisu bile vezane i mogle su se slobodno kretati unutar vakufa. Osim navedenih oblika skrbi o životinjama, također su postojali vakufi za druge ostarjele i iznemogle tegleće i jahaće životinje.¹⁴ Posebno mjesto su zauzimali animalni vakufi za liječenje i oporavak bolesnih životinja (*taṭbīb al-haywānāt al-marīḍa*).¹⁵

Skrb o životinjama nije bila briga samo bogatog sloja stanovništva, budući da su sukladno osobnim mogućnostima osnivali i starali se o animalnim vakufima. Siromašni su običavali postavljati ispred domova „pojilo za pse“ (*maylaḡa al-kalb*) u obliku manjeg kamena s isklesanim udubljenjem, iz kojeg bi pili vodu psi koji nisu mogle dohvatiti vodu s pojilišta za životinje kao što su kamile, konji ili mule. Donedavno su se takva pojila mogla vidjeti ispred domova u pučkim četvrtima Kaira, kao iskaz religioznosti prema kojemu Božija nagrada (*ṭawāb*) čeka osobe koje skrbe o životinjama.¹⁶

Razvojem muslimanske kulture i civilizacije i institucija animalnog vakufa se razvija, a shodno gradiranju bitka (*Marātib al-Wuḡūd*), građeni su i vakufi za „leteće životinje“ odnosno ptice. Najčešće su to bili „bazenčići“ sa vodom ili fontane za ptice pored džamija a koji su za cilj imali utaliti žeđ pticama. Pored ovoga, dobri ljudi u Osmanskoj imperiji takođe su gradili i nastambe

¹² O tome se zbori u slijedećem događaju: Jednom prilikom je ‘Umar položio ruku na povrijeđenu devu s namjerom olakšavanja boli, te je prozborio: “*Bojim se da bi Bog mogao tražiti odmazdu od mene za bol koju trpiš.*” Usp. Adi Setia, *The inner Dimension of going Green: articulating an Islamic Deep-Ecology*, *Islam & Science* 5 (2/ 2007.), str. 68.

¹³ Usp. Senad Ćeman, *Vakuf i fondacije: komparativna studija o položaju vakufa i fondacija u šerijatskom pravu i pozitivnim zakonskim propisima u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 2011., str. 89.

¹⁴ Usp. Orhan Jašić, *Bioetički problemi u publikacijama Islamske zajednice u BIH od 1945. do 2012.*, Pergamena, Znanstveni centar izvrsnosti za Integrativnu bioetiku, Zagreb, 2019, str. 151.

¹⁵ Muṣṭafa al-Sibā‘ī, *Min rawa‘i haḡaratinā*, Dār al-Salām, Kairo, 2008, str. 184.

¹⁶ ‘Alī Ṭanṭāwī, *Dikrayāt*, Dār al-Manāra, Džadda, 2001, str. 7/312.

odnosno ptičije kućice koje su karakteristične naročito za osmanske džamije iz renesansog razdoblja te se upravo u tome manifestirala koegzistencija između arhitekture i životinjskog svijeta. Ptičije kućice (vrsta animalnog vakufa) su građene na visini kako ih ne bi mogle loviti druge životinje npr. mačke. Ove kuće su kadkad nazivane i ptičijim dvorima, jer su svojim munarama, kupolama i polumjesecima, podsjećale na velike džamije.¹⁷ Kao zorni primjeri animalnog vakufa mogu se navesti domovi za ptice u sklopu Ayzama džamije i Yeni Valide džamije u Istanbulu. Ovi domovi za ptice najčešće su služili za stanovanje s jedne, ali i kao privremena skloništa prilikom njihovih putovanja, s druge strane. Za gradnju ovih nastambina je rabljena ista građa kao i za džamije. Historijski motreno, važno je istaknuti da su kućice za ptice u osmanskoj arhitekturi, odnosno vakufima, uglavnom zastupljene nakon petnaestog stoljeća ali, na žalost, danas je iz tog razdoblja očuvano vrlo malo te vrste materijalno-duhovne baštine, bez obzira što su kućice uz džamije građene sve do kraja XIX-og stoljeća. Kada je u pitanju svijet ptica, upravo za njihovu dobrobit je u kasnijem razdoblju izgrađena i bolnica za rode u Bursi, koja je, također, jedna vrsta ptičijeg vakufa.¹⁸ Dapače, kada su u pitanju rode, to je i razumljivo, budući da ove ptice, kao i mnoge druge, imaju svoju specifičnu uvjetno kazano mističnu stranu, jer predstavljaju simbol hodočasnika.¹⁹ U navedenom peridou su u Bosni i Hercegovini postojali nišani (nadgrobni spomenici) sa udubljenim vrhovima za nakupljanje vode i napajanje žednih ptica kao izraz skrbi za životinje i trajnog milosrđa.

Tijekom vladavine sultana Bajazida Drugog u šesnaestom stoljeću uvedena je pravna protekcija životinja. U istom stoljeću, ali u vremenu vladavine Sulejmana Veličanstvenog, točnije 1538., uspostavljena je zaklada za kvalitetniju prehranu životinja. U ovom stoljeću je, također, fermanom sultana Murata Trećeg normiran odnos ljudi prema životinjama. U Osmanskoj imperiji postojao je i poseban

¹⁷ Austrijski ambasador Busbeke, koji je pokazivao veliki interes za te kućice, piše: "U Turskoj je svaka stvar humanizirana, prema svakome se postupa blago, čak i prema životinjama." (Usp. Grupa autora, „Vakuf dobrotvorna ustanova koja ima značajnu ulogu u društvenom i kulturnom životu islamskih zemalja“, u: *Institucije islamske civilizacije: izabrani članci iz Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, ur. Ahmet Alibašić i Munir Mujić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2017, str. 666-3-668.)

¹⁸ Usp. Hasan Güneş, Nadide Güneş, „A Nation Having Internalized Love For The Animals, The Ottomans“ *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 6 (2012/6), str. 59-66.

¹⁹ U mislećoj tradiciji muslimana se roda poistovjećuje sa hodočasnikom budući da je sačinjena od bijeloga perja, te svojom fizionomijom podsjeća na hodočasnika u Meki obučenog u *ihrāme* (dva komada bijele tkanine). Pored tog, ona je i putnik, zbog čega na džamijama nerijetko gradi gnijezdo u munarama, slično kao što to čini u zvoncima. (Usp. Annemarie Schimmel, „Islam i čudesnosti stvorenja: Životinjsko carstvo“, *Novi Muallim*, svezak 15, br. 58., 2014., str. 50.)

vakuf čiji je zadatak bio prehrana mačaka i pasa koji su živjeli na ulicama. Kada su u pitanju mačke, džamija *Kediler* u osmaniljskom Damasku svojevremeno je nazvana *Mačijom*, budući da je služila za skrb mačića, a na stotine njih su hranjeni jetricom. Čak je i u dvadesetom stoljeću postojao jedan animalni vakuf u gradskoj četvrti Bayazit u Istanbulu nedaleko od jedne knjižnice zbog čega je ona nazvana „mačija knjižnica“.²⁰ Vrijedno je istaknuti da su u Osmanskoj imperiji postojale zakonske odredbe kojim su regulirana i prava, odnosno protekcija, pasa (*huqūq al-kalbi*). Budući da su neke životinje živjele u tekijama, jedan plemić osmanskog perioda, Mustafa-paša naredio je da se hrane životinje koje žive u ovim sakralnim objektima.²¹ Napomenuli bismo da su i u Bosni i Hercegovini, u to doba, također, postojale zaklade za njegu i skrb, najčešće bolesnih i napuštenih životinja.²²

Iz ovih nekoliko navedenih primjera je vidljivo da je odnos između čovjeka i životinja u Osmanskoj caravini bio izuzetno razvijen. Evidento je da nije, barem na osnovu izvora, bila primjetna diskriminacija kada je riječ o ljudskom moralnom djelovanju po pitanju dihotomije na domaće i divlje životinje. Očito je, na osnovu navedenih primjera, da je iskazivano milosrđe, ne samo prema domaćim, već i prema divljim životinjama.

Neophodno je istaknuti da animalni vakuf nije bio zastupljen samo u Osmanskoj imperiji, nego je postojao i u drugim dijelovima muslimanske civilizacije, ali za razliku od drugih država Osmanska imperija je imala jako dobru administraciju odnosno *sidžile* zbog čega je veoma dobro očuvana dokumentacija kao materijalni trag svjedočenja egzistencije animalnih vakufa u povijesti.

Pomaganje uličnim, tj. napuštenim životinjama bio je jedan od temeljnih razloga kreiranja ovih vrsta zadužbina. No, religiozno podrijetlo koje je trebalo biti temeljni *movens* formiranja ovih zaklada detektira se u strahopoštovanju prema životu. Dakle, izgradnja ovih zadužbina se u muslimanskoj kulturi često zbivala iz religioznih pobuda. Ipak, mišljenja smo da povodi za nastanak nekih animalnih vakufa nisu morali uvijek biti i religioznog karaktera. Vjerojatno

²⁰ Ekrem Bugra Ekinci „The Ottomans’ exemplary treatment of street animals“ preuzeto sa: <https://www.dailysabah.com/feature/2015/01/18/the-ottomans-exemplary-treatment-of-street-animals> (12.10. 2020.)

²¹ U izradi ovog rada korištene su i zabilješke sa izlaganja profesora Necmettin Kizilkaya „Animal Welfare Foundations and their Legal Framework in the Ottoman Empire“ održanog na radionici pod nazivom „God’s Justice and Animal Welfare“ na Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg dana 14. 12. 2019.

²² Usp. Senaid Zaimović (ur.), *Vakufi u Bosni i Hercegovini historijat, trenutno stanje i perspektive*, Islamska zajednica u BiH / Vakufska direkcija Sarajevo, Sarajevo, 2018, str. 13.

su u određenim situacijama bili i čisto pragmatične naravi. Ako se promotri fenomen vakufa za pse ili mačke, moguće je pretpostaviti, da su, zapravo, ljudi tog razdoblja pokušavali „ukloniti“ navedene životinje sa ulica. Ovom prilikom bismo istaknuli da su u današnjoj muslimanskoj kulturi animalni vakufi uglavnom nestali, a razlog za to se vjerojatno može pronaći u otuđenju od vlastite Tradicije.

S druge strane, danas se u mnogim dijelovima svijeta otvaraju utočišta za napuštene životinje. Ako bismo komparirali *animalni vakuf* sa azilima za životinje, mogu se uočiti brojne sličnosti koje su više nego očite, ali se primjećuje i jedna izrazita diferencijacija epistemološke naravi, budući da je u muslimanskoj kulturi primarno riječ o vjersko-teološkom razumijevanju ovoga fenomena za razliku od suvremenog (zapadnog) koji je prvenstveno svjetovnog karaktera. Naime, suvremena civilizacija, osobito na Okcidentu, jest primarno sekularno orijentirana, i upravo u toj točki se, između ostaloga, mogu detektirati razlike u razumijevanju i doživljavanju fenomena životinjskog azila i animalnog vakufa, budući da su obje forme životinjskih utočišta fundirane na različitim načelima, ali s veoma sličnim ishodištima, koja za konačni cilj imaju protekciju animalnog svijeta.

Zaključci

Možemo konstatirati da su se u prvobitnom, tzv. zlatnome, razdoblju muslimanske kulture i civilizacije oformili *animalni vakufi* prvenstveno zbog strahopoštovanja prema animalnom životu, te se navedeni osjećaj nerijetko iskazivao kroz milosrđe u materijalnoj formi animalne zaklade. Štoviše, upravo kroz primjer životinjske zaklade iz vremena halife ‘Umara se detektira i načelo odgovornosti prema svijetu životinja koje su korištene u bojnama, i koje su, nesumnjivo, u tim teškim trenutcima za njihove vlasnike bile izrazito značajan oslonac u međusobnome očuvanju života i opstanka. Skrb za islužene životinje u navedenoj vrsti zaklade je proistekla iz načela ljudske odgovornosti (*amānat*). Upravo putem skrbi za životinje su religiozni ljudi pokušavali u klasičnome periodu steći Milost i Blizinu Božiju izgradnjom navedenih zadužbina. Vjerojatno su katkada animalni vakufi i građeni čisto iz pragmatičnih razloga, o čemu je uostalom prethodno bilo govora.

Značajno je još izdvojiti da orijentiranost prema životinjskome svijetu u *vakufima*, očito, nije kapitalističko-ekonomske naravi, te je neprofitabilnog karaktera budući da nisu stjecani nikakvi prihodi, negoli je vakuf rabljen ciljano za dobrobit životinja. Svrha animalnoga vakufa u povijesti bila je uglavnom poboljšati kvalitet života i skrbiti se za različite životinjske vrste, primarno zbog svetosti animalnoga života, kao i odgovornosti ljudske prema njemu. Sukladno

tome, a na osnovu historijskih izvora, moguće je ustvrditi da je u ranome periodu muslimanske kulture i civilizacije dominiralo etičko-moralno načelo legaliteta kada je riječ o animalnome vakufu, znatno više negoli je bio prisutan juridički odnos prema svijetu životinja. To je bilo i sasvim prirodno jer je potaknuto vjerovanjem (*al-Yaqīn*) prvih generacija muslimana, koji su se ophodili prema životinjskome životu sa znatno više poštovanja nego li je to riječ u svuremenoj potrošačkoj kulturi i civilizaciji.

Literatura

- Adi Setia, *The inner Dimension of going Green: articulating an Islamic Deep-Ecology*, Islam & Science 5, 2007.
- Adnan Silajdžić, „Značenje i značaj islamske tradicije“, u: *Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive*, Zbornik radova s naučnog skupa održanog 14.-16. 11. 2007. u Sarajevu, Rijaset IZ-e u BiH, Sarajevo, 2008.
- ‘Alī Ṭantāwī, *Dikrayāt*, Dār al-Manāra, Džadda, 2001.
- Annemarie Schimmel, „Islam i čudesnosti stvorenja: Životinjsko carstvo“, *Novi Muallim*, svezak 15, br. 58., 2014.
- Buhārī (al-), Muḥammad ibn Ismā‘īl, *Buharijeva zbirka hadisa*, prijevod s arapskog Hasan Škapur [...], Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo, 2011.
- Ekrem Bugra Ekinci „The Ottomans’ exemplary treatment of street animals“ preuzeto sa: <https://www.dailysabah.com/feature/2015/01/18/the-ottomans-exemplary-treatment-of-street-animals>
- Grupa autora, „Vakuf dobrotvorna ustanova koja ima značajnu ulogu u društvenom i kulturnom životu islamskih zemalja“, u: *Institucije islamske civilizacije: izabrani članci iz Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, ur. Ahmet Alibašić i Munir Mujić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2017.
- Hasan Güneş, Nadide Güneş, „A Nation Having Internalized Love For The Animals, The Ottomans“ *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 6, 2012.
- Ibn Qudāma, Muwaffaq al-dīn, *Al-Muğnī*, Dār Hağr, Kairo, 1990.
- Muhamed Hadžijahić, „Uloga i značaj Gazi Husrevbega i njegova vakufa“, u: *Anali Gazi Husrev- begove biblioteke*, Abdurahman Hukić, ur., knjiga IX-X, Sarajevo, 1983.
- Nawawī (al-), Yaḥyā ibn Šaraf, *Rawḍat al-ṭālibīn wa ‘umdat al-muftīn*, Dār al-Kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, nedatirano.
- Necmettin Kizilkaya „Animal Welfare Foundations and their Legal Framework in the Ottoman Empire“, God’s Justice and Animal Welfare na Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, 2019.
- Orhan Jašić, *Bioetički problemi u publikacijama Islamske zajednice u BiH od 1945. do 2012.*, Pergamena, Znanstveni centar izvrsnosti za Integrativnu bioetiku, Zagreb, 2019.
- Qaradāği (al-), ‘Alī Muḥyī al-dīn, „Imovinska odgovornost vakufa i njene posljedice“, u: *Sedmi forum o pravnim pitanjima vakufa*, El-Kalem, Sarajevo, 2015.

- Samir Beglerović, *‘Abd al-Qādir Al-Ġaylānī i derviški red kaderija*, Fakultet islamskih nauka i hadži Sinanova tekija u Sarajevu, Sarajevo, 2009.
- Selim Sami Jašar, „Razgovor sa svrakom”, preveo: Fejzulah Hadžibajrić, u: Mustafa Cerić (ur.), *Tesawwuf, islamska mistika*, Zagrebačka džamija, Zagreb, 1989.
- Senad Ćeman, Vakuf i fondacije: komparativna studija o položaju vakufa i fondacija u šerijatskom pravu i pozitivnim zakonskim propisima u Bosni i Hercegovini, El-Kalem, Sarajevo, 2011.
- Senaid Zaimović (ur.), *Vakufi u Bosni i Hercegovini historijat, trenutno stanje i perspektive*, Islamska zajednica u BiH / Vakufska direkcija Sarajevo, Sarajevo, 2018.
- Sibā’ī (al-), Muṣṭafa, *Min rawa‘i haḍaratinā*, Dār al-Salām, Kairo, 2008.

GRADOVRH

MUZIKOLOGIJA

Digitalität in der heutigen Musikvermittlung am Beispiel des Tiroler Science Centers Audioversum

Schlüsselwörter: Hörsinn, Musik, Musikvermittlung, Wissenschaft, Science Center, Ausstellung, Digitalität, Interaktivität in der Musik

Ključne riječi: čulo sluha, glazba, glazbeno obrazovanje, znanost, znanstveni centar, izložba, digitalizacija, interaktivnost u glazbi

Die digitale Strategieentwicklung in der Musikvermittlung ist ein hochaktuelles Thema in der heutigen Musikwelt. Die neuen Zugänge zur Musik durch neue Technologien bekommen immer mehr an Bedeutung und für Musikvermittler, die im Konzert, im Unterricht oder im Museum arbeiten, werden die Themen der Digitalität und Interaktivität immer präsenter. Wie schauen diese Strategien in der Musikvermittlung und in der Museumspraxis aus? Wie wichtig ist das Digitale für die Musikwelt? Was unterscheidet die Musikvermittlung im digitalen Raum von der Musikvermittlung in realen Räumlichkeiten? Am Beispiel des Tiroler Science Centers Audioversum aus Österreich werden Möglichkeiten der digitalen Musikvermittlung veranschaulicht.

Die erste Frage, die ich mir bei dieser Arbeit stellen musste war, welchen Stellenwert die digitalen Musiksinstallationen in der heutigen Musikvermittlung überhaupt haben. Die Herausforderungen hängen oft mit den Motiven und den Überlegungen der Musikvermittler zusammen. Es gibt einerseits jene, die aus rein kulturstrategischen oder wirtschaftlichen Gesichtspunkten handeln. Man will dem Zeitgeist entsprechen und erhofft sich eine damit verbundene Erweiterung seiner Zielgruppen. (Beispielsweise ein jüngeres Publikum). Das ist völlig legitim, allerdings sind in solchen Fällen die Wünsche und Anforderungen im Hinblick auf die digitale Umsetzung der Inhalte oft noch eher diffus

und Vieles muss im Vorhinein dann erst erarbeitet werden. Andererseits gibt es jene, die bereits sehr konkrete Vorstellungen ihrer digitalen Anwendungen haben. Auch das kann Schwierigkeiten für die Arbeit in der Musikvermittlung mit sich bringen, vor allem dann, wenn die Vorstellungen auf bereits existierenden Vorlagen (z.B. im Internet) basieren, sich jedoch herausstellt, dass ein Konzept nicht eins zu eins auf den entsprechenden Anwendungsfall übertragbar ist. Für den Musikvermittler ist es immer angenehmer, ein selbst erstelltes Konzept umzusetzen.

Die Technik stellt auch Herausforderungen dar. Man versucht zwar immer, digitale Medien behutsam einzusetzen, man will dabei aber auch einen möglichst spielerischen oder experimentellen Ansatz wahren. Das erfordert hohe Genauigkeit bei den Planungen. Problematisch wird es, wenn sich technische Probleme erst nach einer gewissen Zeit bei einer laufenden Musikinstallation herauskristallisieren. Vieles funktioniert auf Anhieb, manches hin und wieder aber auch nicht.

Digitale Musikvermittlung ist heute ein unverzichtbarer Bestandteil der Musik geworden. Digitale Medien erleichtern es, Themen *erlebbar* zu machen. Sie bieten den Musikvermittlern die Möglichkeit, die Informationsgewinnung individuell bestimmen zu können – je nach Interaktionsgrad auf eine mehr oder weniger spielerische Art und Weise. Und aus eher pragmatischer Sicht bieten digitale Medien hohe Flexibilität bei der Aufbereitung und Pflege der Inhalte. Der Begriff der Strategieentwicklung in der Musikvermittlung, der erst seit einer kurzen Zeit in den Musikvermittlungskreisen kursiert, werden wir in zukünftiger Zeit oft in Zusammenhang mit dem Begriff der Digitalität sehen. Die Herausforderungen, die sich in der Musikvermittlung zu diesen Fragen ergeben, hängen oft mit der engen Zusammenarbeit der Kuratoren und des Kulturmanagements. In solchen Fällen sind die Wünsche und Anforderungen anderer Kulturabteilungen im Hinblick auf die digitale Umsetzung der Musik- bzw. Museumsinhalte schwer realisierbar. Fragen der Konzepterstellung und der Finanzierung solcher digitaler Ausstellungen oder eines digitalen Vermittlungsprogrammes müssen erst erarbeitet werden. Es ist die Aufgabe der Kuratoren genauso wie der Musikvermittlung und des Kulturmanagements, genau darauf zu achten, dass die Zuständigkeiten der Inhalte klar definiert sind, Aufgaben klar verteilt sind, um nicht am Ende mit einem Berg an Mehraufwänden dazustehen. Es wird zwar immer versucht, digitale Medien in reale Räume einzusetzen, aber wenige wollen sich mit Fragen beschäftigen, die in der Praxis oft vorkommen. Digitale Musikvermittlung erfordert hohe Genauigkeit bei den Planungen, auch für die Musikvermittler genauso wie für die Technikabteilung.

Audioversum: Ein musikalisches Science Center

Die Idee zur Gründung des Audioversum in Innsbruck kam bereits im Jahr 2009 von Dr. Eckhard Schulz, dem ehemaligen Geschäftsführer von MED-EL Deutschland. Das Audioversum Science Center sollte als eine Art Firmmuseum fungieren, jedoch hauptsächlich dazu dienen, ein breites Bewusstsein über die Wichtigkeit und den Wert eines gesunden und funktionierenden Hörsinns zu schaffen. Die Mission von MED-EL: *Wir wollen Hörverlust als Barriere für Kommunikation und Lebensqualität überwinden* spielte ebenfalls eine große Rolle in der Konzeption der Ausstellung. Denn nur durch ein fundiertes Wissen über den Hörsinn an sich und die Ursachen und Auswirkungen von Hörminderungen, kann diese Barriere überwunden werden. Zudem ist eine akustische Erlebniswelt, die zum interaktiven Erforschen des Gehörsinns einlädt, sowie wissenschaftlich aufbereitete, zeitgenössische Formate anbietet, in Europa einzigartig. Das Thema *Hören* bietet breitgefächerte Möglichkeiten für ein Science Center.

Klanginstallationen, Musik und Bewegung oder Akustik und neue Technologien in der Musik; ganz viel zum Thema Musik und Naturwissenschaften: Um verstehen zu können, wie unser Hörsinn wirklich funktioniert, wie also Schallwellen schließlich von unserem Gehirn als Töne, Geräusche, Sprache oder Musik wahrgenommen werden können, bedarf es einiges an physikalischem und biochemischem Grundwissen. Dieses Wissen zu vermitteln ist Aufgabe des Audioversums. Die Klanginstallationen helfen dabei den Besuchern ein besseres Verständnis erlangen zu können. Gleichzeitig jedoch sollen die Besucher immer spüren und hören, worum es eigentlich geht, nämlich, dass wir Menschen stetig umgeben von Klang sind. Diesen Klang in all seinen Facetten wahrzunehmen ist selbstverständlich für jeden Menschen mit einem gesunden Gehör. Sprache zu verstehen oder Musik zu hören ohne sich anstrengen oder darüber nachdenken zu müssen, ist für manche Menschen etwas Selbstverständliches. Audioversum möchte jenen Menschen, deren Gehör beeinträchtigt ist, die Klangwahrnehmung möglich machen. Die Faszination, die das Hören verschiedener Frequenzen und Töne hat, die sich schließlich sogar zu Melodien zusammenschließen können, soll den Besuchern bewusstwerden. Das Selbstverständliche und Alltägliche, dass das Hören für die meisten Menschen innehat, soll in der Ausstellung abgelegt werden und einem Staunen weichen, das der Wichtigkeit des Hörsinns gerecht wird. In einer *Sound Gallery*, werden die akustischen mit der visuellen Wahrnehmung verbunden. Verschiedene, bildende Künstler zeigen Werke, die Klänge sichtbar machen. Audio-Installationen unterstreichen die visuelle Wahrnehmung oder erzählen neue, akustische Geschichten. Die Installation *Audiologo*

unterstreicht die experimentelle Auseinandersetzung mit Klängen und Tönen und liefert einen akustischen Wiedererkennungswert.

Musikvermittlung wird oft als rein schulisches Programm wahrgenommen. Die Heranführung von Kindern an das bewusste Hören von Musik und das Spielen von Instrumenten wird entweder von der Schule oder den geneigten Eltern übernommen. Nach dieser Phase werden von musikpädagogischen Programmen, wie Instrumental oder Gesangsunterricht, der geführte Besuch von Konzertveranstaltungen, Musikworkshops usw., nur mehr diejenigen erreicht, die zuvor schon eine starke musikalische Sozialisierung erfahren haben. Durch die Verlagerung der Musikvermittlung in einen digitalen Raum ist es heute möglich, eine wesentlich breitere Öffentlichkeit anzusprechen und zu gewinnen. Audioversum verbindet die digitale, die analoge, die medizinische und die musikalische Welt. Außerdem werden durch die Digitalisierung einige Barrieren überwunden, seien sie finanzieller, sozialer oder sprachlicher Natur. Der Zugang wird wesentlich erleichtert und vielerlei Hemmungen können einfacher abgelegt werden. Zwar kann die digitale Musikvermittlung die reale, analoge Vermittlung, zum Beispiel im Instrumentalunterricht, nie ganz ersetzen, jedoch kann die digitale Vermittlung als wertvolle Ergänzung oder als Zusatzprogramm, das jedem offensteht, wahrgenommen werden. Die Musikvermittlung via *Podcast* zum Beispiel ist ein gutes Instrument zur Musikvermittlung, kann aber das persönliche Erleben bzw. das authentische Erleben und Zuhören nicht ersetzen.

Die Interaktivität in der Musikvermittlung spielt eine zentrale Rolle im Konzept und in der Art der Vermittlung im Audioversum. Als Science Center verfolgen die Musikvermittler dort ein Hands-On-Konzept, das es den Besuchern ermöglichen soll, durch einen spielerischen Zugang komplexe Themen und Sachverhalte eigenständig im wahrsten Sinne des Wortes zu begreifen. Durch die Möglichkeit mit einer Klanginstallation zu interagieren wird nicht nur der Spieltrieb und das Interesse bei Alt und Jung geweckt, sondern die Lerninhalte werden automatisch und ohne jegliches bewusste Zutun vertieft. Es entsteht eine Kombination aus visueller, auditiver und haptischer Wahrnehmung, die es jedem, egal welchen Alters und Bildungsstandes erlaubt, von den Inhalten der Exponate zu profitieren. Im Idealfall beschäftigt sich also der Besucher durch die Benutzung und Bespielung der Klanginstallationen mit den von Audioversum zur Verfügung gestellten Inhalten und verlässt die Ausstellung mit einem fundierten Basiswissen zum Thema Hören. Doch selbst wenn eine tiefergehende Beschäftigung mit den Vermittlungsthemen nicht stattfindet, zum Beispiel aufgrund des jungen Alters, kann der Besuch im Science Center und somit der

Kontakt mit Wissenschaft und Technik als positiv konnotiertes Erlebnis wünschenswerte Ergebnisse nach sich ziehen. Interesse an der Wissenschaft wird geweckt, selbst gesetzte Grenzen werden überschritten, Erfolgserlebnisse bei der Benutzung der Installationen stärken das Selbstwertgefühl und das Selbstbewusstsein. Auch dazu geben die interaktiven Exponate oft den entscheidenden Anstoß. Die Interaktion wird zur gezielten Wissensvermittlung aber auch als spielerische Komponente eingesetzt. Als Beispiel dazu ist die Klanginstallation *Keep your balance* zu nennen, bei dem die Wichtigkeit des menschlichen Vestibularorgans (Gleichgewichtsorgan im Ohr) erklärt wird. Mithilfe einer VR-Brille und einem interaktiven Spiel können die Besucher aktiv mitspielen und das eigene Gleichgewicht auf die Probe stellen. Eine gezielte Kombination aus dem Erfahren von Technologie und dem Wahrnehmen eigener Sinnesorgane ist hier das Anliegen. Als interaktives Museum verbindet das Science Center Technik, Informationsvermittlung und Kultur vor Ort und interagiert auch in der virtuellen Welt.

Die neuen Technologien ermöglichen neue, interaktive Strategien in den *Sound Studies*.

Ein Science Center lebt von der Interaktion der Besucher mit den Exponaten und Installationen. Sehr oft wird dafür auf die neuesten Technologien zurückgegriffen. Besonders die visuellen Effekte profitieren davon stark. Zwar kann dies einerseits neugierige und technologiebegeisterte Besucher anlocken, jedoch sollte die Technik der Benutzung der Exponate nie im Weg stehen. Auch ist es zumeist für den Lerneffekt nicht nötig, ein Exponat immer technologisch möglichst komplex zu gestalten, wenn dabei die haptischen Komponenten verloren gehen. Gerade im Kontext eines Science Centers haben die Besucher dem Einsatz von moderner Technologie gegenüber bereits eine gewisse Erwartungshaltung, die sie auch erfüllt sehen wollen. Damit die Bedienung der Exponate in der Praxis reibungslos verläuft und auch kleine technische Hürden problemlos überwunden werden können, ist es wichtig, gut geschultes Personal in den Ausstellungen zu haben, welches jederzeit zu Hilfe kommen kann. Technologie kann oft als Herausforderung empfunden werden, umso größer ist das Erfolgserlebnis, wenn man die Benutzung gemeistert hat. Ein Gros der Besucher schafft dies durch einfaches Ausprobieren, ist die Scheu und die Angst etwas falsch zu machen jedoch zu groß, bedarf es manchmal ein wenig Unterstützung. Doch gerade diese Situationen bieten oft den Auftakt für Gespräche zwischen Besuchern und Vermittlern und tragen so auch essenziell zur Vermittlung der Inhalte bei. Prinzipiell versteht das Audioversum die Interaktion (lateinisch *inter* „zwischen“ und *actio* „Tätigkeit“, „Handlung“) als wechselseitiges, aufeinander Einwirken

von Vermittlern, Besuchern und Systemen. Der Begriff ist eng verknüpft mit den übergeordneten Begriffen Kommunikation, Aktion und kreatives Lernen. Die Interaktion in der Musik soll als verstärkte Wissensvermittlung verstanden werden, die auf das eigene Ausprobieren beruht und daher besser in Erinnerung bleibt. Interaktion in der Musik soll aber nicht als blindes Reagieren verstanden werden sondern versteht die Interaktion in der Museumspädagogik als sozialisierende Funktion. Die Menschen interagieren mit den Klanginstallationen, formieren sich durch das gemeinsame Spiel zu sozialen Gruppen, bauen dadurch ihre Handlungskompetenzen aus und gelangen so individuell zu neuen Fähigkeiten.

Literatur

- Benjamin, W.: *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, Frankfurt a. M. 1975
- Blank, Thomas, Adamek, Karl: *Singen in der Kindheit, Eine empirische Studie zur Gesundheit und Schulfähigkeit von Kindergartenkindern und das Canto elementar- Konzept zum Praxistransfer*, Münster, 2010
- Bregman, A.: *Auditory Scene Analysis: The Perceptual Organisation of Sound*, Cambridge, Mass. 1990
- Jacobshagen, Arnold: *Musik und Kulturbetrieb*, 2006
- Loy, G.: *Composing with Computers — a Survey*, in: Mathews, M. V., Pierce, J. R. (Hrsg.): *Current Directions in Computer Music Research*, Cambridge, Mass. 1989, S. 292–396
- Rowe, R.: *Interactive Music Systems: Machine Listening and Composing*, Massachusetts 1993

UPUTE SURADNICIMA

1. Radovi trebaju biti pisani u MS Word-u sa sljedećim karakteristikama: Times New Roman (TNR), 12 pt, s proredom 1,5 liniju (line spacing), uvlakom prvoga retka (first line indentation) te razmakom između paragrafa od 6 pt (spacing below). Ako se koristi neki specifičan font (grčki ili sl.), obavezno ga treba dostaviti uz rad.
2. Radovi od a) do e) iz r. br. 7 (v. dolje) opremaju se sažetkom (abstraktom) na pola kartice (do 900 karaktera, s razmacima) s maksimalno osam ključnih riječi, istim fontom (TNR) veličine 10 pt. Sažetak i ključne riječi postavljaju se ispod naslova ili podnaslova. Radovi se također mogu opremiti sažetkom i ključnim riječima na nekom stranom jeziku (engleski, njemački, talijanski, francuski...) koji se postavljaju na kraju teksta.
3. Ilustracije treba postaviti unutar teksta i obavezno ih potpisati (TNR, 10 pt); ilustracije je, uz tekst, potrebno obavezno dostaviti i u originalnim grafičkim formatima (jpg, png, pdf ili neki drugi) i u originalnoj rezoluciji/veličini. Ako se radi o notnim zapisima, grafikonima, skicama..., onda ih dostaviti u formatima ai ili pdf.
4. Pomoćni tekst, fusnote, uraditi onako kako to MS Word predviđa (insert footnote) i to istim fontom (TNR) 10 pt.
5. Bibliografski podaci (izvori i literatura) unose se na kraju teksta (TNR, 10 pt) na sljedeći način:
 - za knjige: PREZIME, Ime, *Naslov*, Grad izdanja: Izdavač/Nakladnik, godina. (u fusnoti poslije naslova navodi se stranica kao str. xx.);
 - za članke iz zbornika: PREZIME, Ime, *Naslov*, u: "Naslov Zbornika" (ur: Ime i prezime), Grad izdanja: Izdavač/Nakladnik, godina. (u fusnoti kao za knjige);
 - za članke iz časopisa/revija/magazina: PREZIME, Ime, *Naslov*, "Ime Časopisa", Grad izdanja, godište ili svezak, broj izdanja, godina, str. (u fusnoti kao za knjige).
6. Radovi podliježu recenziji.
7. Radovi se razvrstavaju u sljedeće grupe:
 - a) Originalni naučni članak,
 - b) Stručni članak,
 - c) Prethodno saopćenje,
 - d) Izlaganje na naučnom/znanstvenom skupu,
 - e) Pregledni članak,
 - f) Ostalo (kritika, prikaz, recenzija, intervju, kronika, bibliografija itd.).
8. Strana imena i nazivi pišu se izvorno. Dozvoljeno je dodati izgovor u zagradi.

Molimo suradnike da se pridržavaju ovih uputa kako bi olakšali posao Uredništvu te bili sigurni da će im članak biti korektno objavljen.

Uredništvo

